

SZABADOS GYÖRGY

A MAGYAR TÖRTÉNELEM KEZDETEIRŐL

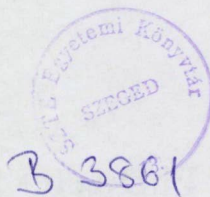
– Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században –

PhD-értekezés

Témavezető:
Dr. Makk Ferenc
egyetemi tanár

SZEGED

2002

B 3861

Bevezetés

A magyar történelmi gondolkodás évszázadokon átsugárzó törekvése a nemzeti múlt kezdetét, sőt az újrakezddéseket jelkép erejű személyiségekkel példázni. Középkori történetírásunk Attila, Álmos, Árpád és Szent István alakjára összpontosítva érzékelteti egy-egy sorsforduló beköszöntét. A korai idők, kiváltképpen a bejövétel hagyománya mindazonáltal már a hazai latin írásbeliség első századaiban sem tükrözött egységes szemléletet. A részletek hangsúlyozása olyannyira eltért, hogy a honfoglalás is végső soron kettős változatban maradt ránk. Minthogy a jelen tanulmány tárgya a régmúltról vallott újkori nézetek alakulása, ezért a források esetében az ismertté válás ideje talán fontosabb, mint a megírásé. Így például Anonymus gestájáról is a XVIII. század közepi tudományfejlődés kapcsán esik bővebben szó. A középkori előzmények felvázolásakor azonban figyelmet érdemel az a kritikai hangvétel, amellyel a pap-szerzők a szóbeliség révén megőrzött hagyomány elemeit foglalják írásba – vagy éppen mellőzik.

Az elemzés kiinduló pontja a krónikás műveltség, amely Thuróczy János révén érte meg a könyvnyomtatás korát. A középkori alapoktól feltáruló út a kritikai magyar történetírás létrejöttéhez, Pray György és Katona István életművéhez vezet. A *Chronica Hungarorum* illetve a *Historia Critica* elkészülte között eltelt bő háromszáz év alatt nyomon követhetjük azt a folyamatot, ahogy a történelem tárgya fokozatosan tágabb értelmet nyer, mint az uralkodók viselt dolgainak lejegyzését. A történelem mibenlétéről alkotott fogalom változását, a tudományos igényű adatgyűjtés és rendszerezés létrejöttét nem önmagában, elszigetelten, hanem a nyugat-európai háttér felvázolásával tárgyalom. Az ellenreformáció jellegzetes szellemi áramlatait, a műveltség intézményes kereteit a nemzetközi historiográfia legújabb eredményei alapján ismertetem, amelyekre a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként akadtam.

A hazai és külföldi írott kútfők módszeres felkutatása révén a honfoglalásról és az államalapításról egyre árnyaltabb kép jelent meg a könyvek lapjain. Ennek fényében lesz majd érdekes, hogy a királytörténetből királyságtörténétté szélesedő keretekbe miként illeszkednek a sorsfordító, szimbolikus személyek – Attila, Álmos, Árpád, Szent István – alakjai, milyen vélt és valós érdemek fűződnek hozzájuk, melyikük örökségét vállalja fel a megszülető kritikai tudomány, amely a XVIII. század utolsó harmadára létrehozta a politikai történelem ma is érvényes vázát.

I. Fejezet. Előzmények – a krónikás hagyomány

1. Hagyomány és kritika – a kezdetek hangsúlya Kézai Simon előtt.

A magyar történeti emlékezet korai idejétől fogva megfigyelhető, hogy íróink nem „egyszerűen” feltárják a múltat, hanem elmélkednek is róla, s jelenükhöz szóló gondolatokat fogalmaznak meg. Nem véletlen, hogy a száraz, tényközlő annalisztikus tárgyalásmód – az egyedüli *Pozsonyi Évkönyveket* leszámítva – nem honosodott meg, sokkal jobban érvényesült a „mesélős” gesta.¹ E műfaj legismertebb magyar képviselője Anonymus alkotása. Béla Jegyzője a *Gesta Hungarorum* előszavában így fogalmazott: „*Ha pedig Magyarország nemes nemzete őseinek eredetét, hőstetteit parasztok hamis meséiből, vagy a regösök csácsogó énekeiből mintegy álmoképekben hallaná, az illetlen és méltatlan dolog volna. Inkább az írások biztos előadásából, valamint az egyértelmű történetírói magyarázatból nemeshez méltón ismerje meg az események igazságát.*”² Igaz, a 42. fejezetben elismeri a szájhagyomány fontosságát: „*A harcokat és hőstetteket, ha jelen írásunk szerint nem akarnátok [elhinni], akkor higgyetek a regösök csácsogó énekeinek, és a parasztok csalárd meséinek, akik a magyarok hőstetteit és harcait mind a mai napig nem engedték át a feledésnek. Egyesek úgy tartják, hogy Konstantinápolyig jutottak, sőt Konstantinápoly aranykapuját Botond bárdjával bevágta. De én, mivelhogy a történetírók egyetlen kódexében sem találtam, csupán a parasztok csalárd regéiből hallottam, ezért jelen munkámba nem szándékoztam feljegyezni.*”³

¹ Hóman Bálint a németföldön elterjedt, partikuláris jellegű évkönyv- és krónikairodalom magyarországi meg nem honosodásában látta annak tanújelét, hogy korai keresztény kultúránk nem egyszerű függvénye a németnek. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. Hóman 1938. 281. A regényes gesta francia eredetéről l. uo. 259.

² „Et si tam nobilissima gens Hungarie primordia sue generationis et fortia queque facta sua ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompniando audiret, valde indecorum et satis indexens esset. Ergo potius ammodo de certa scripturarum explanatione et aperta hystoriarum interpretatione rerum veritatem nobiliter percipiat.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. 33–34.

³ „Quorum etiam bella et fortia queque facta sua, si scriptis presentis pagine non vultis, credite garrulis cantibus ioculatorum, qui fortia facta et bella Hungarorum usque in hodiernum diem oblivioni non tradunt. Sed quidam dicunt eos ivisse usque ad Constantinopolim et portam auream Constantinopolis Botondium cum dolabro suo incidisse. Sed ego, quia in nullo hystoriographorum inveni, nisi ex falsis fabulis rusticorum audivi, ideo ad presens opus scribere non proposui.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 87.

A hazai történelmi kritika e sajátos korai megnyilvánulását találó gondolatokkal jellemezte és bírálta Arany János, amint *Naiv eposzunk* hiányáról értekezett: „*legrégibb történetírásunk, tudós naivságában, megvetni, lenézni látszik a naiv költészetet... Már első krónikásainknál látjuk a józanságot, melylyel a történetileg valót a mesétől, költeménytől igyekeznek elválasztani. Béla Névtelenje gondosan óvakodik a parasztok csácsogó énekei ellen: noha máskor meg hivatkozik rájuk... Azonban e józanság hátrányos vala népköltészetünk emlékeire, hátrányosabb talán, mint maga a keresztény vallás terjesztése: mert ez csak a hitregénknek üzent hadat; míg a korai kritika dere hagyományos költészetünk virágait fagyasztá el, midőn a történetből számítani akar vala minden regeszerűt. Mert nincs a naivnak esküdtebb ellensége, mint azon kezdetleges, szintén naiv állapot, midőn valamely egyén vagy nemzet gyermeki elfogultságából kibontakozni kezd. Ilyenkor egy hitében megtértnek buzgalomával indít háborút azon tévelygés ellen, melynek előbb önmaga is rabja volt, gyűlöli azt, mert értelme világánál szégyenli, hogy valaha szerette.*”⁴

Arany János 1860-ban közölt tanulmánya óta sokan és sokféleképpen értelmezik a művelt klerikus felsőbbiségtudatának eme tételét. Fest Sándor William of Malmesbury *Gesta Regum Anglorum*ának hasonló helyére mutatott, ahol a szerző a hamis, álomszerű regéket az írott történelem igazságával állítja szembe, bár ez vándormotívum is lehet.⁵ Újabban Dennis Hay az angol gestaszerző eredetiségét a források kritikus szemléletében láttatta.⁶ Győry János az írásbeliség magasabb rendű voltát valló nézetet William of Malmesbury, Pierre de Blois és Anonymus gondolataival szemléltette, s kiemelte, hogy ekkortájt az oklevelek a memória gyengeségét, az írás halhatatlanságát hirdetik.⁷ Honti János kifejezetten a tudósi gőg vádjá alól mentette a Jegyzőt. A „*quasi sompnando*”

⁴ Arany 1860. 18., 34.

⁵ „Hic est Arthur, de quo Britonum nugac hodieque delirant; dignus plane quem non fallaces somniarent fabulae, sed veraces praedicant historiae.” Idézi Fest 1935. 163.

⁶ Hay 1977. 56–57.

⁷ Győry 1942. 10. Az írott szó erejére történt hivatkozások legismertebb hazai példájában III. Béla király oklevelének alábbi kitétele: „Mivel az emberi természet fogyatékosága következtében az idők múlásával az

kitételt úgy értelmezi, hogy a Névtelen nem veti el a szóhagyományt, hanem más síkon ismeri el létjogosultságát.⁸ A parasztok álomszerű mítoszait lekicsinylő „*falsus*” jelzőt pusztán tartalom nélküli modoros formulának véli,⁹ s egy „*nisi*→*nec*” emendatio révén újraértelmezi a Botond monda lejegyzésétől tartózkodó szavakat.¹⁰ Szerinte Anonymus csak azt veti el, aminek nincs – akár írott, akár beszélt – irodalmi formája; a szóbeli hagyomány lehet hiteles, de a már nem méltó a múlt megjelenítésére, ezért fel akarja emelni az írásbeliség magasabb minőségi fokára.¹¹

Akárhogy is gondolta Anonymus, csak rövid ideig hatott közvetlen utódaira. Az újabb kutatás ugyan több párhuzamot mutatott ki a különböző krónikaszerkesztmények és a Névtelen szövege között,¹² de a *Gesta Hungarorum* hamar kikerült a történetírás véráramából: 1746-os kiadásáig, jó félezer évig ismeretlen volt, ilyenformán a magyar előtörténetről szerzett – és szerezhető – tudás az írott hagyomány krónikás gerincére épült és azon nyugodott évszázadokon át.

A hazai történeti irodalom kezdeteiről szóló újabb tételek máig nem jutottak megegyezésre abban, hogy mikor és milyen műfajban keletkezett a legkorábbi írásmű, amely az ősidőkről és a keresztény államszervezésről értekezett. Még a XIX. században fogalmazódott meg az a tétel, miszerint I. András király (1046–1060) idejében készült egy *Gesta Ungarorum*.¹³ Domanovszky Sándor a legrégebbi krónika lezárultát András országlásának elejére tette.¹⁴ Győry János,¹⁵ 1948-ban Györffy György a „régí Gesta” András-kori eredetét vallotta.¹⁶ Horváth János e véleményhez csatlakozott, sőt Miklós

---

elmúlt dolgok emlékezetébe könnyen belopódzik a feledés, ezért méltó írással megerősíteni és védelmezni azt, amiben a jogi személyek szerződést kötöttek...” Fordítását I. Kristó–Makk 1981. 106.

⁸ Honti 1942. 8–13.

⁹ Honti 1942. 13.

¹⁰ A Honti János által egy paleográfiai megfontolásból nyert szöveg így hangoznék: „Sed ego, quia in nullo hystoriographorum inveni, nec ex falsis fabulis rusticorum audivi...” Honti 1942. 14–15. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 87.

¹¹ Honti 1942. 15–16.

¹² Hóman 1925. 44–59., 72–75., 80–82.; Veszprémy 1990a. 1–20. Legújabbán I. Kristó 1994. 44–73.

¹³ Összefoglalóan I. Horváth 1954. 308.

¹⁴ Domanovszky 1906. 129–130.

¹⁵ Győry 1943. 218.

¹⁶ Györffy 1993. 147–150. A vonatkozó rész 1948-ban jelent meg.

püspök személyében a szerző személyét is felfedezni vélte.¹⁷ Gerics József Salamon királyságának idejére (1063–1074) datálta legkorábbi gestaszerkesztésünket.¹⁸ Szintén Salamon korára gondolt Csóka J. Lajos, de ő a pannonthalmi bencés apátságban készült *Chronica Hungarorum* léte mellett tört lándzsát,¹⁹ elvetve Miklós püspök szerzőségét.²⁰ Hatalmas forrástanulmányt szentelt Hóman Bálint egy Szent László-kori (1077–1095) *Gesta Ungarorum*-nak. Íróját a Ják nemzetség tagja között keresi, s Kállay Ubul alapján elképzelhetőnek tartja, hogy az 1099-ben hősi halált halt Koppány püspök tollából eredt az első magyar gesta.²¹ Györffy György korábbi nézetét feladva Könyves Kálmán király (1095–1116) idejétől számította történetírásunk kezdetét.²² Kristó Gyula a Kálmán-kort mint *terminus post quem*et jelölte ki, ám megengedte II. István (1116–1131) idejét is.²³ A műfaj tekintetében határozottabb: kizárja a gesta és az évkönyv lehetőségét, sőt új szakkifejezésként az „őskrónika” megjelölést ajánlja.²⁴

A fentiekben vázolt bizonytalanságot csak fokozza, hogy az egyes nézetek nem állnak teljes ellentmondásban egymással, például a Kálmán-kori történet meglelte még nem zárja ki az I. András királysága szerzett első história lehetőségét. Azt sem tudni biztosan, hány krónikairó (és folytató) tevékenykedett az V. István király (1270–1272) korában alkotó Ákos mester, illetve IV. László (1272–1290) klerikusa, Kézai Simon előtt. A XII–XIII. század szerzői egyéniségeit elkülönítendő stíluskritikai, politika- és eszmetörténeti szempontok is érvényesültek.²⁵ Csakhogy az egymást követő krónikások nem egyszerűen folytatták elődeik munkáját, hanem gyakran ellentétes nézeteket vallva átírták,

¹⁷ Horváth 1954. 305–315.

¹⁸ Gerics 1961. 46–84. Újabb utó: Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője. Gerics 1995. 8–22.

¹⁹ Csóka 1967. 356.

²⁰ Csóka 1967. 361–364.

²¹ Hóman 1925. 86., 105–106.

²² Györffy 1993. 184–188.

²³ Kristó 1994. 114.

²⁴ Kristó 1994. 123–130.

²⁵ A XII–XIII. századi krónikafolytatások elkülönítése historiográfiánk nem kevésbé izgalmas és vitatott területe. A legitimitás és idoneitás vezéreszméjének érvényesüléséről l. Gerics 1961. 84–112.; Kristó 1974. 585–619.; Gerics József: A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban. Gerics 1995. 165–173. A XII. századi folytatásokról l. még Hóman 1925. 69–75., 106. és a leszármazási táblázat l. uo.

átértelmezték forrásaikat. Ennek legjellemzőbb példája az a rombolva építkező munka, amellyel a Kálmán-ági és Álmos-ági királyok kegyét kereső klerikusok emeltek egymásra omló emlékműveket uraik viselt dolgairól. Túl a politikai elkötelezettségeken a műveltebb szerzők stílussegységesítő tevékenysége is halványíthatja a határvonalakat, mint az a Kristó Gyula által feltételezett XIII. század eleji, magas irodalmi színvonalon készült *Gesta Ungarorum Christianorum* esetében elképzelhető.²⁶

Mindezeket előrebozsátva nem meglepő, hogy a magyar történelem kezdeteiről szóló ősgesta tartalmáról sem született kutatói közmegegyezés – annál erősebben térnek el a vélemények. Hóman Bálint Szent László-kori *Gesta Ungarorum*a a szkítiai őshaza Regino és a hazai hagyomány szerinti leírása után megemlékezik a névadó Magor-ösről, a nőrablásról, majd Attila, Ügyek és a Turul-monda következik. Álmos születésének csodás történetével; a honfoglalás történetei közül a vérszerződés, a fejedelmválasztás, Álmos megöletése, a fehér ló mondája, Attila városa említendő. A X. századi hadjáratok folyamából Lél, Bulcsú és Botond személye emelkedik ki. A keresztény hit felvételének korát az Árpád-ház Vazul-fiakig vezetett genealógiája nyitja, Szent István mint térítő, egyházalapító, illetve Koppány, Gyula, Ajtony és Keán legyőzőjeként szerepel. Vazul megvakíttatása Gizella lelkiismeretét terheli, a három fiú külföldre menekítése viszont az öreg király érdeme. Ezután a Szent László horvát hadjárataig terjedő gestafejezetek regényes leírást közölnek a trónharcokról.²⁷ Megítélése szerint történeti irodalmunk nyitánya az udvari légkörben keletkezett, nemzeti büszkeséggel és dinasztikus hűséggel telt alkotás. Egyéni íróművészete, elevensége, sokoldalúsága révén méltó a gesta műfaji követelményeihez.²⁸ Mályusz Elemér elutasította Hóman Bálint gondolatait. Szerinte az ősgesta szerzője semmifajta közösséget nem vállalt a magyarok kereszténység előtti múltjával, sőt azzal, hogy a kötelezőnek számító biblikus eredeztetésben Noé fiai közül

---

Melléklet. Újabban, más felfogásban Györffy 1993. 187., 200. A stíluslemzés legszemléletesebb példáit l. Horváth 1954. 270–288., 305–315. Újabban Kristó 1994. 44–135.

²⁶ Kristó 1994. 42–43., 135.

²⁷ Hóman 1925. 95–97.

nem Jáfetet, hanem a megvetett Kámot jelölte ki őszül, továbbá átvette Regino becsmérő sorait a sötétbőrű, rest és élvezeteg szkítákról, a pogány emberek iránt érzett palástolatlan ellenszenvének engedett szabad folyást. Számára a kereszténnyé válás volt minden tett megítélésének sarkalatos pontja.²⁹ Mályusz a mintaképekhez fogható irodalmi értékét is kétségbe vonta.³⁰ Csóka J. Lajos nem vitatta el azt, hogy az első krónika tartalmazhatta a hun–magyar folytonosság elemeit, de beállítottságáról ő is más képet alkotott, mint Hóman. Bencés szerzetes-szerzőt feltételezett, akinek érdeklődése révén a pannonthalmi *Chronica Hungarorum* csak utalt Álmos, Árpád, Taksony, Géza pogány korára.³¹ Csóka túlzottan kevés jelentőséget tulajdonít a magyar hagyománynak, így a fehér ló és Lehel kürtje monda mintáit is Jordanesnél és Widukindnál keresi.³² Az egyszerű, tárgyilagos stílusúnak ábrázolt munka István és a Vazul-fiak történetét tárgyalja.³³ Elgondolkodtató viszont a hun–magyar kapcsolódás eredetéről megfogalmazott nézete. Csóka J. Lajos Hómant követve felfigyelt Widukind hun–avar–magyar folyamatosságot valló művére, amely szerinte az *Intelmek* szerzőjével azonosított Thankmar révén juthatott hazánkba az 1020-as években.³⁴ Ezen őstudat beszédes Salamon-kori hozadéka, hogy 1063 őszén Anasztázia anyakirályné azt a díszes szablyát ajándékozta oda Nordheimi Ottó bajor hercegnek, amelyet a magyar királyi udvarban Attila kardjaként becsültek.³⁵ Mályuszt követve Kristó is egy szerényebb szellemi termékben láttatja az első összegzést. Újszerű azonban az őskrónika párhuzamba állítása a *Pozsonyi Évkönyvekkel*: a rövid őstörténet után amaz István korától szólt némi részletességgel a magyarok tetteiről, míg a *Pozsonyi Évkönyvek* szintén 997-től indít. Kristó Gyula a kevésbé igényes régi krónikával éppen az

²⁸ Hóman 1925. 103–106. Hasonló felfogásban l. még Pintér 1930. 74.

²⁹ Mályusz 1966. 718–720.

³⁰ Mályusz 1966. 724.

³¹ Csóka 1967. 356.

³² Csóka 1967. 383–388. Nézzte cáfolatát, a magyar hagyomány jelentőségét l. Kristó 1970. 120–129.

³³ Csóka 1967. 360–361.

³⁴ Hóman Bálint: A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Hóman 1938. 83.; Csóka 1967. 340., 372–374., 379.

³⁵ Lambertus Hersfeldensis: Annales. Gombos, CFHH. II. 1391. (1071-hez.); Hóman Bálint: A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Hóman 1938. 144–147.; Csóka 1967. 379.; Makk 1996. 97.

európai jelentőségű két mű, a *Gesta Ungarorum Christianorum* és az Anonymus-féle pogány tárgyú *Gesta Hungarorum* kiemelkedő színvonalát ütközteti.³⁶

A XI–XIII. század krónikás történeti irodalmáról megfogalmazott feltételezések közül kevés olyan akad, amely a jelen forrásadottságok mellett közelebb visz az elődök hangsúlyaihoz. Az is vitatott még, hogy a mondai hagyományok elemei mikor érkeztek a folyamatosan változó szövegbe. A bibliai eredeztetés, Szkítia őshaza, a csodaszarvas, a magyarok kijövele, Álmos és Árpád, a turul és a fehér ló mondája, s a X. századi hadak útjai mindenképpen kevesebb pergamenoldalt töltöttek meg, mind a Szent István halálát követő trónharcok. Pintér Jenő is – aki magyarságukra büszke szerzetes-írókat feltételez – úgy vélte, hogy a krónikások latin nyelvű kivonatokat készítettek a pogány magyar szellemiség több epikai alkotásából.³⁷ Hóman Bálint hívta fel a figyelmet arra, hogy az ősgesta sem a honfoglaló vitéz harcosokat, sem az államalapító, országszervező Istvánt nem választotta hősének, hanem a kegyes László király köré fűzte előadását.³⁸ Ezzel egybevégtően Klaniczay Tibor nagy epikus költeményt csupán Salamon és László küzdelméről feltételezett, egy joculator-ének formájában.³⁹ Az András- és a Béla-fiak, majd a Kálmán- és az Álmos-ág viszálya ezek szerint sokkal jobban érdekelte politikusi hajlamokkal megáldott gestairóinkat, mint a kezdetkor viselt dolgok. Egyedül a Kézai előtt alkotó Ákos mester fordult határozott elképzelésekkel a régmúltat előadó fejezetek felé. Habár a hun történet szerzőségét az újabb kutatás méltán vitatta el tőle,⁴⁰ rövidebb kiegészítései fontos eszmei jelentőséggel rendelkeznek. Tőle ered a régi „hétmagyar” gondolat éles bírálata, annak hangoztatása, hogy a hét honfoglaló kapitányon kívül más nemzetségek ősei is bejöttek s ők szintúgy Szkítiából származnak.⁴¹ Ákos nembeli Ákos történelemszemléletének kiinduló pontja a nagybirtokos arisztokrácia – saját társadalmi

³⁶ Kristó 1994. 124–135.

³⁷ Pintér 1930. 52–55.

³⁸ Hóman 1925. 104.

³⁹ Klaniczay 1964. 29–32.

⁴⁰ Horváth 1963. 448–455.

⁴¹ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 292–293. A hétmagyar-gondolat átértelmezését l. Mályusz 1971. 54–55.

környezetének – érdekképviselője, egyik legfontosabb jellemzője pedig a genealogikus fogékonyság volt. Mályusz öhozzá köti a Lehel kürtje és a Botond-monda lejegyzését is.⁴² Véleménye megint szöges ellentétben áll Hóman Bálint elgondolásával, a gazdag és változatos korai *Gesta Ungarorum* elméletével.⁴³ A vitatott kérdések sokasága miatt érdemes a rekonstrukció helyett a meglévő forrásokból kiindulni. A historiográfia fő vonulatát jelentő XIII–XV. századi krónikaszerkesztések azonban a színes hun történet beillesztése révén alaposan átrendezték az előidők hangsúlyait.⁴⁴

2. A hun történet beillesztése. A hangsúly eltolódása Attila felé.

Kézai Simontól származik a legkorábbi önállóan fennmaradt összegzés. Ő ma már biztosan tekinthető a teljes hun história írójának,⁴⁵ aki a királyának kedves őstörténet megalkotásával a múlt kezdeteit újra az érdeklődés homlokterébe állította. Kézai 1282 és 1285 között hozta létre *Gesta Hungarorum*-át,⁴⁶ amely először 1781 folyamán jelent meg.⁴⁷ A fél évezredre rúgó lappangás alatt azonban Anonymushoz képest teljesen más utóélet jutott osztályrészül. Béla király Jegyzőjének a már említett viszonylag gyors elfeledettségével szemben IV. László király papjának újítását az Anjou-kori kéziratok krónikairódom nagy becsben tartotta: a hun–magyar kettős honfoglalás szerkezetének érintetlenül hagyásában a XIII. századi íróelőd tekintélye ismerszik meg. A magyar hun hagyomány és a hun monda fogalmi elkülönítését Hóman Bálint végezte el. Részletes tanulmánya sorra vette a hunokra vonatkozó adatok krónikáink véráramába jutásának lehetséges időpontjait, írott forrásait. Véggkövetkeztetésében bizonyíthatatlannak tartotta a magyar nép ajkán élő hun monda meglétét, mindazonáltal hitelesnek fogadta el a hun

⁴² Mályusz 1971. 53–61., 96–105.

⁴³ Hóman 1925. 96–97.

⁴⁴ Szabados 1998a. 616–618.

⁴⁵ Hóman 1925. 64.; Horváth 1963. 446–476.; Kristó 1986. 498–501.

⁴⁶ Domanovszky 1906. 142.; Hóman 1925. 62.

⁴⁷ Domanovszky 1906. 8.

hagyomány, a nemzeti tudat alapjait.⁴⁸ A IV. László-kori alkotó ugyanakkor e dolgozat erejéig kizárólag az általa közvetített műtszemlélet miatt érdekes. Mivel Kézai Simon gestája nem maradt ránk teljes terjedelmében, csupán kivonatos másolat formájában,⁴⁹ ezért nélkülözhetetlen a részletesebb szövegű *XIV. századi krónikaszerkesztmény* két csoportját, a *Budai* és a *Képes Krónika* családját is tekintenünk. Ezek bővebb változatát, a *Képes Krónika* elveszett őseit 1358 májusában kezdte pergamenre vetni Kálti Márk.⁵⁰ Végezetül külön tanulsággal szolgál annak felidézése, hogy a középkori műveltség nagy összegzője, Thuróczy János mennyiben változtatta meg, illetőleg hol követte hűen XIV. századi forrásait.

Kézai Simon a *Gesta Hungarorum* előszavában érett alkotói öntudatról, kritikai érzékről tesz tanúbizonyságot. Figyelemre méltó a skolasztikus bizonyítási módszer alkalmazása, amelynek révén a hunok démonoktól való származását cáfolja.⁵¹ A szerző már az előbeszéd megfogalmazásakor kénytelen volt szembenézni azzal a gyűlölettel, amely a középkori keresztény krónikásokból áradt a hunok történeti emlékezete felé.⁵² Mindenfajta elfogultságot elítél, amikor harag és részrehajlás nélkül fordul választott tárgya felé és bírálja Paulus Orosiust.⁵³ „*Ugyancsak eléggé eltért az igazságtól abban, ahogy a magyaroknak szemmel láthatólag csupán a balszerencsés kimenetelű csatáiról emlékezik, a szerencséseket pedig hallgatással mellőzi, ami nyilvánvaló gyűlöletének természetét világosan mutatja. Én az igazságot akarom követni, ennél fogva a sikertelen és a szerencsés harcokat egyaránt beleszővöm; szándékomban áll megírni az említett nemzet eredetét, s azt, hogy hol laktak, hány országot foglaltak el, hányszor változtatták lakhelyüket.*”⁵⁴

⁴⁸ Hóman Bálint: A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Hóman 1938. 150.

⁴⁹ Domanovszky 1906. 8–18. Hóman 1925. Melléklet.

⁵⁰ Thuróczy, Chron. Hung. I. 17.; Mályusz–Kristó 1988. 41.; Kristó 1986. 459–465.

⁵¹ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 141–142.; Horváth 1963. 451.

⁵² Összefoglalóan I. Szász 1994. 389–412. Tömör, szellemes összegzését I. Szörényi 1993. 5.

⁵³ Paulus Orosius helyett inkább a gót Jordanest kellett volna kárhoztatnia. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 141–142.

⁵⁴ „In eo etiam idem satis est transgressus veritatem, ubi solos sinistros praeliorum eventus videtur meminisse ipsorum Hungarorum, felices praeteriisse silentio perhibetur, quod odii manifesti materiam portendit

A krónikás hagyomány Kézai Simon óta nyomon követhető alaptétele a hunok, vagyis a magyarok Szkítiából való kétszeri kijövele, vezéreszméje a folytonosság volt, amelynek zálogát többek között a hun és magyar uralkodók Noé Jáfet nevű fiától való leszármazása jelentette.⁵⁵ Igaz, hogy a kivonatos Kézai-gesta nem tartalmazza a Noétól Álmosig, majd Taksonyig vezető vérvonalat, illetve Kálti Márk némileg ellentmondásos szöveget hoz létre azáltal, hogy Magóg ősatyai mivoltának bizonygatása mellett a 26. fejezetben a régebbi családfa másolásakor ottfelejté Nimródot Magóg helyén,⁵⁶ de Jáfet személyében mind megegyeznek. A Szkítia leírásával folytatódó történetben helyet kap a hunokhoz és a magyarokhoz ténylegesen köthető szarvasüldözés, nőrablás mondája.⁵⁷ A Szkítiából esett első kijövetelt a hun kormányzati sajátosságok követik, Kézai Simon felfogása szerint a közösségi hatalomgyakorlás főszerepével.⁵⁸ Attila is választás révén lett – a negyedik – vezér, avagy fejedelem.⁵⁹ Személye a tárnokvölgyi csata végeztéig meglehetősen mellőzésben maradt, de királlyá választását, részletes jellemzését követően a történelem hatalmas formálójává emelkedett. „*Saját magát pedig a hunok királyának, a világ félelmének, Isten ostorának nevezette alattvalóitól.*”⁶⁰ Az ünnepélyes-komor felütésként szájába adott programnyilatkozat rányomta bélyegét a király tetteit elősoroló krónikafejezetekre. A világhódító Attila, aki vérrel-vassal építette birodalmát, minden addiginál nagyobb háborúba küldte és vezette seregeit. Roppant alakjára azonban sötét árnyként vetült a testvérgyilkosság. A krónikás ugyan mentegeti Attila tettét, tudniillik Buda áthágta az uralkodásban megállapított határokat, de a hunok engedetlensége híven

---

evidenter. Volens itaque veritatem imitari, sic inprosperos ut felices interseram; scripturus quoque ortum praefatae nationis, ubi et habitaverint, quot etiam regna occupaverint et quotiens immutaverint sua loca.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 142.

⁵⁵ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 143–144., 243–250.

⁵⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 244–250., 285. A biblikus származás alakulásáról l. Domanovszky 1942. 61.; Mályusz 1966. 719.; Kristó 1986. 475–478.

⁵⁷ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 144–145., 250–252.

⁵⁸ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 147–148., V. ö. Uo. 255–257.; Almási Tibor: Kézai Simon. KMTL. 348.

⁵⁹ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 147. V. ö. Uo. 256.

⁶⁰ „Ipse autem seipsum Hunorum regem, metum orbis, flagellum Dei a subiectis suis fecit appellari.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 150–151. A XIV. századi krónikaszerkesztmény szövegei az erősebb hangsúlyozottság érdekében Attila „uralkodói hitvallását” ismételve szerepeltetik. V. ö. Uo. 255–257. Az „Isten ostroma” jellemzés Viterbói Godofrédon keresztül a kora középkorba, a VI. századi Jordanesig mutat vissza. Domanovszky 1906. 51–52.

tükrözi az erkölcsi ítéletet. Hiába rendelte el ugyanis Attila, hogy Sicambria ezen túl az ő nevén neveztesse, csak a németek engedelmeskedtek, a hunok megőrizték a város nevében öccse emlékezetét.⁶¹ *Buda halála* Arany János költeményéig feszíti a múlttól gondolkodók tollát, szorítja a leküzdhetetlen, végzetes ellentmondás csapdájába Attila alakját, de a krónika történetmondása is előre vetíti a nagy életmű gyászos végét. Saját vérebe fulladt nászágyán a nagy király, s vérbe fulladt birodalma is, a fiaiban újjászülető testvérvizsály öldöklő harcai alatt.⁶² A Krimhild csatájától vérrel áradó folyó méltó záróképe a hun történetnek, ugyanakkor Csaba menekülése az újrakezdés, a visszatérés ígéretét hordozza magában.

A Hun Birodalom bukása és a magyarok visszaérkezése között több évszázadon keresztül húzódik az a történelmi törésvonal, amely szinte átláthatatlan időároként szeli ketté a múltat. Ezt ellensúlyozandó a két nép közötti folytonosságra valló jegyeket a krónikások úgy rendezték el, hogy azok, akár a szakadék fölé feszülő erős híd, az összetartozás érzetét erősítsék. A kronológiai, genealógiai és társadalomtörténeti érvek azonban eltérő hangsúllyal szerepelnek a ma ismeretes szövegekben.

A székelyek önálló hun hagyományáról külön krónikafejezetet szól. Eszerint hármezer hun harcos futva menekült Krimhild csatájából, ám a nyugati népektől való félelmükben nem hunoknak, hanem székelyeknek nevezték magukat. Leszármazottaik megérték a magyarok visszatértét, sőt elébük siettek, és együtt foglalták el Pannóniát.⁶³ Kézai azt is jó érzéssel mérte fel, hogy a hun és a magyar társadalmi berendezkedés korszakhatára másutt húzódik, mint a kétszeri honfoglalással szabdalta politikatörténeté. A hunok körében honos gyakorlatról, a tisztségviselők választásáról és leválthatóságáról úgy nyilatkozott, hogy „*ez a jogszokás a hunok, avagy a magyarok között Taksony fia Géza*

⁶¹ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 156. V. ö. Uo. 268.

⁶² Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 161–163. V. ö. Uo. 276–278.

⁶³ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 162–163. V. ö. Uo. 278–279.

*fejedelem idejéig sértetlenül megőrződött.*⁶⁴ Attila turulos pajzsa kapcsán pedig hatásos tömörséggel ismétli meg, hogy a hunok Géza fejedelem idejéig a közösség által kormányozták magukat.⁶⁵ Nem csupán a hun, hanem a magyar történetben, a X. századi hadak leírásakor is visszatérő korszakhatárként Géza fejedelemsége.⁶⁶ Az Anjou-kori szövegek ugyanakkor kis bizonytalanságot tükröznek. Kézai hatására vall, hogy a 7. és a 10. krónikafejezet párhuzamos részei szintén Gézát említik, ám ezzel szemben a 26. fejezet a családfát Taksonnyal zárja, illetve a X. századi háborúk korát – történelmileg helyesebben – csak Géza apja, Taksony idejéig számlálja.⁶⁷ Íróink tehát a megváltozott őstörténet-személeti súlypontosozottság ellenére sem feledték: a kereszténység hivatalos felvételével valami új vette kezdetét. Az pedig, hogy Géza békés külpolitikát folytató nagyfejedelemsége (972–997) mennyiben tekintendő a Szent István-i Magyar Királyság felé mutató fejlődési szakasznak, még az újabb hazai szakirodalmat is ellentétes nézetek megfogalmazására ösztönözte.⁶⁸

A helyben maradt székelyek említése és a közösségi kormányzás Gézáig vezetett folyamata után az időárok két partja között feszülő híd harmadik pillére a genealógia. Itt már komolyabb szemléletbeli eltérés tapasztalható Kézai Simon, illetve az Anjou-kori krónikaszerkesztők ránk maradt előadása között, mert amíg az előbbiből vajmi kevés dinasztiatörténeti érdeklődés olvasható ki, a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* annál nagyobb figyelemmel tekint a fejedelmek és királyok eredetére. Nagyon is célzatos az uralkodói családfa beültetése a második bejövettelt megörökítő 26. fejezetbe: ott ugyanis a Noétól, Jáfettól, Nimródtól és megannyi ősatyától Attilán, Csabán keresztül Álmosig, majd

⁶⁴ „Consuetudo etenim ista legitima inter Hunos sive Hungaros usque ad tempora ducis Geyche filii Tocsun inviolabiliter extitit observata.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 147.

⁶⁵ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 152.

⁶⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 172.

⁶⁷ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 256., 263.

⁶⁸ Az általánosabb, elfogadottabb vélemény a Géza és István által képviselt politika folyamatosságát hangsúlyozza. Hóman 1935. 174–176., 239.; Györffy 1998. 82–93., 122–133. Makk Ferenc a 972. évet jelöli ki a magyar külpolitikai irányváltás sarokköveként, innen kiindulva elemzi Géza békés országlását. Makk 1996. 30–42.; Makk 2001. 130–138. Mindezzel éles ellentétben áll Kristó Gyula nézete, aki két világ partjára állítja Géza és István világlátását, uralkodói magatartását. Kristó Gyula: Szent István. Kristó 2000a. 37–42.; Kristó 2000b. 25–35.

az Álmotól, Árpádtól Taksonyig vezetett leszármazás az események tárgyalása előtt mintegy vissza- és előretekintőleg foglal helyet.⁶⁹ Ezáltal a biblikus ősidőkben gyökerező múltból a másodszori országvívás jelenébe növekszik a családfa, sőt annak tetejéről még az utolsó harcias nagyfejedelemre is vethetni egy pillantást. A krónika 63. fejezete ugyan elég messze esik innen, de annak bevezetőjében található a nemzetség tagjainak sorra vétele Taksonytól Szent Istvánig (illetve Mihály két fiáig), ami akár szöveg szerinti folytatása lehetne az előbbi résznek: olybá tűnik, mintha a családfa felső ágai messze sodródtak volna, de gond nélkül visszailleszthetők lennének.⁷⁰

Az előbb sorolt három szempont viszont csupán áthidalta a két bejövétel között tátongó kronológiai szakadékot, de nem mérte fel annak igazi mélységét. Az évszámok feltüntetését egyetlen szerző sem kerülte meg, hanem a kimutatható ősforrás egyértelmű szövege dacára több, egymástól igen eltérő megoldás született. Regino prümi és trieri apát 908-ban bevezetett krónikája szerint a magyarok 889-ben jöttek ki Szkítiából.⁷¹ Ezt a dátumot vették alapul a hazai írók közül többen,⁷² legalább is e szám latin formájából (DCCCLXXXVIII.) csonkult Anonymus 884-e, a *Zágrábi* és a *Váradai Krónika* vitatott olvasatú évszáma, illetve a *Budai Krónika* kódexei által képviselt 888.⁷³ Annál nagyobb változtatással élt Kézai Simon és Káldi Márk. Mindkét író a hun–magyar kapcsolódást akarta nyomatékossítani, illetve – ebből következően – a két honfoglalás közötti időárkot kisebbiteni, ezért annál meglepőbb, hogy legalább annyira messze jutottak egymástól, mint mindketten az ősforrástól. A IV. László-kori *Gesta Hungarorum* a hun bejövételt 700-ra, a magyart 872-re datálta.⁷⁴ A valószerűtlenül kis kortávolság létrehozását éppen a *Képes Krónika* egyik szöveghelyét segítségül hívva magyarázta Domanovszky Sándor. Abban következetesnek ítélte Kézait, hogy a hunok bejövételétől Attila trónra lépéséig eltelt 28,

⁶⁹ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 284–285.; Hóman 1925. 50.

⁷⁰ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 311–312.

⁷¹ Regino: Chronicon. Gombos, CFHH. III. 2038.

⁷² Hóman 1925. 79–81.; Domanovszky 1942. 61.; Kristó, HKÍF. 195.

⁷³ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 41., 206., 286.

⁷⁴ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 147., 164.

az uralkodásául kijelölt 44, valamint a halála és a magyarok visszatérte közötti 100 év összege 172, pontosan a 700 és a 872 különbsége.⁷⁵ Érvéle logikusnak tűnik, de megválaszolatlanul hagy két kérdést: Kézai Simon honnan tudott a csak XIV. századi szerkesztésekben – ott is kizárólag a *Képes Krónika* családjában – felszínre bukkant belső tagolásról (mert ezek nála nem szerepelnek), továbbá ha ismerte ezt, akkor miért nem követte minden tekintetben feltételezett forrását. Hanem ennél sokkalta nagyobb talány a *Képes Krónika* és rokon kódexei által közvetített kronológiai zavar.

Az említett krónikacsalád Pannónia hun megszállását a megközelítőleg helyes 373. esztendőhöz rendelte, s Attila halálát is csak nyolc évvel helyezte a valós 453 elé.⁷⁶ A magyarok visszatérésével jeleskedő 677. év azonban megint egy újítás, ami ráadásul olyannyira erős hangsúlyt kapott, hogy a 26. krónikafejezeten belül két ízben szerepel, mintegy átölelve a Noétól Taksonyig nyúló ősfát – míg a *Budai Krónika* párhuzamos szövege elégnek tartotta egyszer feltüntetni a maga 888-át.⁷⁷ A 677-hez rendelt időbeli megfeleltetések minden eddiginél nagyobb és bonyolultabb önellentmondást hordoznak. „Az Úr megtestesülésének hatszázhetvenhetedik esztendejében, Attila magyar király halála után száznégyszáz évvel, III. Konstantin császár és Zakariás pápa idejében, ahogy az a rómaiak krónikájában írva van, a magyarok másodszor jöttek ki Szkítiából...”⁷⁸ Még ha a két külön korban élt császár és pápa zavaró említésétől eltekintünk, akkor is három időpont bontható ki a számokból. Maga a 677. esztendő egyfajta krónikás megerősítést nyújthatna László Gyula nagy visszhangot kiváltott „kettős honfoglalás” elméletéhez, amely szerint a magyarok első hulláma 670 táján érkezhetett a Kárpát-medencébe, ámde a régész-szerző – ügyelve az évszámot bíráló krónikakutatásra – elzárkózott attól, hogy tételéhez erősítésül

⁷⁵ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 147., 164., 282.; Domanovszky 1942. 62.

⁷⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 255., 282. V. ö. Szász 1994. 363.

⁷⁷ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 284–286.; Domanovszky 1906. 76–77.

⁷⁸ „Anno ab incarnatione Domini sexcentesimo LXX-o VII-o, a morte vero Atyle regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini imperatoris tertii et Zacharie pape, sicut scribitur in chronica Romanorum, Hungari de Scytia secundo egressi sunt...” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 284.

válassza a Kálti Márk által megőrzött dátumot.⁷⁹ Ebbéli óvatossága miatt nem figyelt fel arra, hogy az Attila halála utáni 104 év még a krónika számítását alapul véve sem esik túl messze az avarok honfoglalásától. 567-ben ugyanis Baján kagán Alboin longobárd királlyal szövetségben legyőzte Kunimund gepida királyt és megsemmisítette államát, majd 568-ban a longobárdok Itáliába vándoroltával az avarok birtokba vették az egész Kárpát-medencét.⁸⁰ Harmadjára említendő a Szkítiából történt második magyar kijövetel, a 800-as évek végén, évszázadokkal a két avar honfoglalás után. Mindez még tovább fokozza azt a hiányérzetet, ami az avarok mellőzésével támadt a krónika olvasójában, holott az avar történet hunok és magyarok közé illesztése éppen azt a hatalmas hasadékot töltené fel, amelynek eltüntetésén annyit fáradoztak középkori íróink. Igaz, a szerző a valódinál sokkal korábbra keltezve Árpád bejövetelét, jelentősen közelítette a hun foglaláshoz: a törésvonal így, az avarok nélkül is jó két évszázadot vékonyodott. A háromosztatú, hun–avar–magyar őstörténet gondolatát Antonio Bonfini indította útjára, de csak a XVII–XVIII. században teljesedett ki Otrókoci Fóris Ferenc, Timon Sámuel és Pray György munkássága révén.

A *XIV. századi krónikaszerkesztmény* eltérő évszámaait egy pogány eredetmonda, a „súlyomforma” madár képét öltő isteni jelenés követi, csakhogy ez nem Árpádhoz, hanem atyjához, Álmoshoz fűződik, az ő születésének csodás előzményeit meséli el.⁸¹ Fontos megint egy pillantást vetni a turul-mondából kibontakozó genealógiára, hiszen itt is Álmos áll a gyújtópontban: az ősök és utódok felsorolása egyaránt vele kezdődik, egyértelműen ő a történelmi újrakezdés jelképe.⁸² Az Álmost övező mitikus tisztelet, amely e rövidre fogott előadásból is kiérzik, nem jutott ki a fiának: Árpád megjelenítése a honvisszafoglaló hadvezér alakjában kimerült, aki származása révén, gazdagságával és hatalmával, mint az első kapitány emelkedik ki hat társa, Szabolcs, Gyula, Kund, Lél, Vérbulcsú és Örs közül.

⁷⁹ László 1978. 83.

⁸⁰ Szádeczky-Kardoss, ATF. 32–36.; Vásáry 1993. 139.

⁸¹ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 284.

⁸² Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 284–285.

A 28. fejezet ugyan megemlékezik Álmos erőszakos haláláról, ám az erdélyi megöletést megindokoló „nem mehetett be Pannóniába” ítélet végzetszerű fogalmazása a természetfeletti árnyalatot éppen nem halványítja, de tömörségével még hatásosabbá teszi.⁸³ A krónikás emlékezet Erdélyen keresztül vezeti be a magyarokat, onnan érkeznek a Dunához, ott veszik meg Szvatopluktól fehér lovon, féken és nyergen az országot: mindez egyedül a 28. fejezet fő, de még így is elnagyolt vonásokkal vázolt tárgya.⁸⁴ A magyarok, illetve a lovasnomád furfanggal rászedett Szvatopluk fejedelem üzenetváltása némi elevenséggel tölti fel a második bejövetel krónikás sorait, amely addig nem nagyon jutott túl a mondai ősök arcképcsarnokán. A folytonosság-gondolat két hirtelen villanással tűnik fel, ám e két rövid utalás szervetlenül, egymásétól eltérő tanulsággal áll a történetmondás sodrában. Az egyik az országfoglalást úgy magyarázza, hogy *„Árpád a hét vezérrel Pannóniába jött, de nem úgy, mint vendégek, hanem mint akik a földet örökség jogán birtokolják,”* a másik viszont azt állítja, hogy az *„Úr adta vissza a magyaroknak Pannóniát.”*⁸⁵

A pogány előidők XIV. századra rögzült arányai feltűnően egyenlőtlenek. Amíg a hunok és Attila király cselekedeteit tizennyolc fejezet tárgyalja (7–24.), addig Árpád csak hármat kap (26–28.), és ez utóbbiak hivatottak még az eseménymenetet is előadni, mivel a többi kapitányt említő fejezetek (29–34.) kizárólag megtelepedésükre és a tőlük származó nemzetségek jelzésére szorítkoznak.⁸⁶ Ezután Ákos genealógiai érzékenysége, sőt irányzatossága miatt a honfoglalás jelentőségéhez képest aránytalanul terjedelmes rész foglalkozik a különböző családok eredetével (35–53. fejezet).⁸⁷ A „hétmagyar” fogalom elhomályosítására, félremagyarázására irányuló törekvése így nem egyszerűen tartalmi, de mennyiségi szinten is érvényesült. Csakhogy a genealógia oly ügyetlenül metszi ketté a

⁸³ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 287.; Dümmerth 1986. 12–19., 99–127.

⁸⁴ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 287–290. Veszprémi 1990. 1–20.

⁸⁵ „Arpad... cum VII ducibus in Pannoniam intravit, non sicut hospites, sed sicut terram iure hereditario possidentes... Retradidit autem Dominus Hungaris Pannoniam...” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 289.

⁸⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 290–292.

⁸⁷ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 292–304.

Taksony-kori események fonalát, hogy kihasználatlanul marad a benne rejlő lehetőség, tudniillik találóbb szerkesztési megoldással a politikatörténeti előadást Szent István kora előtt is meg lehetett volna szakítani, ezáltal az új, keresztény idők kezdetét erőteljesebben hangsúlyozni. Másfelől viszont annál szerencsésebb eredményre vezetett a hősi hagyományok kritikájának hiánya. A Kézai által hevesen bírált történet Lél kapitány Konrád császárt halálra sújtó kürtjéről éppen úgy a maga teljességében, minden megjegyzés nélkül fordul elő, mint kevéssel alább az Anonymus által kételkedve fogadott Botond-monda: ez annak a „legkisebb” magyarnak állít emléket, akit vitézi helytállása Konstantinápoly falai alatt a legnagyobbá tett.⁸⁸ E két, szépírói toll hegyére kívánczó história némileg ellensúlyozza a X. századi események szegényes és hiányos krónikabeli megörökítését, pedig a Szent István születését megelőző fejezet utolsó sorai világosan utalnak az elveszett mondakincsre. *„Úgy tartják, hogy a magyarok közössége ilyen és ehhez hasonló cselekedeteket vitt végbe kapitányaival, vagy vezéreivel egészen Taksony fejedelem idejéig.”*⁸⁹

A XIV. századi krónikaszerkesztmény közvetlenül ezután veszi fel a genealógia Taksonynál – még a 26. fejezet közepén – elejtett fonalát. A Géza és Mihály felé ágazó családfa szemlélteti, hogy milyen rokonságban áll az első király azokkal, akik a felséges vérvonalat az Anjou-kor írói jelenébe vezették. *„Géza pedig az Úr megtestesülésének kilencszázhatvankilencedik esztendejében, isteni jóslattól jövendölten, ahogy az Boldog István király legendájában le van írva, Sarolttól, Gyula leányától Szent István királyt nemzette.”*⁹⁰ A krónika itt egy legendára hivatkozik, s ez a ma ismert három mű közül bizonyos Hartvik püspök Kálmán-kori szerkesztése, III. Ince pápa 1201-es rendelete óta

⁸⁸ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 307–311.

⁸⁹ „Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis sive ducibus hec et alia huiusmodi usque ad tempora Toxun ducis gessisse perhibetur.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 311.

⁹⁰ „Geycha vero divino premonitus oraculo anno Dominice incarnationis nongentesimo sexagesimo nono, quemadmodum in legenda Beati Stephani regis scriptum est, genuit Sanctum Stephanum regem ex Sarolth filia Gyula.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 311–312.

Szent István hivatalos életrajza.⁹¹ István születését tehát isteni kinyilatkoztatás jelezte, amiként Álmosét is Emese csodás álma. Az ősök felsorolása a 26. illetve a 63. fejezet elején további párhuzamot von Álmos és István, a történelmi újrakezdés e két jelképes alakja közé. Ám a hasonlóság itt véget ér, és nem csupán amiatt, mert a pogány turulmondát és a keresztény szentéletrajzot egy világ választja el egymástól. Nagyobb különbség mutatkozik dinasztikus jelentőségük történeti érzékeltetésében: amíg Álmos egy terebélyes családfa központi alakja, addig István annak csak elkülönült folytatásán foglal helyet. Ez a rövidebb kitétel pedig arra szolgál, hogy az első király és a koronás utódok vérségi kapcsolata nyilvánvalóvá váljék.

*„Szent István király pedig már serdülőkorában dicsőséges hadat vezetett a vitéz és hatalmas Koppány vezér ellen.”*⁹² Az első krónikarészlet, amely a cselekvő Istvánról szól, a korona felé vezető küzdelmes utat ábrázolja, Koppány legyőzését, felnégyelését. Ez a fejlemény akár véres árnyékként is vetülhetne a keresztény monarchia kezdeteire, de a hatalmáért küzdő Istvánból mégsem lett második Attila. A somogyi nagyurat nem ő, hanem német seregvezére, Vecellin vágta le a csatában, István „csupán” a holttestet négyeltette fel, s küldte szét a csonkokat országában.⁹³ Rokongyilkosság így nem terheli a szent király lelkét, a krónika különben is oly mélyen hallgat Koppány és István közös eredetéről, hogy a somogyi vezérnek az Árpád-utódok közötti helye ma sem állapítható meg teljes bizonyossággal.⁹⁴ Nem véletlen, hogy anyai nagybátyja legyőzésekor pontos rokonsági fokot jelölt meg a krónika, hiszen az erdélyi Gyula térdre kényszerítése nem járt

⁹¹ Theiner, VMSM. I. 57.; Bartoniek, Emma: *Legenda Sancti Stephani Regis Maior et Minor, atque Legenda ab Hartvico episcopo conscripta*. Praefatio. Szentpéter, SS. Rer. Hung. II. 369. A Hartvik-féle szentéletrajz valószínűsítésére l. Kristó Gyula: *Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban*. Kristó 2000a. 195–227.

⁹² „Sanctus autem rex Stephanus iam pridem in adolescentia sua contra Cupan ducem fortem et potentem gessit bellum gloriosum.” Szentpéter, SS. Rer. Hung. I. 312–313.

⁹³ Szentpéter, SS. Rer. Hung. I. 313–314. A tett alapos elemzését l. Kristó Gyula: *Koppány felnégyelése*. Kristó 2000a. 49–61.

⁹⁴ Legvalószínűbb, hogy Tar Szerind és Koppány Árpád fejedelem legidősebb fiától származik. Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Árpádok*. KMTL. 61. Koppány és István nyilvánvaló rokonságára a sógorházasság (levirátus) pogány szokása utal, amely alapján a somogyi nagyúr feleségül akarta venni Saroltot, Géza fejedelem özvegyét. Szentpéter, SS. Rer. Hung. I. 313.; Hóman 1935. 177.; Kristó, ÁKÍF. 370.

családi vérontással.⁹⁵ Olvashatunk még a Keánt uraló bolgárok és szlávok elleni győztes hadjáratáról, hittérítéseiről, egyházalapításáról, Imre herceg életszentségéről és haláláról.⁹⁶ Egy uralkodásában sikeres király, de magánéleti tragédiáktól sújtott ember alakja bontakozott ki.

István krónikás ábrázolásának egyetlen igazán kényes pontja Vazul megvakítása volt, különösen annak fényében, hogy 1046-tól kizárólag a megcsonkított unokatestvér utódai léptek István királyi örökébe. Hanem éppen Vazul egyik unokája, I. László király avattatta szentté Istvánt, s vállalta fel ezáltal a legmagasabb szinten az első király vallási és politikai életművét. Ilyenformán 1083 óta a nem porladó kezű király megítélése vitán felül állt, történeti emlékezete nem tűrhette az *Altaichi Évkönyvek* igazmondását sem, amiből Orseolo Péter utódjelölése kapcsán kiderül: *„rokonának fiát, noha az méltóbb volt a királyságra, minthogy ebben nem értett vele egyet, megvakította, s kicsiny fiait száműzetésbe küldte.”*⁹⁷ A kis genealógiai tévedés, valamint az elfogultság semmit nem von le a hír értékéből, éppen csak Vazul-párti forrására utal.⁹⁸ Árpád-kori krónikáiróink az évszázadok folyamán gondosan ügyeltek arra, hogy Koppány után az újabb rokon, Vazul hulló vére se pettyezze a szent makulátlan fehérségét. Többszörösen biztosították a királyi képmás tisztaságát, így az Anjou-korba érkezett szövegváltozatot fölösleges magyarázkodások, tényferdítések, ellentmondások terhelték. A megvakítás felelőssége Gizellára, illetve a királyné elvetemült hűveire, Budára és Sebesre hárult; ennek kapcsán az is feltűnő, hogy az addig oly tevékeny államférfi-hadvezér a megkínzott rokon láttán tehetetlenül síró, beteg öregemberként tűnik fel.⁹⁹ Hogy ezek után nem Vazul, hanem Szár László fiaiként szerepel András, Béla és Levente, akiket a tekintélyét veszített aggastyán külföldre menekít, az a túlzó óvatosság legkirívóbb példája. A II. Géza-kori váltást a *XIV.*

⁹⁵ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 314–315.

⁹⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 315–318.

⁹⁷ „Filius fratris sui dignorem in regno, quia hoc non consentit, cecavit et parvulos eiusdem exilio relegavit.” Oefele, Ann. Alt. Mai. MGH. SS. Rer. Germ. 24. A fordítás Makk Ferencről való. Kristó, ÁKÍF. 240.

⁹⁸ Kristó Gyula: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. Kristó 2000a. 205–207.

századi krónikaszerkesztmény szövegén kívül Anonymus és Kézai Simon gestája tartalmazza.¹⁰⁰ Ide tartozik még a Vazul-eredeztetést támadó 87. krónikafejezet érvelése, amely előbb Vazul s a Tátony nemzetségbeli lány házasságának minősítésével foglalkozik, majd Szár László-ösre utalva saját korábbi szavait teszi fölöslegessé.¹⁰¹ Mindezek alapján kijelenthető, hogy Szent István király, ha nem is a legnépszerűbb, de a legféltettebb hőse volt a krónikáknak, akinek kedvéért családtagjai és rokonai egészen más ősokeket és tulajdonságokat kaptak a későbbi íróktól, mint annak idején a történeti valóságtól.¹⁰² Az ily módon tisztázott öreg uralkodó végül a Legszentségesebb, Örökké Szűz Mária ünnepén csatlakozott az angyalok égi karához.¹⁰³

A honfoglalás és az államalapítás koráról valószínűbb, az eredeti hagyományhoz közelebb álló ismeretfoszlányokat őrzött meg a *Zágrábi* és a *Váradi Krónika* kettőse.¹⁰⁴ A XIV. századi forrás kulcsfontosságú tudósítása szerint a magyarok első fejedelmükké Álmot és nem Árpádot választották. Érdekes, de a magyar történetet a hunok említése nélkül, 888-cal kezdi. A bejövétel kettősségére egyetlen kis megjegyzés utal, ez viszont az indoklás szemléleti egységét töri meg: „*nagy sokaság hatolt be Pannónia határain és erőhatalommal elfoglalta egész Pannóniát örökség jogán történő birtoklásra.*”¹⁰⁵ Ezen túlmenően a zágrábi és váradi ikerszöveg legnagyobb értéke a genealogikus adatokban mutatkozik. Az elbeszélő kútfők közül egyedül ez vallja Vazult András, Béla és Levente apjaként.¹⁰⁶ Az Árpádok későbbi családtörténetéhez is felbecsülhetetlen értékű adaléku szolgál a *Zágrábi* és *Váradi Krónika*, másunnan nem ismert hercegek említésével, mint

⁹⁹ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 320–321. A krónikás István-kép ellentmondásosságának tömör és találó összegzését l. Ember Győző: Szent István a középkori magyar történetírásban. SZIE. III. 271–273.

¹⁰⁰ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 55., 173., 321. A genealógiai változtatás lehetséges idejéről, háttéréről máig alapvető elemzés Váczy 1941. 333–338.

¹⁰¹ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 344. A Tátony-nembeli lány történeti szerepéről l. Gericz 1966. 1–22.; Györffy 1966. 25–34.

¹⁰² Összefoglalóan l. Kristó Gyula: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. Kristó 2000a. 207–227.

¹⁰³ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 321–322.

¹⁰⁴ A két krónika egymáshoz való viszonyáról, forrásértékéről l. Szentpétery 1934. 410–425.

¹⁰⁵ „*magna multitudo fines Pannonie intraverat et potenter occupaverat totam Pannoniam iure hereditario possidendam.*” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 206.

¹⁰⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 206. Ezen kívül még a Gellért legenda említi Vazul fiaiként a három testvért. Váczy 1941. 304–305. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 501.

például III. Béla király (1172–1196) két ifjabb, korán elhunyt fia, Salamon és István megnevezése révén.¹⁰⁷ Mivel a kettős krónika 1812-ig, illetve 1827-ig kiadatlan volt,¹⁰⁸ rejtély, hogy egy XVI. századi esetben miként bukkanhatott fel az egyik adata, amint azt a későbbiek során jelzem. Annyi bizonyos, hogy a zágrábi és a váradi kézirat hamar feledésbe merült, nem jutott a krónikás történeti irodalom fő vonulatába: a középkorvégi nagy összegző nem támaszkodhatott a benne foglaltakra.

1488 folyamán a *Chronica Hungarorum*, Thuróczy János ítélőmester alkotása közel egy időben hagyta el Brünn és Augsburg nyomdáját.¹⁰⁹ Figyelemre méltó tény, hogy az új eljárással az újonnan írott nemzeti históriát mindjárt kettős kiadásban és szépíves kiállításban bocsátották közre; ez mindenképpen a mű korabeli értékére vall. A nyomtatással ugyanis nem csupán elődei sorsát kerülte el a *Magyarok Krónikája*, amelyek kézíratos kódexekben eltemetve várták a feltámadást, de a Hess András sajtója alá jutott *Budai Krónika* (1473)¹¹⁰ – ez is a *Chronica Hungarorum* címet viseli – épp Thuróczy János bővebb összefoglalása által vált hamar elavulttá. Hunyadi Mátyás király (1458–1490) ítélőmestere nem egyszerűen betetőzte az addigi tudást: az újkori magyar történelemszemlélet alapművét hozta létre. Saját elmondása szerint Károly (1301–1342) és Lajos (1342–1382) király korabeli munkákból dolgozott, vagyis a *Budai* és a *Képes Krónika* családjának példányai feküdtek asztalán.¹¹¹

Jóllehet történelmi tudását ezek a XIV. századi írásművek határozták meg, de az általa érvényesített arányok önálló írói egyéniségét tükrözik. A kereszténység előtti múlt hun és magyar felét tekintve hamar feltűnik, hogy a hangsúlyeltolódás tovább nőtt a hun idő javára. Már műve előszavában célul tűzte ki Attila méltatlanul elmaradt dicsőítését, sőt későbbi íróinkkal ő ismertette meg az elhíresült „*Isten ostora*” jellemzést (17–18.

¹⁰⁷ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 211.

¹⁰⁸ Szentpétery, Emericus: *Chronicon Zagradiense cum textu Chronici Varadiensis collatum*. Praefatio. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 201–202.

¹⁰⁹ Mályusz 1967a. 1–10.

¹¹⁰ Domanovszky 1902. 2–5.; Mályusz 1967b. 109.

¹¹¹ Thuróczy, Chron. Hung. I. 17.; Kristó 1986. 459–465.; Mályusz–Kristó 1988. 41.

fejezet),¹¹² mert hiába előzte meg Anonymus, Kézai Simon és Káldi Márk a jogtudó historikust a „*flagellum Dei*” kitétel meghonosításában, ha újításuk a külvilág számára évszázadokig elzárva maradt.¹¹³ Thuróczy János elődeit messze felülmúló igyekezettel fáradozott a hun király megkedveltetésén. A *Chronica Hungarorum* ajánlása mindennél ékeesebben vall ebbéli szándékáról: „*Úgy tetszett ugyanis, hogy még a nagy Attila király viselt dolgainak dicsőségéről is, mivel gyenge toll foglalta írásba, szinte hallgatnak, noha azok nem kevésbé méltóak arra. De nem a magyarok régi eleit kell azzal a bűnnel vádoljunk, hogy tetteik emlékezetét a feledékenység mély tengerébe engedték süllyedni. Az emberek események idején élt nemzedéke inkább a fegyverforgatást, mint a betűvetés tudományát gyakorolta. Mert hiszen a mi korunkban is ugyanennek a nemzetnek egyik, Erdélyben lakó része valamiféle betűket ró a fába, és e rovást használva betűvetés módjára él vele. Azt hiszem, csak az idegen népek gyűlölete fosztotta meg Attila királyt a győzelmeihez méltó írói tolltól, ez sikkasztotta el tőle a császári nevezet dicsőségét is, és ezért nem írtak semmit viselt dolgainak dicséretére, csupán az általa okozott nyomorúságot jegyezték fel siralmas énekeikben... Senki sem nyert még földi dicsőséget mások nyomorba döntése nélkül. Nimus, az asszírok királya azáltal, hogy erőszakosan kiterjesztette kezét más országokra, megteremtette a világtörténelmet, s ha Agamemnon, a görögök fővezére nem döntötte volna romba a trójai Iliont; ha Nagy Sándor gyászos fegyvereivel nem pusztította volna végig a világot; nevük is elenyészett volna testükkel együtt.*”¹¹⁴ Attila tisztázásán túl még egy hatásos fordulattal élt Thuróczy. Azáltal, hogy a hun uralkodót győzedelmes

¹¹² Chron. Hung. I. 42., 45.

¹¹³ V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 61., 151., 261.

¹¹⁴ „Enimvero et magni regis Atile gestarum gloria rerum stili pravitate comprehensa digno laudum preconio non minus quasi subticere videbatur. Nec crimine de hoc Hungarorum vetustas arguenda est, quod suarum recordia rerum altum oblivionis in pelagus defluere permisit. Hoc genus hominum ipsarum etate rerum armorum potius strepitu quam literarum scientia sese exercitabat. Nam et hoc nostro evo pars nationis eiusdem quedam Transsilvanis regni posita in horis caracteres quosdam ligno sculpsit, et talis sculpture usu literarum adinstar vivit. Externarum nationum invidiam exactis per ipsum Atilam regem victoriis condignum preconii subtraxisse stilum et eidem regi Atile gloriam imperialis nominis dempsisse puto, neque per ipsum gestarum rerum in decus quidpiam preterquam illatas per ipsum eis miseras planctuosi carminis adinstar scripsisse inveniuntur... Nemo mñdanam miseria absque aliena adeptus est gloriam. Ninus Assyriorum rex, regna quod in aliena violentas iniecit manus, universarum originem historiarum peperit, et, nisi quondam Agamemnon Grecorum imperator Troianum Ilion evertisset, Magnus quoque Alexander tristibus armis orbem vastasset, illorum nomina pariter cum corporibus cecidissent.” Thuróczy, Chron. Hung. I. 15–16.

királya, az általa attilai képességekkel felruházott Hunyadi Mátyás előképül állította, szinte megelevenítette a világ pörölyét. Krónikájának egyik augsburgi kiadása Mátyást egyenesen második Attilának hívta.¹¹⁵ Attila és Mátyás egy évezredet átívelő párhuzama mindennél jobban magyarázza, hogy Thuróczy János miért elégedett meg a már lejegyzett közbülső események, például a második honfoglalás fejezeteinek pusztá, majdnem szó szerinti átvételével.¹¹⁶

Egyedül a bejövétel datálásában tér el forrásaitól a *Chronica Hungarorum* írója. Sem a *Budai Krónika* családja által képviselt 888-at, sem a *Képes Krónika* és a vele rokon kódexek 677-ét nem fogadta el: ezek helyébe egy új időpontot vezetett be, az Úr megtestesülése utáni 744. esztendőt.¹¹⁷ Ez az évszám végképp nem ismeretes egyetlen régi szerkesztésből sem. Kézaihoz hasonlóan Thuróczy is egyfajta belső kronológiai rendszert állított fel, Attilából kiindulva. Ő a hun király halálától – ezt a *Képes Krónika* családja nyomán 445-re helyezte – újszerűen 301 évet számlált, s emígy keletkezett két esztendő elcsúsztatással a végeredmény. Igaz, hogy a viszonyításképp feltüntetett császári és pápai trónfoglalás időszakába – V. Konstantin (742–775) és Zakariás (741–751) uralkodásába – egyaránt beleesik 744, ebben tehát sikerült következetesnek maradnia.¹¹⁸ A *Magyarok Krónikája* hosszú időre szinte kötelező érvénnyel írta át az árpádi bejövétel időrendjét: a XVI–XVII. században kevesen ismerték és fogadták el a korábbi krónikák dátumváltozatait. Kisebb bizonytalanság tapasztalható Álmos közvetlen őseit illetően, mert hol Ügyek fia Előd, hol Ügyek szerepel apaként, de ez inkább figyelmetlenségből eredhet.¹¹⁹ A családfa biblikus gyökereinél viszont tudatos változtatást végzett: hiven az általa – újra – ősapául választott Nimród őszövétségi származásához, Kuson és Kámon keresztül jut el Noéig.¹²⁰ Meglepő, hogy Noé megvetett fiát vállalta fel, holott az idézett

✕

¹¹⁵ Kristó 2001. 460.

¹¹⁶ Thuróczy, Chron. Hung. I. 59–64. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 287–290.

¹¹⁷ Thuróczy, Chron. Hung. I. 60.

¹¹⁸ Mállyusz–Kristó 1988. 148–149.

¹¹⁹ Thuróczy, Chron. Hung. I. 58–61.

¹²⁰ Thuróczy, Chron. Hung. I. 60. Ide vonatkozó bővebb őstörténeti fejtegetéseit I. uo. 17–25.

ajánlásban, majd a hunokat ártó szellemektől eredeztető gót Jordanes bírálatakor, annak nemzeti elfogultságát kipellengérezve rámutat a hunokkal, a magyarokkal ellenséges külhoni vélekedések torzításaira.¹²¹ Az ellentmondást az író érett forráskritikai érzéke oldja fel, amely egyfelől nem tekinti feltétlenül objektívnek az idegen szerzők állításait, másfelől nem tűri a krónikás ősfá következtetlenségét. Első világi történetírónknak¹²² nem okozott fejtörést, hogy Nimród igazi őset jelölje meg. Ezzel azonban ki is merült újító kedve. Az Árpádnak és Istvánnak szentelt fejezetek rendre Anjou-kori előképeiket követik.¹²³ Attila alakja Mátyásig mindenkit beárnyékol: a hun nagykirály személyébe Thuróczy János sűrítette legjobban a nemzeti történelem kezdetét, s alakította ki hosszú emberöltők felfogását. Ezért is különleges, hogy az ősműveltség egy késő középkorban lejegyzett emléke mennyire más szemléletet sugároz.

3. A krónikás műveltség kései emléke. Csáti Demeter és az *Ének Pannónia megvételéről*.

A *Régi Magyar Költők Tára* sorozat a középkori maradványokat közlő kötetének élén negyven strófát számláló históriás ének áll; ez egyszersmind honfoglalási epikánk legősibb ránk maradt verses emléke.¹²⁴ Első sora, az „emlékezzünk régiekről” gondolat mára történettudományunk legszebb hitvallása lett. Csupán ezért is megérdemelte volna a kitüntetett figyelmet, amit a régmúlt előadásában érvényesülő, akkortájt szokatlan szemlélet indokolt. Ez a vers ugyanis Árpád és népe bejövételét a hun–magyar krónikás kettősségből kiragadva énekli meg. Nemhogy Attilára és örökére, de még Álmosra sem utal, akárha egyetlen szóval is. Az *Ének Pannónia megvételéről* címmel ellátott régi magyar költői alkotást irodalomtörténet-írásunk egy ferences szerzetes, Csáti Demeter nevéhez köti. A XV–XVI. század fordulóján élt egyházi íróról azonban keveset tudunk. Teljes bizonyossággal csak egy mindösszesen három strófából álló töredék kapcsolható

¹²¹ Thuróczy, Chron. Hung. I. 21.

¹²² Kristó 2001. 459.

¹²³ Thuróczy, Chron. Hung. I. 61–62., 73–78. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 287–290., 311–322.

¹²⁴ Szilády, RMKT. I. 3–8.

hozzá, amely szintén a honfoglalásról, pontosabban Árpád utódlásáról emlékezik meg. Ezt a töredéket Szilády Áron viszont elkülönítetten, XVI. századbeli költők művei közé vette fel.¹²⁵ Elkerülhetetlen volt a hosszú ének és a rövid tizenkét sor összehasonlítása, amelyből Szilády az alábbi következtetésre jutott: vagy Csáti Demeter szerezte mindkét históriát, s a vers e három szakasszal végződik, vagy az *Ének Pannónia megvételéről* tartandó Csáti nagyobbrészt elveszett költeménye mintájának.¹²⁶ Kristó Gyula a verses emlékeket Csáti Demeter neve alatt, ámde két külön tételként vette fel a honfoglalás korának írott forrásai közé, s tárgyyszerűen jelezte mind az egy, mind pedig a két szerző lehetőségét.¹²⁷ Így a személy(ek) bizonytalansága mellé a keltezés bizonytalansága is felzárkózott, hiszen ha Csáti nem írta, csak másolta a Pannónia megvételéről emlékező históriás éneket, akkor még a magyar középkor és újkor határán élt Ferenc-rendi szerzetes életideje sem szolgálhat fogódzoul. A rövidség kedvéért a vizsgálat kizárólag a tartalmi elemekre összpontosul, nyelvtörténeti szempontok csak rövid említés szintjén kerülnek elő. Ezek alapján három kérdéskört kell érinteni: a szöveghagyományozódás útját, a szerző(k) és a megírás(ok) idejét, végül a vers(ek) és a XIV. századi krónikák kapcsolatát, amin a hitelességre való törekvés mérhető le, s amiből lehet következtetni, hogy a két verses emlék hány alkotói szellem szülötte. (Szilády Áron figyelme kizárólag a *Képes Krónika* változatára terjedt ki.)

A szöveghagyomány nyomon követését nehezíti, hogy eredeti kézirat nem jutott korunkra. Elgondolkodtató viszont, hogy a legkorábbi másolaton kizárólag a hosszabb vers található, Csáti Demeter háromsoros töredéke csak egy későbbi példány révén vált ismertté.¹²⁸ A pannóniai énekről először Pray György tett történetírói megállapításokat, ám egy 1785–1787 táján kelt leveléből,¹²⁹ amelyet Cornides Dánielhez intézett, kiderül, hogy ő sem látta a középkori szöveget, csupán az ún. Subich-féle másolatot tartotta kezében.¹³⁰

¹²⁵ Szilády, RMKT. II. 5.

¹²⁶ Szilády, RMKT. II. 372.

¹²⁷ Kristó, HKÍF. 5., 371–381.

¹²⁸ Szilády, RMKT. I. 227–228., Szilády, RMKT. II. 371.

¹²⁹ Szilády, RMKT. II. 372. V. ö. Széchy 1892. 274.

¹³⁰ Szilády, RMKT. II. 372.

Onnan vette át a barát-gót írásmódra utaló állítást, csak hogy az nem egyedül a versre, hanem a szöveget őrző kódex egészére vonatkozik.¹³¹ A monasztikus-gótikus betűtípus azonban, amint arra Széchy Károly figyelmeztet, a XII. századtól az 1500-as évek közepéig dívott hazánkban, közelebb tehát így sem jutunk a keletkezés idejéhez.¹³² Kevéssel alább pedig azt hangsúlyozza, hogy a nyelvfejlődés pontos határait kijelölni nem nagyon lehet, ugyanis a hitújítás korának első évtizedeit meghatározó műveltség, különös tekintettel az írásbeliségre, a XV. század végi kolostori ortográfián alapult, amelyet erősen ingadozó helyesírás jellemzett.¹³³ (Ezért is felesleges itt nyelvtörténeti fejtegetésekbe bocsátkozni.) Jelen forrásadottság mellett a fennmaradás körülményei így módon tehát felderíthetetlenek. Érdemesebb a megírási időt másunnan firtatni.

Pray György 1774-ben közzétett történetkritikai értekezéseiben figyelemre méltó gondolatot fogalmazott meg a históriás ének koráról. Ekkor a XIV. századra keltezte, ám megjegyezte, hogy csiszolatlan verselése és ritmikája alapján régebbi időre mutat vissza.¹³⁴ Igaz, később elbizonytalanodott, s megvallotta, hogy ebben a kérdésben nem jártas,¹³⁵ de ez nem kisebbíti abbéli érdemét, miszerint ő volt az első, aki ráérezett a vers archaikus rétegeire. A datálásban fordulatot hozott Horvát István másolata: ez a három Csáti-strófával kiegészítetten tartalmazza a Pannónia megvételéről szóló éneket. Csáti Demeter pedig, aki a töredék utolsó versszakában megnevezte magát, valódi személy volt, aki jól behatárolható korban élt. A fontos harmadik strófa értelmezéséhez azonban előbb a forrásokból kibontható életpályát kell felvázolnunk. A ferences író „*Demetrius Chath*” néven szerepel a krakkói egyetemen 1493–1509 között tanuló magyar diákok soraiban. Pontosabb évjelölés híján, a közvetlenül mellette szereplő személyek pályáját alapul véve Szilády Áron az 1502-es és az 1503-as évet valószínűsíti Csáti Demeter krakkói

¹³¹ Békési-Concilia 1877. 81.

¹³² Széchy 1892. 301.

¹³³ Széchy 1892. 307.

¹³⁴ Pray 1774a. 75–76.

¹³⁵ Széchy 1892. 278.

[Szilády Áron az 1502-es és az 1503-as évet valószínűsíti] Csáti Demeter krakkói tartózkodásának idejéül.¹³⁶ Széchy Károly szerint ez idő tájt legalább 20–25 életévet kellett számlálnia annak, aki egyetemre járt.¹³⁷ Mindezek alapján a legtágabb, 1493-tól számítandó egyetemi korszakra is figyelmeztetve nem túlzás Csáti születési idejét akár az 1470-es évek elé is visszavezetni. A Ferenc-rendi költő mozgalmas életét és működését Timár Kálmán 1529 és 1542 között tudta részletesen adatolni: kutatásaiból kitűnik, hogy e szűk másfél évtized alatt Ozorán, Pesten, Sárospatakon, Nagyváradon, Csanádon, végül megint Sárospatakon volt hitszónok és custos.¹³⁸ Utolsó biztos állomás Szécsény, ahová 1542-ben kapott prédikátori kinevezést; ám ezután nyoma veszett.¹³⁹ (Székely István 1548-ban kinyomtatott zsoltárkönyve alapján Széchy felvetette, hogy az idős szerzetes ekkor még élhetett a Szilágyságban.)¹⁴⁰ Be kell érünk annyival, hogy Csáti Demeternek hosszú és küzdelmes élet adatott, s rendszerint azokra a területekre küldték, amelyeket a hitújítás erősen érintett.¹⁴¹ Mindezek fényében érdemes a szerző-, hely és időjelölő sorokat idéznünk:

„Ezt szerzették Szilágyságban,

Csáti Demeter nagy gondolatjában,

Mikort nagy bú vala Magyarországon,

Egy némi-nemű mulatságában.”¹⁴²

Mikor lehetett nagy bú Magyarországon? Csáti hosszú élete során szemtanúja lehetett a középkori Magyar Királyság hanyatlásának és bukásának, az ország széthullásának, megannyi pártoskodásnak, belháborúnak. Széchy Károly a lehetséges

¹³⁶ Szilády, RMKT. II. 371.

¹³⁷ Széchy 1892. 442.

¹³⁸ Timár 1914. 307–308.

¹³⁹ Timár 1914. 308.

¹⁴⁰ Széchy 1892. 439–440.

¹⁴¹ Timár 1914. 308.

és halálát (1526), Szapolyai János elhunytát (1540), végül Buda török kézre jutását (1541) vette fel, majd 1541 mellett foglalt állást.¹⁴³ Kristó Gyula az újabb szakirodalmi vélekedésekre utalva 1526 utáni keletkezést említ.¹⁴⁴ A fentebb ismertetett megoldási kísérletek ugyanakkor rendre megfelelnek Csáti ifjúkoráról, holott Mátyás halála és a rákövetkező utódlási küzdelem (1490), valamint a II. Ulászló király elhunytá feletti gyász (1516) már alkotói ereje teljében találhatta a ferences költőt. Ezek csupán azok a legnyilvánvalóbb évek, amelyek országos búsulásra adtak okot, s akkor még mindig nem tudhatjuk, hogy az író mely egyéb, esetleg máskor végbement eseményeket számíthatott ide. Felesleges tovább találgatni, hiszen néhány évtized eltérés sem változtathat a lényegen, miszerint Csáti Demeter műveltsége a középkorban gyökerezett, s a régi világhoz való ragaszkodását ráadásul vallásos életével pecsételte meg, amikor nem a hitújítás mellett, hanem az ellen küzdött. Mindaddig azonban, amíg be nem bizonyosodik, hogy a töredék szerzője, Csáti Demeter egyben az *Ének Pannónia megvételéről* költője is, a fent elősoroltak kizárólag a rövidebb, csonka műre vonatkoznak. E kérdésben állást foglalni viszont csak tartalmi jegyek vizsgálatával lehet. Az összevetés alapjául kézenfekvőnek tűnik a Thuróczy-féle, vagy a Hess által kiadott *Chronica Hungarorum*ot választani, hiszen korban e két mű áll közel a litterátus Csáti életidejéhez. Ám ez az eljárás két előítéletet tartalmaz: egyfelől azt, hogy a költő csupán a krónikákból dolgozott, másfelől azt, hogy mindkét vers Csáti Demeter szerzeménye. A szerzőségi-keltezési bizonytalanság miatt hasznosabb a két XIV. századi krónikacsaládot, a hagyomány legrégebbiről korunkra jutott, egyszersmind legbövebb megszövegezését kijelölni zsinórmértékül.¹⁴⁵

Hosszabb terjedelménél fogva az *Ének Pannónia megvételéről* kínálkozik beható elemzésre. A már említett tárgyválasztás, miszerint a krónikákból ismert honfoglalások

¹⁴² Szilády, RMKT. II. 5.

¹⁴³ Széchy 1892. 443–447.

¹⁴⁴ Kristó, HKÍF. 381.

¹⁴⁵ Szilády Áron is felfigyelt erre, de ő csak a Képes Krónika idézetét hozta. Szilády, RMKT. I. 229–233.

[honfoglalások] közül egyedül Árpádéról szól, a 26. fejezetre irányítja a figyelmet. Onnan azonban az első két versszak csak a szkítiai kijövetelt és az erdélyi megszállást idézi fel:

*„Emlékezzenk régiekrel,
az Szythiából kijüttekrel,
Magyaroknak eleikrel,
És azoknak vitézségekrel.*

*Szythiából kiindulának,
Hogy ez földre kijüvének,
Istentil is kiszirittetének,
Erdélységben letelepedének.”¹⁴⁶*

Az Istentől való kényszeríttetésben a „sasok” támadása köszön vissza, amelyek a lovak és a nyájak elragadásával, felfalásával ösztökölték a magyarokat a mielőbbi bejövételre, hogy a Havasokból (Kárpátokból) Erdélybe ereszkedjenek le.¹⁴⁷

*„Ott jót tének ümagokkal,
Hét sereget nagyot szerzének,
Hét kapitánok emelének,
Mindeniknek várat szerzének.”¹⁴⁸*

A harmadik strófa a 26. és 27. krónikafejezet ama részleteivel csendül egybe, miszerint Erdélyben a magyarok *„hét földvárat készítettek feleségeik és vagyonuk*

¹⁴⁶ Szilády, RMKT. I. 3.

¹⁴⁷ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 286. A sasokról (besékről) szóló képletes beszéd a besenyő támadás emlékét rejti. Kristó, HKÍF. 358.

¹⁴⁸ Szilády, RMKT. I. 3.

megőrzésére... mialatt ezekben a várakban tartózkodtak, a körülöttük lakó uralkodók betörésétől félve közös tanácskozással elhatározván maguk közül hét kapitányt állítottak az élre...”¹⁴⁹

*„Az egyek kezettek jelesb vala,
Kinek neve Árpád vala,
Mindeniknek gazdagb vala,
Azért keztek fő kapitán vala.”*¹⁵⁰

Árpád főségét indokolja a hatodik szakasz. A költő Álmossal említést se tesz, holott ezt a krónikarészlet erősen kívánná. *„E kapitányok közül pedig gazdagabb és hatalmasabb volt Árpád, Álmos fia, aki Előd fia volt, ő pedig Ügyeké. Apja, Álmos, Erdélyországban megöletett, nem mehetett be ugyanis Pannóniába.”*¹⁵¹ Feltételezhető persze, hogy az író valamilyen okból tudatosan mellőzte Álmost és őseit, de ez megint egy olyan előítélet, aminek ellene mond az első harminchárom versszakban érvényesülő cselekményegység, előadásbeli gördülékenység. Minden jel arra utal, hogy a históriás ének egyedüli forrása Magyarország furfangos megvételének mondája.

Középkori krónikáink egyedül a fehér ló mondájában elevenítik meg Árpádot és népét; az „első kapitány” másutt csupán az őstisztelet egy szoborszerű tárgya. A latin nyelven előadott változatban (28. krónikafejezet) népregereszerű tagozódás fedezhető fel, amennyiben a hármas követjárás jelöli ki az országszerzés három állomását. Először Kusidot küldték a Duna-tájra kikémlelni a föld és a víz minőségét. Üdvözölte az ott uralkodó Szvatoplukot, aki békés parasztnép követének nézte, majd földet, fűvet, vizet vett

¹⁴⁹ „Ibique terreis castris septem preparatis pro uxoribus et rebus suis conservandis... Cumque in eisdem castris permanerent, irruptionem circumquaque iacentium dominorum formidantes deliberato communi consilio septem capitaneos inter se prefecerunt...” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 286–287.

¹⁵⁰ Szilády, RMKT. I. 4.

magához, s visszatért övéihez. Árpád és magyarjai látták, hogy a föld termékeny, vize édes, kérték hát Istent, adja nekik örökre az országot. Másodjára Kusid egy aranyos nyereggel és zablával felszerszámozott nagy fehér lovat vitt a gyanútlan Szvatopluknak, aki örömeiben ismét megajándékozta őt földdel, fűvel és vízzel, s nagy könnyelműen azt mondta, e lóért legyen nekik annyi, amennyi kell. Erre a hírre a hét vezér Erdélyből Pannóniába jött, s harmadszorra egy másik követet küldött Szvatoplukhoz, aki távozásra szólította fel, mondván, hogy a lóért eladta nekik egész országa földjét, fűvét és vizét. Későn eszmélt a fejedelem, mert negyedszerre már a magyarok hadserege jött, ami elől csúfosan megfutott és menekülése közben a Dunába fulladt.¹⁵²

A históriás ének szintén a hármas követjárás alapján tagolja a fehér ló mondáját. Tanulságos lenne sorról sorra összevetni a krónika szövegével, de a latin próza, illetőleg a magyar vers közötti nyelvi és műfaji távolság nem indokolja az aprólékos, terjengős elemzést. Elég, ha csak a legjellemzőbb részek idézete szemlélteti a két alkotói elme által közvetített hagyományelemek hasonlóságát, illetve különbözőségét. A követ első útjáról így szól a krónika: „*midőn tehát Kusid Magyarország közepére ért, és a dunai részek körül leereszkedett, látta, hogy a hely kies, szép fekvésű, a föld körös-körül jó és bőven termő, a folyó is jó és füves a partja, megtetszett neki.*”¹⁵³ A kilencedik versszak ugyanerről:

„Kevet juta Duna mellé,

Földet fivet megszemléle,

Duna vizit es megkímlé,

Ömagának jónak itélé.”¹⁵⁴

¹⁵¹ „Fuerat autem ex istis capitaneis ditior et potentior Arpad filius Almus, Filius Elev, filii Ugeg. Huius autem pater Almus in patria Erdelw occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 287.

¹⁵² Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 288–289.

Figyelemre méltó, hogy a verses história nem tud sem Kusid, sem Szvatopluk nevééről, sem arról, hogy Szvatopluk Attila után uralkodott ama tájon, de más tekintetben többet mond, mint a krónika. A tizedik szakasz jelzi az uralkodó lakhelyét, a fejedelem és népe különböző nemzetiségét: eszerint egy Veszprémben lakó lengyel herceget uraltak német alattvalói.¹⁵⁵ Furcsa és ellentmondásos értesülés, más írott forrásban nem lelni nyomára. A fehér ló színre léptekor komoly eltérés található a két szöveg cselekménymenetében. A *XIV. századi krónikaszerkesztmény* Kusid második útja és a nagy, fehér ló elküldése elé helyezi a magyarok istentiszteletét. Itt jegyzendő meg, hogy a *Képes Krónika* csak nagy és nem fehér lóról tud, ám a *Budai Krónika*, majd Thuróczy hiánytalanul közli a ló külső jegyeit.¹⁵⁶ „Akkor közös tanácsot tartván ugyanazt a követet visszaküldték az előbb mondott fejedelemhez, és neki a földjéért nagy és fehér lovat küldtek, Arábia aranyával bearanyozott nyereggel és aranyozott zablával. Látna ezt a fejedelem nagyon megörült. Úgy gondolta, ezt a vendégszállásként szolgáló földért küldték neki. A követ tehát ott a fejedelemtől földet, fűvet és vizet kapott. A fejedelem pedig mosolyogva mondta: »birtokoljanak, amennyit csak akarnak ezért az ajándékért.«”¹⁵⁷ Az ének négy versszakot szentel a ló küldésének (17–20.). Részletesebb előadása magyarázatra is törekszik, valamint előrevetíti a rászedett uralkodó bukását.

„Egy fejér lovat hozatának,

Féket nyerget aranyast hozának,

¹⁵⁴ Szilády, RMKT. I. 4.

¹⁵⁵ Szilády, RMKT. I. 4. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 288.

¹⁵⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 288.; Thuróczy, Chron. Hung. I. 61. Ezért tűnik úgy, hogy Szilády Áron nem járt el kellő körültekintéssel, amikor a vershez írott jegyzetekben kizárólag a *Képes Krónikából* idézett. Szilády, RMKT. I. 229–233.

¹⁵⁷ „Deinde communi consilio ad predictum ducem eundem nuncium remiserunt et ei equum album et magnum cum sella dcaurata auro Arabic et freno dcaurato miserunt pro terra sua. Quo viso dux ipse magis gavisus putabat, quod ei pro terra quadam hospitalarii mississent. Nuncius ergo impetravit ibi a duce terram,

*Azt herceghez bocsátának,
Hogy ilyen szóval neki szólanának:*

*»Ez szép lóval azok tisztelének,
Kik Szythiából kijüének,
Nagyságodtul feldet kérenek,
Országodban letelepedének.«*

*Herceg avval veszté magát,
Hogy az dolgot meg nem érté,
Az szép lovat megszereté,
Hogy ki miatt földét elveszté.*

*Az szép lónak eriltében,
Az szót monda az kevetnek:
»Annat adok én feldemben
Mint kívánnak ők nagy bőséggel.«¹⁵⁸*

A következő példa a háromszori istenkiáltás. Ez azért érdekes, mert a verses história névfejtése nincs a krónikában. Árpád fohászának végeztével „a magyarok mindannyian háromszor azt kiáltották: »Isten, Isten, Isten«. És az itt kitalált eme szokás a magyarok között mostanáig megőrződött.”¹⁵⁹ A 23–24. strófában ez az alábbi formában áll:

---

herbam et aquam. Dux vero subridens ait: »Habeat quantumcunque volunt pro hoc munere.«” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 288–289.

¹⁵⁸ Szilády. RMKT. I. 5.

*„Istent ők ott imádának,
Háromszer Deust kiáltának,
Arról nevezték ott az várast,
Szamos mentében az nemes Dézsnek.*

*Tülek maradott nekenk az szokásonk,
Hogy, ha mikoron áruít mi szakasztonk,
»Deus, Deus!« ott kiáltonk,
Biztonságonk, hogy megárultonk.»¹⁶⁰*

Az etimológia nyilvánvalóan téves.¹⁶¹ Ezen kívül a logika is botlott, mivel Árpádék hol magyarul, hol latinul (!) szólítják Istent. Azáltal viszont, hogy hangsúlyozza, a vásároló magyarok Istent kiáltó szokása innen ered, az országvétel szerződését szentesítő pogány rítusra utal. A „*Deus*→*Dés*” szófejtés Székely István világkrónikája kapcsán egy apró historiográfiai érdekességgel is szolgál majd. A harmadik üzenetváltás elbeszélésekor az előzőhöz képest kisebb szerkezeti eltérés tapasztalható a két szöveg között: a krónika összefüggően adja elő a küldöttek szavait, míg a históriás ének a követek utazásával megbontja az idézetet. E sorrendcsere annál jobban hívja fel figyelmünket a gondolat hasonlóságára. „*Akkor egy másik követet küldtek a fejedelemhez, és az alábbiak közlését hagyták meg neki: »Árpád az övéivel együtt azt üzeni neked, hogy azon a földön, amit tőled megvásároltak, sokáig semmiképpen sem maradhatsz, mivel földedet a lóért, füvet a zabláért, vizet a nyeregért megvették. És te az örökhaszonbérlet, vagyis szükséged és*

¹⁵⁹ „... omnes Hungari clamaverunt: »Deus, Deus, Deus« tribus vicibus. Et ibi inventus est usus iste et servatur apud Hungaros usque modo.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 288.

¹⁶⁰ Szilády, RMKT. I. 6.

¹⁶¹ Kristó, HKÍF. 376.

kapzsiságod miatt a földet, a füvet és a vizet átengeded.»¹⁶² A 25–28. szakasz tagolása szerint ez így következik:

*„Hamar mind felkészülének,
Harmad kevetet választának,
Az herceghez bocsátának,
Hogy ilyen szóval neki szólnának:*

*»Herceg! Jól meggondolj magad,
Hogy ez feldet hamar elhagyjad,
Mert magyaroknak árán adtad,
Immár ünnekik megbocsássad.«*

*Kevetek jutának az herceghez.
Tisztességgel neki keszenének,
Az Árpádnak ő szavával,
Ezt megbeszélék nagy bátorsággal:*

*»Felledet attad fejér lovan,
És fivedet aranyas féken,
Duna vizit aranyas nyergen,
Akkort való nagy szökségedben.«*¹⁶³

¹⁶² „Tunc nuncium alium ad ducem miserunt et ei hanc legationem mandaverunt: »Arpad cum suis tibi dicit. quod super ista terra, quam a te emerunt, herbam cum freno aquam cum sella. Et tu propter emphiteosim, id est inopiam et cupiditatem terram, herbam et aquam concessisti.«” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 289.

¹⁶³ Szilády, RMKT. I. 6–7.

Ennyi idézet ékesen példázza a kétféle műfaji megjelenítés sajátos tartalmi egyezéseit, eltéréseit. A fehérló-monda végső jelenetsora – Szvatopluk utasítása a ló agyonverésére, ennek hiábavalósága, a magyarok győzelme, Árpád megszállása egy Székesfehérvárhoz közeli hegyen – hiánytalanul megvan itt is, ott is.¹⁶⁴ Az ének 34–36. szakasza azonban váratlan fordulatot hoz: a történetmondást helynevek (Kelenföld, Cseke, Tétény) játékos etimológiája töri derékba. Ráadásul a 35. és a 36. strófa csonka; előbbi három, utóbbi két sorból áll négy helyett. Alapos a gyanú, hogy a sorok rendezetlensége és hiánya másolási hiba révén keletkezett.¹⁶⁵ A szöveg épsége a vers végére helyreáll. S jóllehet az *Ének Pannónia megvételéről* nem utal a mű befejezésére, az utolsó (40.) strófa nem kelt semmi hiányérzetet:

*„Ott ez ország nekik adaték,
Magyarországnak nevezteték,
Némettül mert megvívék,
Fegyverekkel evékkén tevék.”¹⁶⁶*

A háromszakaszos töredék zárlatából semmilyen tartalmi következtetést nem lehet levonni; abból pusztán az derül ki, hogy Csáti Demeter ezzel a négy sorral fejezett be egy históriás éneket. „Történeti” értéke a maradvány első kétharmadának van.

*„Egyiknek neve Buda vala,
Ki ez országot megvette vala;
Hogy az Árpád megholt vala,
Árpád után ő kapitány vala.*

¹⁶⁴ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 289–290. V. ö. Szilády. RMKT. I. 7–8.

¹⁶⁵ Imre 1880. 234.

Lakóhelye lőn Duna mentében,

Pest ellenében, fenn egy hegyben,

Arról neveztik ott a várost

*Duna mentében kincses Budának.*¹⁶⁷

Ha ezt a két versszakot a Pannóniai Ének mögé illesztjük, első pillantásra úgy tűnik, hogy néhány elveszett strófa a két emléket egyetlen alkotásba forraszthatná. Csakhogy ennek ellene mond a szövegcsontk tartalma. Buda, mint Árpád utóda történelmi tévedés, a költő egyéni leleménye. Egyéni eljárás az is, amely Budát és várát a hun történetből kiemeli, és Árpád után illeszti, az eredetihez képest más végkicsengéssel: a meggyilkolt hun társuralkodó itt magyar fejedelemutód. A két vers krónikákhoz mérhető ellentétes viszonya arra vall, hogy az *Ének Pannónia megvételéről* nem Csáti Demeter elméjében fogant. Hanem figyelembe kell venni a fogalmazás párhuzamait is, például a fejedelmek hegytetői megtelepedését, a városok, Buda és Dés dicséretét.¹⁶⁸ A szemlélet tehát eltér, de a stílus egyezik. Ezt az ellentétet kizárólag oly módon lehet feloldani, hogy a két emlék két alkotói folyamat eredménye. Az *Ének Pannónia megvételéről* archaikus hagyományon alapul. Imre Lajos is ráérezett arra, hogy ezt a párbeszédese, balladaszerű históriát eredeti alakjában a nép elméje hozta létre.¹⁶⁹ A krónikákkal összevetve úgy tűnik, hogy az ének épebb állapotban őrzi a fehér ló mondáját, mint a latin próza, amely sokszor a hun örökjogra utal, így tördeli a gondolatmenetet. A vers a krónikával egyfelé tart, de tőle függetlenül halad előre. Kettejük között mellérendeltségi viszony áll fenn, egyaránt a szájhagyomány közös kútfeje élteti őket, s egyiknél sem biztos a legkorábbi lejegyzési idő. Igaza lehet Pray Györgynek a históriás ének régebbi keltezésében, hiszen ő még a Csáti-strófák nélküli szöveget olvasta.

¹⁶⁶ Szilády, RMKT. I. 8.

¹⁶⁷ Szilády, RMKT. II. 5.

¹⁶⁸ Szilády, RMKT. II. 372.

¹⁶⁹ Imre 1880. 235.

Annál világosabb Csáti Demeter függése írott forrásaitól. Előtte feketett az ének régebbi változata, amit jórészt átvett, csak a stílust formálta a maga képére. Önálló alkotása a toldalék, amiből három versszak maradt. Ezek a krónikás műveltség nyomait viselik. Erről Buda és Buda vára tanúskodik, a hun történetből erőszakoltan átemelt részlet, amíg a hosszú verses história nem érinti Attila korát. Ő illeszthette a versbe Dész latin etimológiáját, ami idegen testként áll az elbeszélés sodrában. Nem véletlen, hogy szószármaztatását csak a XVI. századi Erdélyben ismerték.

Csáti Demeter a haza megvételeéről szerzett ének lemásolása révén a honfoglalási epika legmélyebb időrétegéből hozott fel veszendő kincseket, amelyekből ha nem is áll össze az Arany János elgondolta naív eposz, de az elbeszélő történeti költészet egy régi emléke sejlik fel. A ferences szerzetes értékmentő – és ezért tiszteletre méltó – munkája abban az időben született, amikor a krónikás alapokra új szellemiségű írók építettek új tudásanyagot.

II. Fejezet. Régi és új a XVI. századi fejlődésben

1. Késő-középkori humanista alapok. Ransanus és Bonfini.

A XV. század végének magyar művelődéstörténetében a középkor és az újkor fonódik egymásba. Thuróczy János *Chronica Hungarorum*, a magyar krónikairodalom legnagyobb alkotása latinul, a legrégebbi ránk maradt históriás ének, a *Szabács viadala* magyarul egyaránt Mátyás király hírnevét öregbíti. Régi és új összefonódásának érzetét csak erősíti, hogy a műfajában és nyelvezetében a régít idéző *Chronica Hungarorum* fiatalabb, mint az 1476. évi várfoglalást felidéző vers,¹⁷⁰ a XVI–XVII. századi históriás énekköltészet nyitánya. Mindazonáltal régi és új a Mátyás-kori történetírásban is jelen volt. Előbbit Thuróczy János, utóbbit két Itáliából érkezett humanista, Petrus Ransanus és Antonio Bonfini képviselte.¹⁷¹ Az megint egy más kérdés, hogy a hasonló szellemben alkotó külhoni írók mennyire eltérő felkészültséggel láttak munkához.

Petrus Ransanus, Lucera püspöke 1488-ban érkezett Magyarországra a királyné bizalmasaként.¹⁷² Emellett feladatul kapta, hogy Thuróczy krónikája alapján humanista stílusban foglalja össze a magyarok történelmét, nagyobb hangsúlyt helyezve Mátyás országlására.¹⁷³ Ransanus gyorsan dolgozott, mert az első változat még a király életében elkészült.¹⁷⁴ E három ismerv – sietős írói munka, a *Chronica Hungarorum* átdolgozása, valamint a kortörténeti irányultság – alapján a régebbi korokra vonatkozó tényanyagban kevés újdonság ígérkezik.

A rómaiak hanyatlásával kapcsolatba hozott népekből tekintélyes listát állított össze az író. Perzsák, gótok, vandálok, hunok, kvádok, alánok, magyarok, longobárdok, frankok, szászok, svábok, de még szerezsenek, tatárok és törökök is szerepelnek rajta,

¹⁷⁰ Imre 1958. 276–295.; Szörényi 1993. 7.

¹⁷¹ Az alábbiakban a két szerző elterjedtebb – Ransanus latinos, Bonfini olaszos – névalakját használom.

¹⁷² Blazovich–Galántai 1999. 195–196.

¹⁷³ Blazovich–Galántai 1999. 196.

¹⁷⁴ Blazovich–Galántai 1999. 196.

éppen csak az avarok hiányoznak.¹⁷⁵ Először 373-nál említ egy pannóniai beözönlést, amelynek kapcsán kiderül, hogy Ransanus eléggé szabadon kezelte a nemzetek neveit. Szerinte a beköltözők egy Hunnus nevű vezérről nyerték nevüket, aki először bírta rá őket szülőföldjük, Szarmácia elhagyására.¹⁷⁶ Mire a hun vezérek, Mundzuk, Oktár, Rua eltorzított névalakján – Munde Zeturus, Coctar, Rhoa – keresztül Attilához érkezik, teljes a zavar. Ő ugyanis a szarmata nemzet vezéréként alapította meg a pannóniai hun birodalmat, miután elüldözött minden keresztényt.¹⁷⁷ Ransanusról igazán nem állítható, hogy szívébe zárta volna a hun királyt. Az a Thuróczy János betetőzte krónikás irány, ami a nyugat-európai keresztény emlékezetben honos irtóztató Attila-kép finomítását célozta, nem hatott kötelező érvénnyel az itáliai püspökre. Hazájából hozott előítéleteit egyházi kötődése erősítette, vagyis Attila rendkívül kedvezőtlen színben tűnt fel nála. Petrus Ransanus jól sikerült retorikai fogással élt, amikor Attila vad jellemével a szelíd testvér tulajdonságait állította szembe. Buda, aki nála Bleda névalakot öltött, bátyjával ellentétben békeszerető, humánus, a más vagyonát tisztelő, mértéktartó államférfi volt. Ellenezte a további hódító háborúkat, amiért Attila orgyilkosokat bérelt fel, s megölette öccsét.¹⁷⁸ Attila haláláról kétféle nézetet közvetített: vagy saját katonái végeztek vele kegyetlensége miatt, vagy éjszakai orrvérzése végzett vele.¹⁷⁹

A második bejövetel tárgyalásakor Ransanus a felismerhetetlenségig átírta az országvívás menetét, amelyből az évet leszámítva semmi sem emlékeztet Thuróczyra. Az *Epitome Rerum Hungaricarum* előadása szerint 744-ben megint szarmaták jöttek ki szülőföldjükről, miután egy Hungar nevű vezér élükre állt, vélhetőleg az új névadó.¹⁸⁰ Rendkívül fontos, hogy Ransanus ennek kapcsán megemlíti egy ázsiai Magyarországot, sőt mint az írói jelen idejében fennálló Hungáriáról nyilatkozik, de csakhamar elhagyja

¹⁷⁵ Ransanus, ERH. 1977. 84. E lista részleges előképét l. Thuróczy, Chron. Hung. I. 40.

¹⁷⁶ Ransanus, ERH. 1977. 85.

¹⁷⁷ Ransanus, ERH. 1977. 85–86.

¹⁷⁸ Ransanus, ERH. 1977. 86–87. Thuróczy nál Attila maga végez Budával. Thuróczy, Chron. Hung. I. 48.

¹⁷⁹ Ransanus, ERH. 1977. 89. V. ö. Thuróczy, Chron. Hung. I. 55.

¹⁸⁰ Ransanus, ERH. 1977. 92.

izgalmas tárgyát, hogy a hunok és a magyarok közös eredetéről elmélkedjék. Innen jut el a legzavarosabb részig, ahol előbb Csaba és Aladár hunjainak szétszéledését követi nyomon, majd arról értekezik, hogy a frank Nagy Károly nyolc évig tartó hadviseléssel elpusztította a hunokat, ezután pedig a germán származásúnak vélt Szvatoplukot, Marót fiát győzte le a magyarokkal.¹⁸¹ A hét vezér választásával kitisztult a kép, Ransanus visszatért a magyar krónika kivonatolásához. Itt már csak abbéli bizonytalansága érhető tetten, hogy nem tudja, kit tekintszen az uralkodói dinasztia igazi kezdőalakjának. A hét vezér közül így emeli ki a legkiválóbbat. *„Volt közöttük egy testi kiválóságával, fényes származásával és bátorságával mindenki közül a legkimagaslóbb Árpád nevezetű férfi, Álmosnak, a nemzetségből legfőbb tekintélyével kitűnő férfinak a fia, akiről úgy tartják, hogy Attila nemzetségéből származott.”*¹⁸² E szavak után a turul-monda rövid változata következik. Attila, Álmos és Árpád egyaránt rendelkezik az ősatyai kívánalmak egy-egy elemével, ám a személyes érdemei szerint legkiválóbb Árpádtól csodás születésű apja, Álmostól pedig Attila vitatja el a kezdetek dicsőségét, holott a hun királyt nem szívesen látta az *Epitome* lapjain. Kevéssel alább mintha megállapodásra jutott volna magával, mert előbb Szent Istvánt, utóbb Taksonyt Árpád nemzetségéből származtatta.¹⁸³ Ha nem is tette meg az uralkodóház névadójául Árpád fejedelmet, de mindenképpen figyelemre méltó az a megnövekedett hangsúly, amit a honfoglalók első vezérére helyezett Petrus Ransanus. Thuróczy nál ugyanis csupán ennyi olvasható a fejedelmi szállásválasztásról: *„Árpád a többi magyarral együtt várat emelt a Noé hegyen, Fehér mellett, és az a hely volt az első, amit Árpád magának választott Pannóniában. Innen van, hogy Szent István király, aki tőle származott, Fehérvár városát megalapította a közelben.”*¹⁸⁴ Mindezek ellenére az itáliai szerző újításának a korabeli forrásismereteket tekintve akkor sem lett volna hatása, ha a

¹⁸¹ Ransanus. ERH. 1977. 93–94.

¹⁸² „Erat inter eos vir et insigni corpore et claritudine generis ac virtute omnium eminentissimus Arpadus nomine filius Alomi viri apud eam gentem summa auctoritate praestantis, qui ex Atilae genere ortus fuisse dicebatur.” Ransanus, ERH. 1977. 95.

¹⁸³ Ransanus, ERH. 1977. 96–97.

hazai hagyományban foglalt jelentőségét, a magyarok másodszori bevezetését meghagyta volna Árpád érdeméül. Ezzel szemben épp ő volt az, aki Álmos és Árpád alakját a pusztaszármazásig csupaszítva állította olvasója elé, a honfoglalás fejezeteit szinte teljesen mellőzi. A maradék életszerűségüktől megfosztott fejedelmeket csak annyira méltatta, hogy nagy királyok ősei lettek. Érdekes ellentmondás: az az író állítja a legtisztelietreméltóbb helyre Árpádot, aki azt a kevés tettet is elhallgatja, amit legalább Thuróczytól átvehetett volna; mindebből Ransanus eljárásának esetlegessége és következetlensége világlik ki.

A humanista szerző javára írandó, hogy másutt jóval sikeresebben oldotta meg történetírói feladatát. Éppen Géza és István koráról írott sorai azok, amelyek jelentősen meghaladták a *Chronica Hungarorum*-ban foglaltakat. A kutatás több forrást kimutatott, közöttük Árpád-házi-szentek legendáit.¹⁸⁵ Az első szent király születését hírül adó isteni jóslat igen röviden áll Thuróczytól és hasonlóképpen tömör az a kitétel, amely István egyik életírására utal. Ráadásul ebből sem következik Thuróczy János legendaismerete, hiszen ezeket a sorokat XIV. századi krónikás kútfőiből emelte át.¹⁸⁶ Annál meglepőbb, hogy a Gézát megörvendezettető égi jelenés félmondata helyett Petrus Ransanusnál kettős álomlátás jövendőli Géza és Sarolt fiának megszentelt királyságát. Géza fejedelem mint az Isten előtt kedves, első krisztushívó és üdvözülésre méltó magyar¹⁸⁷ érdemesült arra, hogy Szűz Mária szólítsa meg. Felfedte előtte a leendő király kiválóságát, ígéretet tett az ország pártfogásba vételére, egyszersmind felhívta Géza figyelmét Adalbert hittérítői erényeire.¹⁸⁸ Ugyanazon az éjszakán felesége, Sarolt is álmot látott. Őt István, az első vértanú biztatta arra, hogy fogadja el Adalbert prágai főpap evangéliumi tanítását, majd szólt a születendő

¹⁸⁴ „Arpad cum ceteris Hungaris castra fixit in monte Noc prope Albam, et ille locus est primus, quem Arpad sibi elegit in Pannonia, unde et civitas Alba per sanctum regem Stephanum, qui de ipso processit, fundata est ibi prope.” Thuróczy, Chron. Hung. I. 62.

¹⁸⁵ Blazovich–Galántai 1999. 197.

¹⁸⁶ Thuróczy, Chron. Hung. I. 73. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 311–312.

¹⁸⁷ Ransanus, ERH. 1977. 98.

¹⁸⁸ Ransanus, ERH. 1977. 98–99.

gyermekről, akit őutána az István nevet kapja.¹⁸⁹ A kinyilatkoztatások hamar beteljesedtek, mert Magyarországra érkezett Adalbert, megszületett Szent István. A cseh püspök térítői fáradozásairól is áhítatos szavakkal szól Ransanus.¹⁹⁰ Az itáliai író az államalapítás koráról eladdig szerkesztett történeti tabló két elemét szinte teljesen lecseréli. Először is oly feltűnően, az István-legendák szemléletétől olyannyira eltérően hangsúlyozza Géza fejedelem keresztényi mivoltát, hogy a szakirodalomban felmerült, miszerint a lucerei püspök egy elveszett szentéletrajzból merített. Erre elsőként Mátyás Flórián tett utalást, de csupán annyit írt, hogy Ransanus a királynétól kapott krónikából és legendából dolgozott, „*sajnos, hogy ezt ma már nem ismerjük.*”¹⁹¹ Ezen felbátorodva Tóth Zoltán hatalmas tanulmányt szentelt egy őslegenda létének bizonyítására. Szerinte Ransanus ezt a legrégebbi Szent István-életíratot forgatta, amely Gézát minden másnál kedvezőbb színben tüntette fel. Innen magyarázza, hogy ez a szokatlan felfogás jutott uralomra az *Epitome* lapjain.¹⁹² Tóth Toltán tetszetős elméletét Csóka J. Lajos döntötte meg azzal, hogy alapos filológiai elemzéssel kimutatta: Petrus Ransanus Hartvik püspök legendájára támaszkodott.¹⁹³ Géza fejedelem túlonúl keresztényire sikeredett képmását Blazovich László a humanista historikus aktualizáló törekvéséből eredeztette. Az apa és a fiú kettőse Géza és István esetében Hunyadi János és Mátyás király történeti előképéül szolgál, márpedig a XV. századi kereszténység törökverő bajnokával mégsem állíthatott egy olyan félpogány fejedelmet történeti párhuzamba, mint amilyennek Hartvik láttatta Gézát.¹⁹⁴ (Újabban Veszprémy László a korábbi vélemények áttekintése után fenntartja annak lehetőségét, hogy mégis létezett egy őslegenda, amely éppen Géza ábrázolásában tért el a többitől, ám nem sok lehetőséget lát a szöveg rekonstrukciójára.)¹⁹⁵ Ransanus ezzel összefüggő másik újítása, hogy a fejedelmi páros álmában feltűnően nagy szerepet kap a

¹⁸⁹ Ransanus, ERH. 1977. 99–100.

¹⁹⁰ Ransanus, ERH. 1977. 100.

¹⁹¹ Mátyás 1894. 294.

¹⁹² Tóth 1947. 91–94.

¹⁹³ Csóka 1967. 623–646.

¹⁹⁴ Blazovich 1975. 186–188. Újabban I. Veszprémy 1990b. 107–109.; Kristó, ÁKÍF. 318–319.

cseh püspök, legalább akkorát, mint a születendő István. Csakhogy a kettős álom, Adalbert küldetése Hartviktól ered,¹⁹⁶ s ez nem az őslégenda melletti érvet erősíti, sőt egy eddig figyelembe nem vett szempont szintén a Kálmán-kori legendaszerkesztésre irányítja a Ransanus kútfőit keresőket. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őriznek egy 1484 körül kelt ősnymtatványt.¹⁹⁷ A *Legende Sanctorum Regni Hungarie in Lombardica Historica non contente* címével is észak-itáliai érdekeltségre utal. Ebben magyarországi vonatkozású szentéletrajzok szerepelnek; mindjárt a mű elején Adalbert legendája áll.¹⁹⁸ A kiadvány László király, Zoerard és Benedek remete, Gellért püspök, Imre herceg, sőt István első vértanú legendái közé István magyar király Hartviktól való életírását is felvette.¹⁹⁹ Szabó Károly a *Legende Sanctorum* legkorábbról ismeretes, biztosan keltezhető példányát egy 1486-os strassburgi ősnymtatványban jelölte meg.²⁰⁰ Bartoniek Emma további két-három XV. századi kiadást feltételez.²⁰¹ (Ezek közül egyik az általam használt kelet nélküli lehet.) A kis könyv 1512 folyamán a velencei sajtót is elhagyta,²⁰² ékesen bizonyítva ezzel a magyar szentek iránt tanúsított élénk itáliai érdeklődést.²⁰³ Mindezeknél fogva valószínűbb, hogy Ransanus a *Legende Sanctorum*ot használta, mintsem hogy a feltételezett István-őslégenda kéziratát kutatta volna fel rövid magyarországi tartózkodása alatt. Akárhogy is van, a nyilvánvaló legendaismeret nem magyarázza, hogy az első király országglását tárgyaló humanista író miért elégedett meg újra a krónika átstilizálásával, a Koppány, Gyula és Keán elleni hadak, illetve a családi történet – Gizella és Imre – megörökítésével.²⁰⁴ Pusztán már a Thuróczy és Hartvik által előadottak következetes egyesítése, továbbá Petrus Ransanus szárnyaló képzelete is egy olyan Szent István-alak

¹⁹⁵ Veszprémy 1990b. 110.

¹⁹⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 404–406.

¹⁹⁷ MTAK. Kézirattár. Ráth F 1055-ös jelzet.

¹⁹⁸ *Legende Sanctorum* [1484.] 1r–2r.

¹⁹⁹ *Legende Sanctorum* [1484.] 14r–21r.

²⁰⁰ Szabó–Hellebrant, RMK. III/1. 4. (10. sz.)

²⁰¹ Bartoniek, Emma: *Legendae Sancti Stephani Regis Maior et Minor, atque Legenda ab Hartvico episcopo conscripta*. Praefatio. Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 375. V. ö. *Legende Sanctorum* 1486.

²⁰² Szabó–Hellebrant, RMK. III/1. 58. (179. sz.) V. ö. MTAK. Kézirattár. RM III. 70-es jelzet.

²⁰³ Adalbert életrajzát I. *Legende Sanctorum* 1512. 2r–3r., a Hartvik-legendát I. uo. 14r–20r.

²⁰⁴ Ransanus, ERH. 1977. 103–106.

ígéretét hordozta magában, amely a keresztény Magyarország történelmének hatásos nyitóképe lehetett volna. Csakhogy a humanista szerző a már említett apa-fiú fordulat csábításának engedve, Géza térítői jelentőségét mértéken túlra növelve, kettejük között felezte meg a keresztény uralkodói érdemeket. A történelmi újrakezdést példázó István-jelkép nem jött létre, amint a tudásanyag megújhodása sem. Ez Ransanus sokkal felkészültebb honfitársának érdeme lesz.

Antonio Bonfini Ransanussal egy időben bizta meg Mátyás *„a tárgy reneszánsz szellemben, humanista stílusban, modern módszerekkel és méltó terjedelemben történő feldolgozására, természetesen a számára kívánatos felfogásban.”*²⁰⁵ Az ok semmit sem változott: Thuróczy János krónikájának régies stílusától az udvarbeli finomkodó ízlés fanyalogva fordult el.²⁰⁶ Ennek legbeszédesebb példája éppen Bonfini előszava, amelyet már az új királyhoz II. Ulászlóhoz intézett, ahol az illendő szerénység a tárgy nehézsége miatti mentegetőzésekor hagyta cserben: *„olyan história megírására kaptam utasítást, amely fontos, feledésbe merült, és jóformán nem akad szerző, aki megvilágosította volna, ám ha mégis, hát nagyon kevés, és az is ostobaságokat ír barbár stílusban.”*²⁰⁷ Mai szemmel nézve erősen visszatetsző a mesterkéltségek alázat leple alól kibújó humanista gög, különösen akkor, ha az – meg nem nevezett – fő forrását, Thuróczy krónikáját illeti ily módon. Még ha e durva megfogalmazástól eltekintünk, akkor is ott marad a merész programnyilatkozat, az addigiaknál jobb és bővebb magyar történet elkészítését célzó szándék. Önként adódó kérdés, hogy Bonfini mennyiben felelt meg a maga támasztotta minőségi követelményeknek, miben áll a tudás tartalmi megújhodása.

A *Magyar Történelem Tizedei* élén a régi hagyományt követve a szkíta őshaza leírása áll, az ott lakozó népek eredetével együtt. Bonfini lelkiismeretes anyaggyűjtései, a humanista mindent tudás terjengős magyarázatai azonban végül élvezhetetlenné teszik a

²⁰⁵ Kulcsár 1995a. 1013.

²⁰⁶ Kulcsár 1995a. 1013.

földrajzi bevezetőt. „Sokféle műből meritett adatoknak érthetetlen és rendszer nélküli compilatioja... Ha az ember végigolvasta ezen rendezetlen adathalmazt, kételkedni kezd abban, vajon maga Bonfini értette-e azt, a mit e helyen írt.”²⁰⁸ Helmár Ágost bírálatából Kulcsár Péter is idéz, aki a tartalmi áttekinthetetlenség kritikáját fenntartva annyiban árnyalja a képet, hogy rámutat a humanista földrajzi felfogás jellemzőjére. Ez abban áll, hogy a geográfiát a filológia tárgykörébe utalva tág teret enged az etimologizálásnak. Látnivaló, hogy ez alól Bonfini sem vonta ki magát.²⁰⁹

Antonio Bonfini anyagkezelésének másik legfőbb sajátossága, amint szereti úgy beleszőni történetmondásába a magyar krónika sorait, ezzel is mutatva, tudása mennyire meghaladja azokét. Akár személyes véleményének kinyilvánításával, akár valóban új ismeretek beillesztésével, de mindenáron újat s többet akar mondani. A gyarapodás forrása az egyetemes történet, különös tekintettel az itáliai és a német területek politikai fejleményeire. Nem véletlen, hiszen itáliai volt ő maga, és itáliai volt a világtörténelem vezérfonalául választott mű, a *Historiarum ab iclinatione Romanorum imperii decades* szerzője, Blondus Flavius (Flavio Biondo) is.²¹⁰ E nagyhatású kronográfus-filológus, az első, középkori tárgyú európai történet alkotója nyomán használta Bonfini a tizedek szerinti beosztást.²¹¹ A hun és a gót történelem tárgyalásakor a VI. századi Jordanesre is támaszkodott.²¹² A gót história lejegyzője, a katolikus hit harcias védője nem szívelhette a hunokat; de erre Thuróczy nyomatékosan figyelmeztette olvasóit.²¹³ Úgy látszik, az intelem hatott Bonfinira, mert sokkal nyitottabb lélekkel közelített a legizgalmasabb és legvitatottabb hun történelmi személyiség felé.

²⁰⁷ „... eam scribere sum iussus historiam, que gravis et recondita est ac nullis fere scriptoribus illustrata et, si reperiuntur, hi perquam pauci sunt ac ineptissime barbareque scripsere.” Bonfini, RUD. I. 1936. 3. Kulcsár Péter fordítása. Bonfini, MTT. 7.

²⁰⁸ Helmár 1876. 10.

²⁰⁹ Kulcsár 1973. 9–11.

²¹⁰ Kulcsár 1973. 36–37.; Ianziti 1988. 50–54., 77–80.

²¹¹ Hay 1977. 101–102.

²¹² Császár 1902. 26. Jordanes életéről, műve forrásértékéről I. Bokor 1904. 5–19.

²¹³ Thuróczy, Chron. Hung. I. 21.

Attila előkelő származása, de inkább rátermettsége, bátorsága és bölcsessége révén lett a törzsek akaratából király.²¹⁴ Az uralkodói erények írói méltatása, a választás útján szerzett hatalom hangsúlyozása újabb Attila–Mátyás párhuzamot sejtet, csak hogy ez a megfeleltetés óvatosabban kezelendő, mint Thuróczy esetében, hiszen a szöveg II. Ulászló idejében nyerte el végső formáját,²¹⁵ vagyis az aktualizálás kényszere már nem kötötte Bonfini. Sokkal fontosabb ennél, hogy Attila emlékezetében azt a nyersanyagot látta meg, amiből egy érdekes ember-hőst, egy reneszánsz fejedelmet gyúrhatott. Ehhez persze el kellett rugaszkodnia Thuróczy gyalogos prózájától, Ransanus túlzó szigorától, akár a logika elemi követelményeitől is. Oly nagy hévvel ecsetelte Attila kiválóságát, hogy indoklásában túlbiztosította azt. Előbb még „óriási tervekkel kezdte uralkodását, amelyre – mint látszott – nem a sors, hanem saját tulajdonságai teremtték,” de pár sorral alább kiderül, „nagyon jól tudta, hogy nem emberi közreműködés, hanem isteni akarat juttatta a hatalom csicsára, ahogy – mint Priscus historikus mondja – Mars szent kardja, amelyet ő szerzett meg, már előre megígérte neki.”²¹⁶ Attila kardjáról, amit egy pásztorfiú talált meg a sánta tinó vére nyomán, először a hun király udvarában megfordult Priscos nyilatkozott. A hadistentől küldött szent fegyver tiszteletében régi és elterjedt hagyomány, a szkíták idejétől nyomon követhető kardkultusz ismerszik meg.²¹⁷ Bonfini az ősi mondával együtt egy Attilával korosztályos forrást is beemelt a magyar történeti köztudatba. Ebbéli érdemét kissé beárnyékolja izig-vérig humanista lelketű írói magatartása, az antik mitológiai utalások sűrű közbeékelése. A római istenarzenál főleg Mars révén képviselteti magát; itt a szkíták égi hatalmassága.²¹⁸ Miután Attila elnyerte a világalalmat jelképező isteni adományt, az egybegyűlt légiók (!) vezérei előtt terjedelmes-terjengős beszédet mondott, aminek zárásakor Mars és Herkules oltárainál végzendő istentiszteletre hívta fel

²¹⁴ Bonfini. RUD. I. 1936. 67.

²¹⁵ Kulcsár 1995a. 1013–1014.

²¹⁶ „... maximo animo imperium init, ad quod non tam fato quam moribus natus esse videbatur... neque ignorabat se magis decorum numine quam humana arte ad imperii fastigia conscendisse, quod, ut Priscus historicus ait, ob sacrum Martis gladium ante speraverat, quem ipse fuerat assecutus.” Bonfini, RUD. I. 1936. 67–68. Kulcsár Péter fordítása. Bonfini, MTT. 75.

hallgatóit.²¹⁹ E helyütt az író másik kedvelt fogása mutatkozik meg. Bonfini szent meggyőződése volt, hogy minden valamirevaló múltbeli hős, király, államférfi egyszersmind kiváló szónoki képességekkel rendelkezett, amiről ha másutt nem, hát a *Decades* lapjain kellő tanúbizonyságot adhatott. Éppen ez az antik retorika feléledése siet Attila segítségére, hogy a testvérgyilkosságra „megnyugtató” történelmi magyarázat szülessék. Bonfini a szónoklat előtt ugyan a bűnbánat tettetését rótta fel Attilának, de azután olyan védőbeszédet rögtönzött, amely túl jóra sikeredett ahhoz, hogy az írói neheztelést komolyan vehetnénk. A római példa, Romulus és Remus viszályának felemlítése nem is maradt kihasználatlanul, hanem ezt egy sokkal újszerűbb érv, a mindenk felett való államérdek tana követi. A végletekig vitt gondolat a testvéri érzületet az állam, a közösség üdvének rendeli alá, Buda halála így az önmegtagadás példájává, a közjó véres diadalává magasodik.²²⁰

Bonfini ítélete meglepő és gyors fordulatot hozott az Attila-kép alakulásában. Ez az a pont, ahol egy századokon keresztül húzódó történeti vita le nem folytatott fejezetét sejthetjük. Az ellenséges nyugat-európai közhangulattal szemben elsőként Kézai Simon lépett fel, egy árnyaltabb királyképmás igényével. Őt Thuróczy János haladta meg Attila aktualizálása révén. Ransanus a magyar felfogás ellenében megint a nyugati keresztény vélekedést tette magáévá, ami egy hazánkban addig példátlanul zord Attila-ábrázolást eredményezett. Bonfini annak dacára, hogy ismerte Ransanus véleményét,²²¹ nem itáliai író társa, hanem a lenézett magyar Thuróczy nyomába szegődött, sőt mi több, a históriai szerecsenmosdatásban oly messzire ment, ameddig még Mátyás király ítélőmestere sem merészkedett. „Isten ostora” önmagát ily sikeresen kimagyarázva áll ki a catalaunumi

²¹⁷ Erről összefoglalóan I. Szász 1994. 215.. 518.

²¹⁸ Bonfini, RUD. I. 1936. 68.

²¹⁹ Bonfini, RUD. I. 1936. 68–70.

²²⁰ Bonfini, RUD. I. 1936. 73–75.

²²¹ Kulcsár 1995a. 1014.

síkra, szónokol katonáinak, vívja csatáját Aëtiussal, akitől a szerző szintén nem tagadja meg a rétori erényeket.²²²

A világverő hun király tragikus küldetése hatásos tömörségben áll. *„Attila tehát, az isten ostroma, sokak számára üdvösségre, még többnek büntetésre, önmagának pedig vesztére született.”*²²³ Az Istentől szánt feladatok közé megannyi keresztény vértanúság beteljesítése is tartozik, erre vonatkozik a sokak üdvözülésére tett utalás, csak hogy ez az érv a sorsformáló személy felelősségét csökkenti. Nem ez az egyetlen következetlenség, ami Attila történetét terheli. Mire a „Bacchusnak és Venusnak áldozó” nagytermészetű hun király élete a nászágyon véget ér,²²⁴ addigra Attila viselt dolgai a Szent István előtti időknek szentelt első decas több mint egyharmadát betöltötték. A birodalom bukásának véres képei után a helyben maradók névváltoztatásáról újszerű elméletet dolgozott ki Bonfini. Az Erdélybe távozott szkíták a „t” hangot ezen túl „k-nak” ejtették, így lettek székelyek.²²⁵ E magyar nemzetrész nevének eredetéről azóta sem született tudományos közmegegyezés,²²⁶ a humanista író ebbéli elsőse is elvitathatatlan, kísérlete azonban így sem több tudománytörténeti érdekességnél. Annál valószínűbb a székely rovásírás jellegére tett találó megjegyzése: *„Szkíta betűik vannak, amelyeket nem papírra írnak, hanem rövid pálcikába rónak és kevés jellel sok gondolatot fejeznek ki.”*²²⁷ Bizonyára egy rovásírásban járatos ember tájékoztatta az idegen szerzőt a székely betűvetésről, mindenesetre ez a leírás pontosabb, aprólékosabb, mint Thuróczyé.

Az első tized nyolcadik könyve végre a krónikás szemléletű magyar történetírás régi adósságát törleszti: Bonfininak sikerült elsőként áthidalni a hunok és a magyarok közötti időárkot, nála bukkan fel a pannóniai avarok históriája. Ennek beemelése a több évszázad alatt rögzült krónikás hagyomány legfontosabb jellemvonásának, az elődök két

²²² Bonfini, RUD. I. 1936. 86–96.

²²³ „Attila igitur, cum flagellum dei fuerit, multis ad salutem, quamplurimis ad supplicium, sibi denique ad perniciem natus est.” Bonfini, RUD. I. 1936. 108. Kulcsár Péter fordítása. Bonfini, MTT. 114.

²²⁴ Bonfini, RUD. I. 1936. 142.

²²⁵ Bonfini, RUD. I. 1936. 146.

²²⁶ A nézeteket összefoglalóan I. Kristó 1996. 7–17.

részre osztásának mondhatott volna ellent, ám az avarok ittlétét megörökítő előadás nem nötte ki magát közbülső, harmadik fejezetté. Ennek oka az volt, hogy az író nem törekedett világos szakaszolására, ehelyett a Kárpát-medence folyamatos históriáját adta elő. Minden hasznosítható adatot kimert kútforrásokból, amelyek bővebben szóltak a germán népek (gótok, gepidák és longobárdok), mint az avarok tetteiről. A hun–avar–magyar tagolású őstörténeti hármaskönyvet ezért nem Bonfini alkotta meg, de a magyarországi alapokat ő fektette le, amelyre kétszáz év múltán építkezhetett Otrokocsi Főris Ferenc, Timon Sámuel, később pedig Pray György.

Az avar történet legfőbb korai forrását, Paulus Diaconus művét Blondus Flavius, illetve Aeneas Sylvius közvetítésében ismerte.²²⁸ Paulus Diaconus longobárd históriája úgy tartja, hogy az avarokat először hunoknak hívták, csak királyuk nevéből nyerték az új megjelölést.²²⁹ Bonfini ezt az értesülést bővebben tálalta, de nem sokáig foglalkozott az Avar nevű királlyal és avarrá lett hunjaival,²³⁰ mert Alboin longobárd király gyászos vége, valamint a halála utáni véres trónviszály megint a germánok történetét helyezte az érdeklődés középpontjába. Tekintete is elmozdult a Kárpát-medencéről, mert az avarok újabb említése Észak-Itália térségére mutat. Ekkor az avar betörés vezéréül a „kagán” méltóságból egy Kagán nevű királyt hívott életre.²³¹ A nyolcadik könyv további része az itáliai longobárdokra szorítkozik, ami arra vall, hogy a szerző kifogyott avar történelmi ismereteiből. Szinte felmentő sereggént érkeznek Pannóniába a honfoglaló magyarok, hogy történetük elejtett fonalát újra fel lehessen venni.

A visszatérés kapcsán kedvező alkalom nyílt arra, hogy a Kárpát-medencében lakó „szkíta” népek Attilától Árpádig vezető folyamatosság kérdését tisztázza, foglaljon állást abban, hogy a bejövétel újrakezdésére, avagy a megszakítatlan helyben maradásra

²²⁷ „Litteras Scythicas habent, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo ligno excidunt, paucis notis multa sensa comprehendunt.” Bonfini, RUD. I. 1936. 146. Kulcsár Péter fordítása. Bonfini, MTT. 154.

²²⁸ Császár 1902. 26–27.; Kulcsár 1973. 37.

²²⁹ Szádeczky-Kardoss, ATF. 33.

²³⁰ Bonfini, RUD. I. 1936. 156.

²³¹ Bonfini, RUD. I. 1936. 164–165.

helyezi-e a döntő hangsúlyt. A választ a kilencedik könyv eleje sugallja, mégpedig azt, hogy Bonfini maga sem tudott egyértelműen nyilatkozni, inkább megelégedett az általa olvasottak közvetítésével. Mert egyfelől átveszi a magyar krónika szemléletét az újbóli beköltözésről, másfelől olyan szerzők véleményének is helyt ad, akik szerint a hunok az egyszer már elfoglalt Pannóniákat nem hagyták el soha.²³² Ez utóbbit többségi nézetnek tünteti fel, megerősítésül pedig saját longobárd fejezeteire utal vissza, ahol az avarok Kagán király háborúival adtak életjelt magukról; végeredményben a kétféle vélekedést egyesíti. *„A hunok tehát öregeik ösztönzésére, az ottmaradtak levelein meg emlékeiken felbuzdulva elhatározzák, hogy újból kivomulnak a félreeső, kietlen Szkitiából, és fölkeresik a rokonaikat.”*²³³ Az a vékony szál, amit az Erdélyben meghúzódó székelyek jelentettek a krónikában, Bonfininál vastag fonatként köti össze a szkítiai és a pannóniai nemzetrészt, térben és időben egyaránt. Nagy ívű elgondolása a kidolgozatlanság dacára is figyelemre méltó, csak hogy másutt egy ténylegesen meglévő, Árpádtól Szent Istvánig vitt folytonosságot sodort veszélybe az író gyengéje, a kronológia.

Árpád bevonulásának idejét Thuróczyhoz igazodva állapította meg. Így állt elő az a furcsa végeredmény, amely a 744. esztendő tekintélyétől vezérelve a magyarok visszatértét harminckét évvel az itáliai longobárd uralom megdőlte elé helyezi;²³⁴ nála Árpád fejedelem korábban élt történelmi személyiség, mint Nagy Károly frank uralkodó (768–814)! A honfoglalás éve árulkodó tanújele annak, hogy Bonfini egyedül Thuróczy *Chronica Hungarorum*-át ismerte a hazai krónikák közül. A magyarok többes számban emlegetett „évkönyvei” kitétel ezért inkább írói túlzását, semmint tényleges kutatási eredményeit tükrözi. A *Budai Krónika* mellőzésével ugyanis igen kedvező lehetőséget hagyott kihasználatlanul. Ez abban állt, hogy 1473-ban a két Anjou-kori krónikacsalád közül annak a kései képviselője jutott Hess András nyomdájába, amelyikben az eredeti

²³² Bonfini, RUD. I. 1936. 179.

²³³ „Unni igitur et maiorum hortatu et eorum, qui remanserant, litteris memoriaque perciti e reconditis ac asperis Scythie sedibus iterum emigrare constituunt et cognatos sibi populos repetere plane decernunt.” Bonfini, RUD. I. 1936. 179. Kulcsár Péter fordítása. Bonfini, MTT. 187.

évszám, 888 maradt fenn.²³⁵ Egyetlen esélye lett volna ez arra, hogy helyes kronológiát hozzon létre, mert hiába gazdagította a tudást azzal, hogy hazánkban addig ismeretlen X. századi írókhoz fordult, közülük Liutprandot meg is nevezte,²³⁶ az időrendet nem tudta a nyugati források és a *Chronica Hungarorum* ellentmondásából kiszabadítani. Bárhogy törekedett rá, erejéből csak dohogásra, az „ostoba évkönyvek” kárhóztatására futotta. Ennek megfelelően a honfoglalás krónikákból átvett elemei – Erdély „Hétvár” neve, Álmos születése és biblikus származása, Kusid követjárása és Pannónia megvétele fehér lovon, féken, nyergen, végül a többi hat vezér említése – után Nagy Károly tetteit beszéli el.²³⁷ A Kárpát-medencében nyolc évig tartó hadjárata valóságban az avarokat, Bonfini könyvében a magyarokat sújtotta: odalett egész nemességük, kiürült a kincstár, a frankok pedig mérhetetlen zsákmánnyal meggazdagodva tértek haza.²³⁸ A történelmet átíró humanista mégsem törölhette el a magyarokat a föld színéről (kikről szóltak volna a további tizedek?), ezért a nemzet túlélését, az elveszett javak visszaszerzését, sőt az ország későbbi kiterjesztését zengték sorai, egészen az „isteni Corvinus” birodalmáig tekintve. Mátyás király dicsőségének múltba vetített fénye tehát megóvta a magyarokat a végpusztulástól. (A jelenkor régészeti és írott kútfőket vallató kutatói a frank háborút ténylegesen elszenvedő avarok IX–X. századi továbbélését is kimutatták.)²³⁹

Bonfini másutt nagyobb kritikai érzékkel járt el. Az özönvíz idejében gyökerező uralkodói családfát gyanakvással szemlélte: elsőként érzett rá arra, hogy hazai krónikák koholmánya, mert még a görögök és latinok sem tudták múltjukat Noéig visszavezetni, de nem merte elvetni az egészet, ezért azt feltételezte, hogy a régi népek szokása szerint szülőkről gyermekekre háramlott a hagyomány.²⁴⁰ Az ősök sorait rendezgetve Thuróczy

²³⁴ Bonfini, RUD. I. 1936. 178–179.; Kulcsár 1973. 50.

²³⁵ Domanovszky 1942. 61. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 286.

²³⁶ Bonfini, RUD. I. 1936. 183.

²³⁷ Bonfini, RUD. I. 1936. 178–201. Kronológiai hibáit kritikátlanágából eredeztette Császár Mihály is, sőt XV. századra vonatkozó tévedést is említ. Császár 1902. 28.

²³⁸ Bonfini, RUD. I. 1936. 189.

²³⁹ László 1944. 66–101.; Váczy 1974. 1041–1060.; Szádeczky-Kardoss 1996. 29.; Olajos 2001. 161–166.

²⁴⁰ Bonfini, RUD. 1936. I. 180.

János Kálti Márk ellenében vallott kámita nézetét elutasította,²⁴¹ s visszatért a jáfetita eredeztetéshez. Mivel az itáliai író nem jeleskedett a hazai kéziratok krónikairódom ismeretében, úgy feltehetjük, e kétféle vélekedést is egyedül Thuróczyánál olvasta. Hanem ezt az ellentmondást példátlan módon oldotta fel: Kámot nemes egyszerűséggel megtette Jáfet fiának, s alkotta meg ily módon a Noé, Jáfet, Kám, Kus, Nimród, Hunor leszármazásrendet.²⁴² Bonfini ezzel ártírtá az Ótestamentum elejét! Különösen érdekes erre utalni, mivel másutt más mitológia szereplőivel találkozunk. Kevéssel alább Árpád fejedelem Marshoz és Herkuleshez fordult égi segítségért.²⁴³ Bonfini hatásának tudható be, hogy a humanizmus megidézte antik elemek a XVIII. századig kísértettek (főleg az irodalomban),²⁴⁴ bár tekintélyének köszönhető az is, hogy nem terjedt el a szármata és a magyarok Ransanustól eredt azonosítása.

Az Árpád utáni nemzedékek a közbeékelt frank epizód lezárultával legközelebb már az egyetemes történelem helyes időrendjébe illesztve, de a kronológiai zavar miatt helytelen felvezetéssel tűnnek újra fel. Bonfini hosszú erőgyűjtést feltételez, amely után kihasználva a normann és a „szerecsen” támadást, a magyarok fellázadtak, hadra keltek, s lerohanták Germániát, majd Galliát.²⁴⁵ A X. századi hadjáratok megörökítése a szerző európai tájékozottságát dicséri. Nem egyszerűen többet mond krónikáinknál, de egyes következtetései máig megállják a helyüket. Éleslátásának ékes példája, hogy az itáliai belviszály önmagában is nagy horderejű harci vállalkozásra bátorította a magyarokat.²⁴⁶ A magyarországi kereszténység kezdeténél Bonfini Ransanushoz hasonlóan Taksony és Géza között húzta meg a két világ határvonalát. Taksonyról szólva kiemelte, hogy nem engedte a magyarok harciasságát tétlenségben elpuhulni, hanem a frankok ellen indított korábbi

²⁴¹ Chron. Hung. I. 17–20.; Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 247–250.

²⁴² Bonfini, RUD. I. 1936. 180. V. ö. Ter. 10, 1–10. Eljárását Kulcsár joggal minősíti igazi baklövésnek. Kulcsár 1973. 50.

²⁴³ Bonfini, RUD. I. 1936. 181.

²⁴⁴ Erről átfogóan l. Szörényi 1993. 54–122.

²⁴⁵ Bonfini, RUD. 1936. I. 205–207.

²⁴⁶ Bonfini, RUD. 1936. I. 208.

sérelmeket bosszuló hadjáratot, ami aztán csúfos kudarcba fulladt.²⁴⁷ Fia, Géza viszont a második római király, Numa Pompilius szelíd természetét idézi békevágásával, vallásosságával és az igazság szeretetével.²⁴⁸ Géza rövid időn belül másodjára feltűnő kegyes emlékezete Bonfininál is felvetette az elveszett István-legenda lehetőségét, de Kulcsár Péter kimutatta, hogy a fejedelem kedvező megítélésében Ransanus véleménye tükröződik.²⁴⁹ A pogány és a keresztény monarchia folytonosságát egy szóhasználatbeli következtetlensége sugallja: Taksonyt és Gézát hol fejedelmi, hol királyi címmel illeti.²⁵⁰ Úgy tűnik, a formai jegyek nem állnak összhangban a tartalommal: Bonfini szemlélete alapján indokoltabb lett volna az első és a második tized határát Taksony és Géza között meghúzni, nem pedig István királysága előtt, ahogy az végül is kialakult.

Szent István ábrázolásában végre bekövetkezett az a váltás, amit Ransanusnak is módjában lett volna véghezvinnie, csak választott anyagkezelése, sietős munkája, illetve szerényebb történetírói képessége visszatartotta ettől. Ezért Bonfinitól számítandó egy valóban megújult királyképmás, amelyik változatosságában még mindig elmarad Attila színes megjelenítésétől, de már méltó és alkalmas arra, hogy a magyar történelem új korszakhatárát jelképezze. Antonio Bonfini ezt az előmenetelt a szentéletrajzok tartalmi kiaknázása révén tette. Legfontosabb közülük természetesen Hartvik István-legendája volt, amelyből nem pusztán Géza és Sarolt – ötletesen átírt – kettős álomlátását emelte be,²⁵¹ hanem ami ennél sokkalta fontosabb, a pápai koronaküldés a *Rerum Ungaricarum Decades* révén jutott a magyar történeti köztudatba.²⁵² István szent élete és keménykezű uralkodása egyaránt személetes példákkal bővült: éppen az elmélyült ima és a levitáció csodája után következnek azok a halálos ítéletek, amelyeket a kifosztott besenyő férfiak megbosszulása

²⁴⁷ Bonfini, RUD. 1936. I. 218.

²⁴⁸ Bonfini, RUD. I. 1936. 221–222.

²⁴⁹ Kulcsár 1973. 53–61.

²⁵⁰ Bonfini, RUD. I. 1936. 221–225.

²⁵¹ Bonfini, RUD. II. 1936. 2–4.; Kulcsár 1973. 64.

²⁵² Bonfini, RUD. II. 1936. 12.

végezt szabott ki a hatalommal visszaélő katonákra.²⁵³ „Így történt, hogy míg élt, Magyarország többé a legcsekélyebb bűnözést sem tapasztalta.”²⁵⁴ Az esetből levont túlzó tanulsággal Bonfini láthatóan a Szent István-i aranykort kívánta olvasói elé állítani. Az előadás vallásos jellegét további legendák erősítik. Sokat vett át Imre herceg életrajzából,²⁵⁵ de használta Adalbert, Szent László király, a későbbiekben pedig Szent Erzsébet legendáját is.²⁵⁶ Utalt még Zoerard – nála András – és Benedek történetére, sőt a legendától eltérően Andrást nem Lengyelországból, hanem Dalmáciából, az isztriai Polából eredeztette.²⁵⁷ A felsorolt szentek – István, László, Imre, Erzsébet, Adalbert, Zoerard és Benedek – életírásai pedig tovább erősítik azt a feltevést, miszerint Bonfini is a *Legende Sanctorum* egyik XV. századi kiadását forgatta: ez az egyetlen korabeli gyűjtemény, ahol az összes említett szöveg előfordul. Mindazonáltal Antonio Bonfini újító érdemei nem merültek ki a *Legende Sanctorum* alapos kiaknázásában, bár ezzel is meghaladta Petrus Ransanust. A krónika és a legendák mellett egy addig nem használt forrásra is kiterjedt figyelme. Elsőként foglalta össze István törvényeit, még hozzá olyan részletesen, hogy értesülése nem származtatható a Hartvik-legenda rövid utalásából.²⁵⁸ A gyilkosság, erőszak és tolvajlás büntetése, az egyházi javak gyarapítása, a keresztény vallás védelme, az özvegyek és árvák oltalmazása rendre a Szent István-i cikkelyeket idézi.²⁵⁹ István törvénykönyvét pedig kizárólag kéziratos kódexben olvashatta Bonfini, mert az első kiadás 1581-ig váratott magára.²⁶⁰ A szent és igazságos uralkodó vonásait hadvezéri sikerei gazdagították. Koppány, Gyula és Keán krónikákból átvett legyőzése után Bonfini a hazánkra támadó Konrád német császár felett aratott diadalt részletezi; az ima sorsfordító

²⁵³ Bonfini, RUD. II. 1936. 24–25.

²⁵⁴ „Quare factum est, út, quoad vixerit, ne minimum quidem latrocinium in Ungaria posthac patratum senserit.” Bonfini, RUD. II. 1936. 25. Kulcsár Péter fordítása. Bonfini, MTT. 260.

²⁵⁵ Bonfini, RUD. II. 1936. 15–16. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 449–460.

²⁵⁶ Kulcsár 1973. 64–68.

²⁵⁷ Bonfini, RUD. II. 1936. 11. Ezt a nézetet újabban Boba Imre élesztette fel. Boba 1992. 5–11. A kérdés további irodalmát l. Kristó, ÁKÍF. 229–236., 280.

²⁵⁸ Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 415.

²⁵⁹ Bonfini, RUD. II. 1936. 12–13.

²⁶⁰ Sambucus 1581. 1–5.

erejében a Hartvik püspöknél olvasott csoda ismerszik meg.²⁶¹ A földi, államférfiúi erényekkel ékes király programalkotó életművére mégsem nehezedik olyan erős hangsúly, mint amelyet a felhalmozott tudás mennyisége elbirt volna. Szent István mint a történelmi kezdetek hivatkozási alapja az Árpád-kor egyik ritkán érintett későbbi fejezetében tűnik fel.

Imre király (1196–1204) méltatlanul elfeledett uralkodóink egyike. Rövid, ám mozgalmas országlásának legemlékezetesebb tettét 1203 őszén hajtotta végre, amikor pártütő öccse táborába fegyvertelenül ment át, pusztán királyi jelvényeit tartva magánál, s a megrökönyödött katonák szeme láttára elfogta András herceget, személyes bátorsága révén, tekintélye erejével. A felséges jelenet, amely a XIX. század közepén Than Mór festői ecsetjét is megihlette, Tamás spalatói főesperes egykorú emlékekre támaszkodó tudósításában maradt fenn. (Az 1267-ben elhunyt dalmáciai történetíró hitelét a régibb és az újabb kutatás egyaránt igazolta az ellenséges beállítottságú osztrák évkönyvekkel szemben.)²⁶² Spalatói Tamás *Historia Salonitanorum*ában Imre egyetlen rövid kérdéssel fordul öccse katonáihoz: „*Hadd lássam, ki merészeli kezét emelni a királyi nemzetség vérére?*”²⁶³ Ez a hagyomány az Adriai-tenger partvidékén élt tovább, és innen juthatott a XIV. század derekán alkotó velencei Andreas Dandolo krónikájába, a *Decades* egyik kútfőjébe.²⁶⁴ A humanista író erősen át- és továbbköltve örököltette meg ezt a regényes jelenetet. Kiemelte az ifjabb testvér nagyravágyását, valamint úgy értékelte a király tettét, hogy dicsőségesebb győzelmet aratott magatartásával és szavaival, mint amelyet fegyvereivel arathatott volna.²⁶⁵ Az András herceg harcosai között – Bonfini szája íze szerint – „előadott” királyi szónoklat elejét érdemes felidézünk ahhoz, hogy lássuk,

²⁶¹ Bonfini, RUD. II. 1936. 23–24. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 423–424.

²⁶² Katona 1781. 696–697.; Dümmerth 1987. 388–390.; Szabados 1999a. 109.

²⁶³ „Nunc videbo, quis erit ausus manum extendere ad cruorem regalis prosapie.” Gombos, CFHH. III. 2229.

²⁶⁴ Andreas Dandolo: *Chronicon Venetum*. Gombos, CFHH. I. 63.; Császár 1902. 27.; Kulcsár 1973. 72.

²⁶⁵ „Non multo post initum imperium, ut Ungaricam rite historiam prosequamur, fratrum bellum in regia exortum aiunt. Nam, cum Emericus maior natu regnum, ut par erat, obiisset, iniquo in Andreas frater animo tulisse dicitur, quippe qui animi magnitudine peditus maxima queque anhelabat ratus ad imperandum se potius quam parandum esse natum. Ad prestitutum pugne locum uterque convenit, ut collatis signis

milyen eszméket tükröznek az érvek: „*Ki lesz hát, katonák, aki a királyok szentséges vérére kezét mer emelni? Ki lesz az, aki Szent István akaratából e méltóság elnyerőjét lesújtani akarja? És, ha minden hatalom az Istentől ered, ki lesz hát az, aki a királyi felséget erőszakkal meggyalázza? Hiszen maguk a királyok méltóságukat tekintve még akaratuk ellenére is tartoznak elviselni a tiszteletet s hódolatot. Nem Imre vagyok, nem is magánember, hanem a mennybéli István helytartója, leszármazottja és örököse, az állam megszemélyesítője, akit nem a ti választások és az örökjog, hanem ama istenség és a szent korona eszméje állított Magyarország királyául.*”²⁶⁶ Mindebből megismerszik a humanista tudós azon jellemző tulajdonsága, miszerint saját korának politikai eszméit visszavetíti a tárgyalt időkre. Minthogy azonban tudomással van a régi magyarok között érvényesülő szellemiség egy-egy gondolatfoslányáról, s ezeket sem hallgatja el, ezért gyakran egymásra rétegződnek, egymással keverednek különböző korok néha ellentétes vezető eszmeáramlatai. Ennek legszemléletesebb példája az Imre király szájába adott beszéd. Van itt minden, kezdve az uralkodói vér szentségén, folytatva a Szent István-i akarattal, közbeékelve a hatalom égi eredetét, s évszázadokkal előlegezve az „állam én vagyok” szemlélet modernségét. Végezetül Isten, a Szent Korona tana, a dinasztikus öröklésrend és a választási jogban megnyilvánuló „népfelség” elve tarkította az érveket. A színpompás szónoklat árnyalatai közül a két legfontosabb a Szent István-i örökség vállalása, valamint a Szent Korona eszme jó értelmezése. Előbbi a magyar történelem iránti fogékonyságát példázza, mert amit elmulasztott a maga helyén, István uralkodása végén tételszerűen összefoglalni, azt ebbe az utalásba sűrítve pótolta. A Szent Korona államszimbolizáló jelentésében, hatalmat, méltóságot kifejező erejében pedig a magyar

---

dimicaret. ubi Emericus, ne cognati sanguinis auctor esset, multo gloriosus habitu ac verbis quam armis vicisse predicatur.” Bonfini, RUD. II. 1936. 148–149.

²⁶⁶ „Quis tandem erit ille, nunc agite, milites, qui sacrosancto regum sanguini manum iniicere ausit? Quis erit, qui divi Stephani numine in hanc dignitatem assertum ledere cupiat? Et, quando omnis potestas a deo est, quis est denique, qui regiam maiestatem vi aliqua fedare audeat? Cum se ipsi quoque reges pensitata dignitate vel inviti colere ac revereri cognatur. Non Emericus sum, non privatus homo, sed divi Stephani vicarius, pronepos et heres publicam personam gerens, quem non tam vestra suffragia et hereditaria iura quam divi ac sacre huiusce coronae numen me Ungarie regem prestitere.” Bonfini, RUD. II. 1936. 149.

keresztény monarchia korai idejétől formálódó közjogi felfogást fedezett fel.²⁶⁷ Érdemét növeli, hogy e gondolat lényegét átérezte, és helyesen alkalmazta.

Antonio Bonfini eladdig nem tapasztalt tudásanyagot és pezsdítő írói magatartást juttatott historiográfiánk véráramába. Minden tévedése, hiányossága és anakronizmusa ellenére úttörő erényei elvitathatatlanok. Újító szemléletű, terjedelmes összefoglalása, amelynek tényanyagára az 1500-as és az 1600-as évek egész történeti műveltsége épült, gyökeresen szakított a krónikák hagyományával. Ennek azonban volt némi hátulütője is: a folyamatos előadás közben a belső tagolás, a sorsfordító korok hangsúlyozása háttérbe szorult, elsikkadt az időrend. Ezt érezték a mű első kiadói is, akik a szövegközlés mögé más írók kronológiáit szerkesztették, ám ezek az áttekintések eltérő felkészültségről tanúskodtak, vagyis az így előállt történeti gyűjtemények egyszerre tükrözték a Bonfini hatása előtti és utáni állapotokat.

2. Régies kronológiák és újító kiadványok. Zsámboki János kora.

A Hunyadi- és Jagelló-korban alkotó itáliai humanista írók csak jóval haláluk után, könyveik kinyomtatásával fejthették ki műveltségformáló hatásukat. Hanem ekkor a középkori Magyar Királyság helyén egymással vetekedő államcsonkok támadtak, míg a töröknek hódolt terület is egyre nőtt. A politikai ellentéteket tovább mélyítette a vallás megosztottsága. A többszörösen megosztott magyarság érdeklődése a közelmúltra, vagy éppen saját idejére korlátozódott. Nem véletlen, hogy a XVI. század uralkodó históriai műfajává a kortörténet vált; nagyobb visszatekintésre, vagy éppen a teljes nemzeti múlt bemutatására csak kevesen vállalkoztak.²⁶⁸ Az új idők kedvező hozadékaként megjelent a magyar nyelvű történetírás, ugyanakkor eluralkodott a pártos szemlélet, ami sokszor arra csábította a szerzőket, hogy vallási és politikai nézeteik történelmi igazolását a régi

²⁶⁷ A magyar Szent Korona tan középkori fejlődéséről, az államszimbolizáló értelem változatlanságáról készült mintaszerű elemzést l. Bartoniek 1934. 314–331.

²⁶⁸ A korszak jellemzőire átfogóan l. Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása. Hóman 1938. 355.; Bartoniek 1975. 6–7.

korokban keressék, még messzebbre rugaszkodva ezzel a tárgyilagos műtszemlélettől. A XVI. századi magyar történeti irodalmat tehát a műfajok és a nyelvhasználat eltérő volta, az írók felekezeti és politikai elkötelezettsége tarkította, valamint az, hogy a teljes hazai históriát feldolgozók csupán kéziratok forrásaira, avagy már nyomtatott munkákra is támaszkodhattak.

A középkorias műveltséget a kronológiák képviselték. A sort a bencédi születésű reformátor, Székely István 1558-ban írt könyve nyitotta, ami már 1559 során napvilágot látott Krakkóban. A *Chronica ez vilagnac ieles dolgairól* a régi keret, illetve a XVI. századi tartalom sajátos vegyítése: izig-vérig középkori műfajú világkrónikája a buzgó hitújító harcosával értékelte át a történelmet a reformáció jegyében. (És e műfaj képviselője hiányzott a Mohács előtti Magyarországról!) Az első magyarul megszólaló história egyetemes történetet mondott. A világkrónika jellegéből adódóan nem alkalmas egy ország vagy egy nép életének a szerves fejlemények, törvényszerűségek szerint való szakaszolására; annál inkább méltánylandó, hogy az időrend szigorú kereteit a hunok és a magyarok emlékezetének szentelt bejegyzések rendre szétfeszítik. Úgy tűnik, Székely felismerte annak jelentőségét, hogy ő az első magyar nyelvű történeti könyv szerzője, ezért a jó értelemben vett nemzeti elfogultság kedvéért hágtatott át ez esetekben a formai követelményeket. A magyar régmúlt sarokpontjairól vallott nézeteit így nem kizárólag az egyes évekhez rendelt gondolattöredékek tükrözik, hanem többé-kevésbé összefüggő előadások. Erre példa Attila és népének megjelenítése. A Krisztus utáni 388. és 398. év eseményei közé külön alcímmel ellátva illesztette a hunok bejövetelét és Attila uralma alatt viselt hadait, egész a király haláláig.²⁶⁹ Meglepő, de „*A Magyaroknak historiai*” fejezet alig nyújt kronológiai fogódzót; a folyamatos, olvasmányos szöveg itt olyan, mintha egy gesta kivonata lenne. Egyedül Attila elhunytánál tüntetett fel évszámot, bár az általa

---

²⁶⁹ Székely 1559. 115r–118r.

kiötlött 460-as esztendő nem csupán az eddigi véleményektől (és a tényleges 453-tól) tér el, hanem a 388 és 398 közrefogta időszakaszból is messzire kilóg.

A hun és a magyar tárgyú bejegyzések elkészítéséhez középkori krónikáinkat kivonatolta Székely István. Bartoniek Emma, majd Gerézdi Rabán Thuróczy és Bonfini együttes hatását hangsúlyozta.²⁷⁰ Bár a *Rerum Ungaricarum Decades* első három részét még 1543-ban adták ki, így a világkrónika szerzője forgathatta, de a magyar elődökről formált szemlélete nem valószínűsíti Bonfini ismeretét. Az itáliai humanistára „*Auares Pannonianac kirallia*” 577-nél, továbbá egy viszonylag részletes Nagy Károly-történet emlékeztet,²⁷¹ ám ez utóbbi esetben éppen német históriák téves állításaira utal, amikor a magyarok (avarok) kipusztítását tagadja.²⁷² Tekintettel az általa ismert és használt sok németföldi évkönyvre, világkrónikára, amelyek között egyaránt akadtak középkorias és humanista szemléletű, talán a *Decades*ből is merítő művek,²⁷³ érdemesebb hát Bonfini közvetett hatását feltételezni. Egyetlen hely van csupán, amely szorosabb kapcsolatot enged feltételezni a világkrónika és a tizedekbe szedett magyar történet között, ez Csaba végső óhaja. Bonfini szerint a Szkítiába visszatért Csaba gyermekeit folyton Pannónia visszavételére intette, s halála pillanatáig Pannónia és Sicambria nevét mondogatta.²⁷⁴ Székely István viszont már úgy fogalmazott, hogy Csaba végrendeletében, eskü erejével kötelezte a magyarokat Pannónia újabb elfoglalására.²⁷⁵ A két mese közötti különbség oly szembeszökő, hogy közvetlen, szövegszerű átvétel itt sem állapítható meg. Az alább tárgyalandó Székely-féle magyar ősiszten, a világkrónika német előképei, az őstörténet világos hun–magyar tagolása mind a *Decades* hatása ellen szól. Az évszámok, illetőleg a tartalom alapján is helyesebb 1488-as *Chronica Hungarorum*ot tekintenünk Székely István

²⁷⁰ Bartoniek 1975. 104.; Gerézdi Rabán: Az első magyar világkrónika. Gerézdi 1968. 400.

²⁷¹ Székely 1559. 127v., 142r–v.

²⁷² „Ezt azért hozam it be, hog’ a’ Nemetec az ő Historiaiokba azt irtac be, hog’ a’ nag’ Carol’ Imperator ide iöt volna Pannoniaba, es it telliesigel a’ Magiaroknac vegeket szakasztotta volna, maga meeg regen Atila halala vtan töb Magiar it nem maradot, hanem csak a’ Szekeliec, mind e’ napiglan vgjan vadnac.” Székely 1559. 142v.

²⁷³ Bartoniek 1975. 104.

²⁷⁴ Bonfini, RUD. I. 1936. 145–146.

²⁷⁵ Székely 1559. 149. r–v.

elsődleges hazai forrásának. Jóllehet a tisztán kámita leszármazásrend közlése Thuróczy tekintélyéről tanúskodik,²⁷⁶ a visszatérés dátumában nem őt követte Székely. „*A' Magyaroknak masodic be iovetelec Pannoniaba Scithiabol*” a *Budai Krónika* által képviselt 888. év alatt szerepel.²⁷⁷ Bartoniek Emma az ún. *Knauz-krónikacsoport* egyik elveszett példányának a nyomait vélte felfedezni, de a rövid krónika nehézkes elmélete helyett kézenfekvő a Hess András budai nyomdájából kikerült *Chronica Hungarorum*ra gondolnunk. Székely István elvitathatatlan érdeme, hogy Thuróczty a megfelelő helyen bírálta felül. A megközelítőleg pontos eredeti dátum helyreállításához mégis erőtlennek bizonyult a könyv, pedig ez volt az egyetlen mozzanat, amely messze kiemelte Székelyt a XV–XVII. század időrendben tévelygő írói közül. Ők vagy visszatértek a Thurócztytól eredt 744-hez, vagy más forrásokat kerestek.

A krónikafejezetek tömör magyarítását annál kevesebb körültekintéssel végezte Székely. Így lett Álmos fejedelem anyjából, Eunodbilia lányából „*Az Eleudnak felesige az Enodbilia asszon*’.”²⁷⁸ A székely reformátornál még egy érdekesség található, amely a magyar ősvallás kutatástörténetének kicsiny és zsákutcába vezető nyitófejezetévé vált. A második kijövetel első okául Csaba végrendeletét említi. Ekkor Attila fia megeskette népét a pannóniai visszatérésre. „*Magiaroc ez eztendőbe [888.] esmet ki indulanac Scithiabol, kiket keet dolog indita fel. Első, a' Chabának az Atila fianac testamentoma, a' ki immet oda ment vala, ki mikoron meg hala' a Damasek istenre kiszelite őket hog' ha meg sokasodnanac, esmet e' Panonianac földet el foglalnac, es boszut allananac az ő attianac az Atilanac ellensigiről*.”²⁷⁹ Damasek aztán végképp nem ismeretes egyetlen hazai forrásból sem. A hitújító író teológiai érdeklődésével, amely egész életpályáján vezette,²⁸⁰ elsőként kísérelte meg a magyarok ősi istenét nevesíteni. Azt az általánosabb érvényre

²⁷⁶ Székely 1559. 150r. Ide illik Székely István azon érvelése, amely a magyarok Magógtól. Jáfet fiától való eredeztetését cáfolja. „A Magyarokat is nemelliec innet mongiac hog' tamadtac volna, de nem igaz, mert Atila magat mongia lenni az nag' Nimrothnac onokaianac ki az Chnaan nemzetiből való, Azert bizon' a Magyarok is Cham nemzeti.” Székely 1559. 6v. L. még a Noétól Gézáig vezetett biblikus családfát. Uo. 150r.

²⁷⁷ Székely 1559. 149r.

²⁷⁸ Székely 1559. 149v.

jutott nézetet, hogy Damasek Székely leleménye, ilyenformán hiteltelen mese, Cornides Dániel dolgozta ki a XVIII. század végén.²⁸¹ Ipolyi Arnold kétkedően óvatos fogalmazása, miszerint „*benne szinte, scytha mythosi reflexio – valjon eredeti vagy tudományos? – foroghat fen*”²⁸² nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az író Herodotos avagy Jordanes művében talált egy névalakot, amit Damasekké torzított. Székely István újítása mindenesetre oly nagy tekintélyre jutott a *Chronica ez vilagnac ieles dolgairól* lapjain, hogy az őseredeti turul-mondát is a második helyre kárhoztatta a visszatérés magyarázatakor!²⁸³

A lakhelyén kitartó székely nép nemességének eredete úgyszintén a kétszeri bejövetel tükrében nyer értelmezést. A 888-as évszám következetes alkalmazása viszont a hun és a magyar történet közötti távolságot a nagyságrend szerinti helyes arányaiban állította vissza. Csodálkozott is, hogy „*Atila halalatol fogua, mig esmet a' Magiaroc masodszor ez orszagba ki iövenec, maid neg' szaz es husz esztendő forgot be, de mind ez által meeg sem feletközenec el az ő eleikről.*”²⁸⁴ Az erdélyi hét vár, valamint a fehér ló mondájának felidézése után nála is Árpád fohásza, majd erre a magyarok háromszori felkiáltása következik. Ennek kapcsán ugyanakkor olyan forrástani jelenség figyelhető meg, ami indokoltá tesz egy bekezdésnyi kitérőt.

Árpád imájára a „*Magiaroc azonhelt nag' fen szoual deust kialtanac haromszor, mel' szokas mind e' napiglan a' Magiaroc közöt meg tartatic aldomas italba, es valami arunac vegezesebe. A' heliet pedig, a' holot Deust kialtanac a Deusről Deesnec nevezec ki mind e napiglan vg' hiuatic.*”²⁸⁵ A „*Deus→Dés*” névfejtést ezidáig kizárólag az *Ének Pannónia megvételéről* soraiban olvashattuk. A fentiek során valószínűsítettem, hogy ezt a tudálékos etimológiát Csáti Demeter idegen testként ékelte az általa átdolgozott históriás

²⁷⁹ Székely 1559. 149. r–v.

²⁸⁰ Székely István életéről, egyházi tevékenységéről legújabbban I. Szentmártoni Szabó 1991. 9–46.

²⁸¹ Cornides 1791. 21–22.

²⁸² Ipolyi 1854. 21.

²⁸³ Székely 1559. 149. r–v.

²⁸⁴ Székely 1559. 150v.

énekbe. Itt érdemes visszautalnunk Széchy Károlyra, aki bebizonyította, hogy Székely István ismerte Csáti Demeter munkásságát. A világkrónika előtt tizenegy évvel kiadott zsoldárkönyv 128. psalmusa végén a szerző megjegyzi, hogy „*ez Luciper tablaiait lattam Czati Demeternel, es varadon frater Gergelnel.*”²⁸⁶ Széchy amott a két életmű vallási vonatkozású összefüggéseire mutatott rá; emitt világosan látszik, hogy a ferences szerzetes irodalmi hagyatékába is betekintett a hitújító, innen vette át a Dész szó eredetét! Ez az eddig nem kellően értékelt összefüggés nem csupán egy újabb kapcsolódási pont kettejük között, hanem maga a szöveghagyományozási különlegesség. Az az általános folyamat, amely szerint a magyar honfoglalásról emlékező költők történelmi könyvekre támaszkodnak,²⁸⁷ ez esetben a visszajára fordult: a históriás ének egy történeti összegzés (egyik) forrása lett! A honfoglalási epika páratlan jelensége, az átadó és az átvevő műfaj egyszeri szerepcseréje a nemzeti művelődésre csak mulékony hatást tudott gyakorolni. Békesi-Concilia Emil a „*Deus*→*Dész*” szófejtés XVI. századi kedveltségének példájául egy 1578-ból származó latin nyelvű feliratot idézett, amit – nem véletlenül! – egy Dész közelében álló toronyra írtak.²⁸⁸ A nevében és származásában is székely reformátor így a ferences költő szilágysági leleményét kis időre meg tudta menteni a feledéstől, hiszen a Szamos vidékiek büszkén ápolták a városukra „isteni” dicsfényt sugárzó etimológiát, ám ez a „hagyomány” Erdély határain belül maradt, s hamar elenyészett.

Székely István másik visszhangtalan újítása már nem az előzőhöz hasonló „helyi érdekű” névjáték volt, hanem a régi magyar történelem sarkalatos pontját, a keresztény államalapítást érintette. Hitújítói túlbuzgalmával a korona szentségét is elvitatta, amikor István királyról írt. „*Ennec a' Papa külde eg' Coronat, kit ozlan a' Magiaroc a' Papa hazugsaga utan angiali coronanac neuzezenec. Ez igen iambor vala, es isten feelő, de nem*

²⁸⁵ Székely 1559. 151v.

²⁸⁶ Székely 1548. 240v.; Széchy 1892. 440.

²⁸⁷ Szabados 1998b. 1–19.

²⁸⁸ „Hunnus e Scythicis digressus sedibus hospes, | Pannoniae glebam transfert huc gramen et undam; | Ter clamans: Deus! hac liceat tellure potiri, | Desciamque Dei dixit de nomine terram.” Idézi Békesi-Concilia 1877. 87.

tudac ennec eleibe adni az iras szerint valo kereztiansiget, mert imar a' czokolo barátoc regnalnac vala."²⁸⁹ A merész átértékelés a kor forrongó hitvitáinak lenyomata, de az új eszmék régi korokba vetítése Székely esetében sem a történeti kritikát dicséri. Az egyértelmű vallási indíttatás így kizárja annak lehetőségét, hogy a hazai protestáns tudomány korona-felfogásának nyitányát lássuk e sorokban. A hartviki tanítás (legalább részben) történelmi indíttatású bírálata a XVIII. század második feléig, Decsy Sámuelig váratott magára, ami azonban a jezsuita Katona István kemény és alapos ellen-bírálatát váltotta ki. Székely István máskülönben igen kimérten nyilatkozott az első királyról. Kimásolta Thuróczy krónikájából a Koppány, Gyula és Keán ellen viselt hadjáratokat, megemlítette, hogy több hada is volt Istvánnak, csak azokat nem tartotta szükségesnek előszámlálni.²⁹⁰ A *Chronica ez vilagnac ieles dolgairol* szélesebb körű szellemi hatása elé áthághatatlan falakat emelt a műfaji megkötöttség, de a felekezeti irányzatosság is. Az egyetemes történelem időláncára aggatott magyar tárgyú híradások nem álltak össze gondolatfüzérré, nem segítették a kisebb-nagyobb folyamatok szemléltetését. Nagyobb reményekkel kecsegtetett két másik korabeli kronológia, amely kifejezetten a magyar múltra összpontosított.

Gregoriantzi Pál zágrábi, majd győri püspök Székely Istvánnal egy időben írta *Breviarivm Rervm Hvngaricarvm Historico Geographicvmát*. A rövidség igényével írott könyve Magyarország legfontosabbnak vélt történelmi és földrajzi tárgyú tudnivalóit adja közre, méghozzá oly módon, hogy áttekinthetősége, belső tagolása minden eddigi munkáénál világosabb. Figyelemre méltó, ahogy a Noétól saját koráig vezetett történeti részt szakaszolja: az első egység a pogány kort öleli fel, *Periodus I. Ethnica* címmel, vagyis a hun és magyar bejövetel szerinti, kézenfekvőbbnek tűnő korszakolás háttérbe szorul a hazai kereszténység sorsfordító jelentőségéhez képest. Székelyéhez hasonlóan Gregoriantzi tudása is a krónikás műveltségben gyökerezik, ám a részletek, a tényanyag

²⁸⁹ Székely 1559. 159v.

²⁹⁰ Székely 1559. 160r.

tekintetében oly nagy eltérés mutatkozik kettejük között, ami nem magyarázható sem az eltérő írói célkitűzéssel, sem pedig a felekezeti szembenállással. Gregoriantzi szintén sokban hagyatkozott Thuróczyra, csak hogy rajta kívül nem a *Budai Krónika* vagy a vele rokon kéziratok szövegéből, hanem más kódexekből merített. Bartoniek az ő esetében is a *Knauz-krónikacsoport* használatát hangsúlyozta, annyi kiegészítéssel, hogy IV. László király „Kun” mellékneve a *Képes Krónika* egyik változatából származik.²⁹¹ Tüzetesebb vizsgálat során azonban kiderül, hogy Gregoriantzi Pál ennél többre tartotta a Lajos-kori krónikaszerkesztményt. Első példaként a biblikus őseredetetés ötlik szembe. Való igaz, hogy Kám és fia Nimród szerepeltetése a *Chronica Hungarorum*-ot idézi (Gregoriantzi Thuróczyt követve *Nemroth* névalakot ír a XIV. századi *Nemprot*, *Nemproth* változatok helyett),²⁹² de az óriás vadász ikerfiai közül Hunor testvérét *Magor* helyett *Magognak* hívja, róla nevezi a magyarokat!²⁹³ A *Knauz-krónika* nem ír az özönvíz koráról, a *Budai Krónika* családja kizárólag *Mogorról* tud,²⁹⁴ a Biblián kívül egyedül a Kálti Márk-féle szöveget őrző kódexekből ismeretes *Magog*.²⁹⁵ Bár ő ott nem az ikerpár tagja, hanem az apja, egyszer mint *Magog*, másszor mint *Magor*,²⁹⁶ de annyi bizonyos, hogy a szerző itt a *Képes Krónika* hagyományához igazodott. Ennél kevésbé egyértelmű, hogy a magyar visszatérés egyedi dátuma honnan torzult a ma olvasható változattá. Gregoriantzi a 767. esztendővel újabb megoldási kísérletet állított versenybe,²⁹⁷ ami ugyanúgy eredeztethető a *Képes Krónika* 677-éből, az első két számtag sorrendcseréjéből, mint a *Knauz-krónika* 757-ének elírásából.²⁹⁸ Gregoriantzi a továbbiakban a krónikás hagyományt kivonatolja, a genealógiára összpontosítva. A *Periodus II. Christiana* Szent István koronázásától vezet az írói jelenig. Botladozó kronológiájának hibáit forrásismerete ellenpontoszza. Éppen az

²⁹¹ Bartoniek 1975. 129–130. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 471.

²⁹² Bél, AHH. II. 85. V. ö. Thuróczy, Chron. Hung. I. 20.; Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 247–250.

²⁹³ „Ex Nemroth geniti sunt: Hunor et Magog: ex Magog vero Magyari, quod Scythica lingua, Hungarum sonat...” Bél, AHH. II. 85.

²⁹⁴ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 250.

²⁹⁵ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 246. V. ö. Ter. 10, 2.

²⁹⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 246., 249.

²⁹⁷ Bél, AHH. II. 87.

²⁹⁸ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 284–285., II. 328.

István király keresztény térítői érdemeivel indokolt „apostol” cím tanúsítja, hogy a krónikákon kívül Hartvik legendáját is olvasta.²⁹⁹

A korszak másik latin nyelvű időrendi jegyzékét Siegler Mihály készítette el. Az erdélyi szász lelkész munkája, a *Chronologia Rerum Hungaricarum, Transylvanicarum et Vicinarum Prouinciarum* középkori magyar krónikákon és német históriákon alapul. Bartoniek úgy vélte, hogy Siegler fő forrása Bonfini volt,³⁰⁰ de a kronológia szövege nem támogatja elméletét. Legfontosabb ellenérvül éppen az előidő-szemlélet ízig-vérig középkorias jellege hozható fel. Gregoriantzi breviáriumához képest itt jóval nagyobb tekintéllyel érvényesült a *Képes Krónika*: a hun bejövétel 373-as, a magyar honfoglalás 677-es évszáma egyértelműen az I. Lajos-kori szerkesztésből való.³⁰¹ A közbeékelte avar történet pedig évkönyvszerű szűkössége ellenére olyan alapvetően fontos adatot közölt, ami nem található Bonfininál. Siegler Mihály az első, aki Kagán avar király névalakjai között feltüntette a *Baján* formát is, tehát a megszemélyesített méltóság mellett végre felbukkant a valós történelmi személy neve.³⁰² Az 581. esztendőhöz rendelt bejegyzés ugyanakkor a tekintetben is jelentős újdonsággal él, hogy ezt a többnevű uralkodót „*az avarok, vagyis a magyarok királya*” címmel látta el.³⁰³ Az avar–magyar azonosítás egy alkalommal tűnik csak elélni, a VI. század közepi, valamint a Nagy Károly-kori avarok következetesen hunokként szerepelnek.³⁰⁴ E két avar korszak közé ékelődik a magyarok 677-hez kötött honfoglalása, a krónikákból oly jól ismert „*a hunok második bejövetele Pannóniába*” kitétellel.³⁰⁵ Látható Sieglernél is a hun–avar–magyar őstörténeti tagolás gondolati csírája, ám amely a megfelelő kronológiai és a tárgyi tudás híján itt sem tudott

²⁹⁹ „S. Stephanus, filius Geysae ducis, primus Hungarorum Rex, coronatus est anno Domini, millesimo primo, et magnam, ac fere totam Hungariae partem, et regionem, ad fidem Christi conuertit; propterea hungarorum Rex et Apostolus est cognominatus, et regnavit in Hungaria annis quadraginta sex.” Bél, AHH. II. 88. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 414.

³⁰⁰ Bartoniek 1975. 155.

³⁰¹ Bél, AHH. I. 43., 46. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 255., 284–285.

³⁰² Bél, AHH. I. 45.

³⁰³ „Chaians, qui, et aliis Chacamus (Bajanus, Chaganus,) dicitur, Rex Auarum, seu Hungarorum.” Bél, AHH. I. 45.

³⁰⁴ Bél, AHH. I. 45., 47.

³⁰⁵ „Secundus Ingressus Hunnorum, in Pannoniam, sub Septem Ducibus.” Bél, AHH. I. 46.

szárba szökkenni. A történelem belső szakaszolása sem tükrözi azt a tudatosságot, amit Gregoriantzi Pál *Breviarivma*. Az egészen 1549-ig (!) vezetett *Első könyv* fejezetei csak Szent István korától kezdődően határolódnak a mai tudásszint számára is elfogadható dátumokkal. Az 1000. évhez sűrített királyi ismérvekből egyedül a büntető törvények emlékeztetnek Bonfini *Tizedeire*,³⁰⁶ de az átadás-átvétel szövegszerű kimutatása ebben az esetben sem egyértelmű, sőt egy kevés figyelmet kapott forrástani adalék más, eltérő megoldást kínál. Első királyunk törvényeinek tiszteletére, fontosságára vall a többszöri másolás. A XVI. századi kiváló tudós Zsámboky János gazdag könyvtárának katalógusa tanúsítja, hogy egy 1492-ből való kézirat is őrzi az első magyar király dekrétumait.³⁰⁷ Nem kizárható, hogy Siegler innen értesült a törvények tartalmáról. De akárhog is van, ennél sokkal fontosabb, hogy Gregoriantzi és Siegler felkészültsége, illetve a munkáikat átható tudás a középkor műveltségét, vagyis a „Bonfini előtti” állapotokat tükrözi. (Más kérdés, hogy különböző krónikaszerkesztéseket forgattak és jutottak emiatt eltérő eredményre.) Időrendi összegzéseik utóélete is hasonlóan alakult. A XVIII. század első feléig kiadatlan kéziratban maradtak, ekkor jelentek meg először Bél Mátyás *Adparatvs ad Historiam Hvngariae*-jában.³⁰⁸

Bakschay Ábrahám királykronológiája Székely István világkrónikájához hasonló gyorsasággal ért sajtó alá. Az első kiadás 1567 folyamán, szintén Krakkó nyomdájában készült. A *Chronologia de Regibus Hungaricis* elején a selmecbányai szerző megjelölte forrásait. Az ekkortájt már kiadott Thuróczy-, Bonfini- és Ransanus-féle történeteken kívül hivatkozott a kortárs Gregoriantzi Pál püspök kéziratoss breviáriumára is,³⁰⁹ amivel a naprakész tudás szép példáját nyújtotta. Olvasmányainak minden újszerűsége ellenére az ő előidő-szemléletét is a krónikák határozták meg. A hét vezér országfoglalása nála is a

³⁰⁶ Bél, AHH. I. 48. V. ö. Bonfini. RUD. II. 1936. 12–13.

³⁰⁷ Decretum S. Stephani Regis Vngariac. Gulyás–Monok, ZSKK. 359–360. (2550. sz.)

³⁰⁸ Bél, AHH. I. 43–88., II. 81–114.

³⁰⁹ Bakschay 1567. A2r–v.

hunok második pannóniai bejöveteleként számláltatik.³¹⁰ A magyar középkor tanítása Thuróczy János változatát tükrözi, de egy mozzanata még annak régiességén is túltesz: a Krisztus születésének 744. és Attila halálának 301. éve előtt megjelöli a Világteremtés 4706. esztendejét is.³¹¹ A világkrónikát idéző párhuzamos évjelöléssel hazánkban addig csupán Székely István élt. A továbbiakban Bakschay a hét kapitányt veszi sorra, akik közül Árpád előkelő, Attilaig visszavezetett származásával tűnik ki. Végeredményben kilenc krónikafejezet tovább nem rövidíthető tartalma sűrűsödött össze. Géza és István korától kezdve újabb két évoszlop tűnik fel. Nem tudni miért, de 986/987 fordulójában jelöli meg a keresztény hitre térés kezdetét (e kettős érték a későbbi eseményektől való visszaszámlálásból adódik, ami számtani bizonytalanságra vall), majd István és királyi utódai mellett aztán az uralkodási idők is megjelennek. A világ teremtése, az Úr testet öltése, a magyar kereszténység kezdete, valamint a trónon töltött idő összehangolása nem mindig sikerült, de vezethetett érdekes eredményre, mint ahogy Szent István halála a Világteremtésnek pontosan az 5000. évfordulójára esett (a Krisztus születése utáni év itt helyesen 1038.)³¹² Bakschay szerencséjére a királykrónikát nem egyedül ez a vékony krakkói könyvecske tartalmazta. A *Chronologia de Regibus Hungaricis* korosztályosai közül egyetlen hazai kortanként bekerült a Bonfini-opus *Appendixébe*, sőt oly tartósan függeszkedett a *Tizedeken*, hogy még az 1744-es kiadáshoz csatolva is megjelent.³¹³ Az újkor első nemzedékei így hát ezer gyökérrel kapaszkodtak a régi műveltség táptalajába, s még a reformáció politikus-átértékelő hatása is előbb nyilvánult meg, mint a tényleges változást hozó humanista befolyás. Ransanus, de főleg Bonfini tartalmi és szemléletbeli újdonságai az 1500-as évek közepétől megélénkülő könyvkiadás révén, az így létrejött gyűjtemények által terjedtek el.

---

³¹⁰ Bakschay 1567. B2v–B3r.

³¹¹ Bakschay 1567. B2v.

³¹² Bakschay 1567. B3v.

³¹³ Bonfini, RUD. 1744. 577–643.

A kiadói elsőség az erdélyi Brenner Mártont illeti, aki 1543 folyamán az első három decast bocsátotta közre. A korai magyar történelem új szemléletű összefoglalása ekkortól juthatott a könyvnyomtatáskori műveltség véráramába, de a bázeli megjelenés arra int, hogy – tekintettel még a Bonfini-kéziratok lappangására³¹⁴ – ne számoljunk az újult ismeretek gyors magyarországi elterjedésével. (Ezért kellett a fenti kronológiákat jó részben a „Bonfini előtti” tudás hordozói közé sorolni.) A fentiek során utaltam arra, hogy a *Rerum Ungaricarum Decadest* első közrebocsátói függelékkel látták el. Brenner esetében is elmondható ez, bár az ő összeállítása nem olyan változatos és színvonalas, mint Zsámboki *Appendixe*. Az viszont mindig tanulságos, hogy a kötet szerkesztője mit illeszt a Bonfini-szöveg mögé, mert ezen nem csupán a felkészültség, hanem a történeti érdeklődés is lemérhető. Az 1543-as függelék a nápolyi Michael Ritius jegyzékét hozza Magyarország királyairól. Érdekes, ahogy a szerző a hunok és a honfoglaló magyarok kormányzati rendszere közötti különbséget látja: amíg Attilánál felemlíti, hogy 401-ben történt megválasztásával ő lett a hunok első pannóniai királya, addig a 744-re helyezett visszatéréskor hangsúlyozza: a magyaroknak jó ideig nem volt saját királyuk.³¹⁵ Attila történelmi népszerűségére jellemző, hogy Philippus Callimachus róla szóló históriája is helyet kapott a könyvben.³¹⁶ Rajta kívül csak Hunyadi Mátyás király érdemesült arra, hogy Brenner kiadványában önálló mű őrizzé emlékezetét, jelesül Alexander Cortesius verse, amely a nagy uralkodó harci erényeit dicsőíti.³¹⁷ Attila és Mátyás, a két érdekes ember; e párosításban Thuróczy János elgondolása köszön vissza. S bár Zsámboki János szerkesztői munkája gazdagabb és árnyaltabb képet közvetített, azért ez a kettősség nála is fellelhető.

Zsámboki (Sambucus) János, a XVI. század közepének, illetve második felének kiemelkedő jelentőségű, nagy műveltségű humanista tudósa volt. Múlhatatlan érdemei közül e helyütt könyvkiadói tevékenysége emelendő ki. 1558-ban ő rendezte sajtó alá

³¹⁴ Erről átfogóan I. Kulcsár 1995b. 213–237.

³¹⁵ Michaeli Ritii Neapolitani De Regibvs Vngariae. Bonfini, RUD. 1543. bb2r–bb3r.

³¹⁶ P. Callimachi experientis Atila. Bonfini, RUD. 1543. dd1r–dd4r.

³¹⁷ Alexander Cortesius: De Mathiae Regis Laudibus bellicis. Bonfini, RUD. 1543. ee–ff íveken.

Petrus Ransanus rövid históriáját. Az első bécsi kiadást saját kortörténeti feljegyzéseivel toldotta meg. Ezek Eger (1552) és Szigetvár (1556) őrségének sikeres várvédő harcáról szólnak.³¹⁸ Ransanus és Zsámboki egy kötetbe foglalt művei kétszeresen is az újdonság erejével hatottak, hiszen az első humanista szellemű egész magyar történet mögé szintén humanista író hadi krónikái kerültek. Ennél azonban sokkalta nagyobb fegyverténynek bizonyult 1568-ban Antonio Bonfini magyar történelmi tizedeinek első teljes kiadása. Az *Epitome* után tíz évvel napvilágot látott kiadvány jelentősége nem merült ki a *Rerum Ungaricarum Decades* közrebocsátásában. Az amúgy is roppant terjedelmű opust eddig nem látott bőségű anyag egészítette ki. A bázeli sajtó alól kikerült vaskos gyűjtemény egy esetben rendhagyó szerkesztettséget mutat. Oláh Miklós esztergomi érsek Attiláról írott életrajza nem függelékben, hanem a Bonfini-műbe ékelten szerepel, megszakítva ezzel az első decas hetedik könyvének szövegét.³¹⁹ Nem tudni, mi vezérelte Zsámbokit e különös eljárásban, hiszen a magyar főpap műve helyet kaphatott volna Callimachus hasonló tárgyú írása mellett, ami Brenner kiadásából került át.³²⁰ Ugyanonnan vette fel Cortesius dicsőítő költeményét Hunyadi Mátyás királyról.³²¹ Az eddigi nyomtatványok közül, már ami a XVI. századiakat illeti, itt érvényesül legerősebben Thuróczy szellemi öröksége, a régi történelem Attila és Mátyás alakjára összpontosító szemlélete. A nagy hun király életének és korának időszerűségét kiváltképpen Oláh Miklós írói magatartása sugallta, aki egyfelől Attilában a mátyási erényekkel ékes reneszánsz fejedelmet láttatta, másfelől a keresztények kudarcainak okát – megosztottság, fegyelmezetlenség, erkölcsi hanyatlás – az írói jelenhez is szóló tanulságokkal elemezte.³²² Oláh 1537-ben elkészült Attila-monográfiáját szintén a gyűjtemény közli először,³²³ s a szokatlan elhelyezés utal arra, mily nagy tekintélye volt Zsámboki János előtt; mintha a kiadó méltatlannak találta volna az *Appendix* tételei közé

³¹⁸ Ransanus, ERH. 1558. a–d., A–B íveken.; Holl 1964. 347–348.

³¹⁹ Bonfini, RUD. 1568. 107–136.

³²⁰ Bonfini, RUD. 1568. 856–865.

³²¹ Bonfini, RUD. 1568. 866–890.

³²² Kulcsár 2000. 138–141.

³²³ Kulcsár 2000. 141., 143.

sorolni, inkább megszakította Antonio Bonfini előadását. Kulcsár Péter szerint Oláh olvashatta a *Decadest*, de alig támaszkodott rá, mindenesetre a magyarok régi krónikáira hivatkozott, valószínűleg Thuróczy munkájára.³²⁴ Az érsek ismerte még a mohácsi csata leírását Brodarics Istvántól, amit Zsámboki János is felvett a függelékbe.³²⁵ Az *Appendix* újabb tárgyú tudósításai között a kötet összeállítója saját hadtörténeteit szerepeltette, Eger és Temesvár 1552-es, Szigetvár 1556-os, végül Tokaj 1565-ös ostromáról.³²⁶ Mindazonáltal a magyar történelem egészét felölelő kronológiák sem maradhattak ki. Az *Appendix* egyik darabja, a *Chronologia Pannoniae* elé Joannes Herold írt rövid szerzői ajánlást. Pannónia kortánában öltött testet először Bonfini őstörténeti nézeteinek alapos továbbgondolása. A hunok és a magyarok közé 567. évi bejövetelükkel ékelődő avarok végre elkülönülten foglaltak helyet; 744 kimondottan is a harmadik hun beözönlés időpontjává lett,³²⁷ amelynek vezérlő fejedelmeként az író Álmot tüntette fel. De a *Chronologia Pannoniae* meglepetései nem itt végződnek. Az Álmos után következő frank uralom megdőltével 999-ben, Taksony és Géza idején (!) „*a hunok már negyedszerre uralkodnak Pannónia felett.*”³²⁸ A 744. esztendőől kijelölt csapáson Joannes Herold botlott legnagyobbat, kronológiája ilyenformán nem válhatott a hun–avar–magyar tanítás közvetlen előzményévé. Bátortalan újító szándékát különben is Bakschay Ábrahám fentebb tárgyalt királykronológiája semlegesítette, amely ekkorra már második kiadását érte, ráadásul az 1567-ben megjelent szerény kivitelű kis könyv után itt és most rangos kötetben foglalt helyet.³²⁹

Zsámboki János jó évtized múltán elérkezettnek látta az időt arra, hogy Antonio Bonfini nagy művét, valamint a hozzá kapcsolt függelékét újra közrebocsássa. 1581-ben egy frankfurti nyomdából került ki újra a korszak magyar történeti műveltségét betetőző

³²⁴ Kulcsár 1995b. 215–216.; Kulcsár 2000. 142.

³²⁵ Bonfini, RUD. 1568. 757–774.; Kulcsár 2000. 141–142.

³²⁶ Bonfini, RUD. 1568. 797–820.

³²⁷ Bonfini, RUD. 1568. 837–838.

³²⁸ „Pannoniac iam quarto pracsunt Hunni.” Bonfini, RUD. 1568. 839.

³²⁹ Bonfini, RUD. 1568. 901–920.

gyűjtemény. Ezúttal jobb szerkesztői munkát végzett Zsámboki, aki éppen a változtatás révén ismerte el az első kiadás fogyatékoságait. Mindjárt a könyv elején szemünkbe ötlík egy elismerést érdemlő módszertani újdonság. Zsámboki katalógust állított össze azon szerzőkből, akiknek művei Bonfini forrásául szolgáltak. A névjegyzékben Aeneas Sylvius, Jordanes, Liutprand, Menander Protector, Paulus Diaconus, Paulus Orosius is megtalálható, de Homeros, Herodotos, Plinius, Plutarchos, Cornelius Nepos, Strabo sem hiányzik. Jóllehet Thuróczyt nem nevezte meg, de munkájára az „*Annales Vngarorum*” kitétel utal; Rogerius nagyváradi kanonok említése a bizonyosság erre, ugyanis a *Carmen Miserabile* az 1488-as *Chronica Hungarorum* mögé illesztve vált ismertté. Az 1581-es *Appendix* sikerültebb elrendezésével hasonló tematikájú művek kerültek egymás mellé, mint Herold pannon kronológiája és Ritius királyjegyzéke,³³⁰ valamint Callimachus és Oláh Miklós Attila-monográfiája.³³¹ A hun királynak szentelt két életrajz után Cortesius Mátyás-verse áll, végezetül Bakschay rövid kortana zárja a gyűjteményt.³³² Azzal, hogy a Bonfini-szöveg folyamatosságát helyreállítva az *Athila* függelékbe került, egy azonos tárgyú munka mögé, világosabban látszik, hogy ekkor egyedül a hun király alakja köré lehetett szőni kerek történetet, s ez ékesen jellemzi a régmúltról alkotott XVI. századi képet. Ennek fényében tűnik úgy, hogy Zsámboki megelőzte korát.

A *Rerum Ungaricarum Decades* e kiadásához készült még egy kiegészítő kötet is, s ez műfaji újszerűsége révén tudománytörténeti mérföldkövé vált. Zsámboki János elsőként adta közre Magyarország legkorábban keletkezett jogi forrásait. A *Decretorum seu Articulorum aliquot priscorum Vngariae Regum ad contextum Bonfinii illustrandum, forique Pannonici vsum necessariorum Liber* címmel a szerkesztő azt a tudósi szándékát fogalmazta meg, hogy fél évezred magyar politikatörténetének törvényalkotási hátterét önálló kiadvány szemléltesse.³³³ A tartalomból azonban kiderül, hogy a gyűjtőkör ennél

³³⁰ Bonfini, RUD. 1581. 834–836., 837–853.

³³¹ Bonfini, RUD. 1581. 853–862., 862–890.

³³² Bonfini, RUD. 1581. 891–914., 914–935.

³³³ Bartonek 1975. 98.

tágasabb lett. A kötet élére a Szent István király két törvénykönyve került, ám e kettős felosztás nem a mai tudomány szerinti tagolást tükrözi. Akkor első törvénykönyvként az Imre herceghez szóló *Intelmeket*, e királytükör műfajban íródott államelméletet tartották számon, és ez a nézet érvényesült Zsámbokinál is.³³⁴ Az István király neve alá rendelt második törvénykönyv tartalmazza a tényleges dekrétumokat, egyvégtében közölve az 55 cikkelyt.³³⁵ Mivel tulajdonában volt a törvények 1492 folyamán lemásolt kézírata, korántsem meglepő, hogy ő rendezte először sajtó alá a Szent István-i jogalkotás írott emlékeit. Zsámboki János érdemei nem merülnek ki ebben, hiszen több Árpád-kori jogi kútffő első közlésével jeleskedik ez a gyűjtemény. A törvények után például *Privilegium datvm Protoabbatiae S. Martini Pannoniae* néven az 1001-re keltezett ún. pannonhalmi alapítólevél következik.³³⁶ Figyelemre méltó, hogy több mint száz évvel a programszerű forráskutatás, az oklevelek szervezett összegyűjtése előtt – amelyek a magyar középkor legnagyobb kútffőcsoportját képezik – Zsámboki János mennyire tisztában volt azok jogi erejével. E megfontolás alapján viszont egyáltalán nem tűnik erőltetettnek az, hogy privilégiumokat vett fel a törvények közé. (Annál kevésbé érthető, hogy a kiváltságlevél legújabb, mérvadó kritikai kiadása, a *Diplomata Hungariae Antiquissima* miért nem tud az alapítólevél XVI. századi megjelentéről, miért csak az 1606-as utánnyomást jegyzi, amit Zsámboki meg sem ért.)³³⁷ A *Decretorum* műfajilag vegyes összetétele a továbbiak során sem változott: Szent István kiváltságlevelét Szent László három, majd Kálmán két törvénykönyve követi,³³⁸ ezután II. András 1222-ben kiadott oklevele, közkeletű nevén az *Aranybulla*, valamint IV. Béla 1268 és 1270 között, a vági székelyek javára kiállított okmánya szerepel,³³⁹ említhető még I. Lajos király 1351-es törvénye is.³⁴⁰ A középkori

³³⁴ Zsámboki az alábbi felütéssel bocsátotta közre az *Intelmeket*: „Sancti Stephani primi regis Hungariae Decretum feliciter incipit. Obiit 1047. Ad Sanctum Emericum ducem se refert.” Sambucus, *Decretorum*. 1–5. V. ö. Balogh, Iosephus: *Libellus de institutione morum*. Praefatio. Szentpéter, SS. Rer. Hung. II. 616–617.: Kristó, ÁKIF. 46., 124.

³³⁵ Sambucus, *Decretorum*. 5–11.; Závodszy 1904. 13. Jánosi Monika 56 cikkelyről írt. Jánosi 1996. 67.

³³⁶ Sambucus, *Decretorum*. 11–12.

³³⁷ Györffy, DHA. I. 34. (5. sz.)

³³⁸ Sambucus, *Decretorum*. 12–22., 22–35.

³³⁹ Sambucus, *Decretorum*. 35–38. V. ö. Szentpéter, Reg. Arp. I. 125–126. (379. sz.), 507. (1677. sz.)

Magyarország sarkalatos törvényeiből (és okleveleiből) készült válogatás serkentőleg hatott a jogtörténeti kutatásra. Mossóczy Zakariás nem kis mértékben éppen Zsámboki *Decretvmára* támaszkodva adta ki 1584 során a magyar királyok törvényeinek majdnem teljes gyűjteményét.³⁴¹ Jóllehet Zsámboki (és Mossóczy) kiadványa a nyomtatott könyv térfoglalásának idején korszakos művelődéstörténeti jelentőséggel rendelkezik, mégsem tudott közvetlenül hatni a XVI. század végi magyar historiográfia fejlődésére. Hiába hangsúlyozta Zsámboki János a kötet címében is, hogy a törvényeket (és okleveleket) tartalmazó könyvét a Bonfinival jelképezett történelemismeret szolgálatára rendelte, üzenete nem talált utat kortársaihoz. Pedig a jogalkotás írott emlékei – most kivételesen a pannonthalmi kiváltságlevelet is ide értve – világosan hirdetik, hogy állami életünkben új időszámítás kezdődött Szent Istvánval. E forráscsoport a figyelmes tekinteteket a XI. század elejére irányíthatta volna, hogy kitűnjék: sorsfordító személyek és korok akadtak Attila és Mátyás között is, de a törvénykezési emlékek éppen meginduló közrebocsátása nem törhette meg az elbeszélő források egyeduralmát. Ebben áll Zsámboki mégannyira helyes elgondolásának időelőttisége.

Zsámboki János életművét szemlélve önkéntelenül adódik a kérdés, hogy miként vélekedett régi múltunk döntő fordulatairól az, aki a XVI. század legjelentősebb magyar történelmi gyűjteményeit szerkesztette. Ötvenhárom életévbe, bámulatosan sokoldalú tudományos tevékenységbe – a párizsi egyetem bölcsészeti karán magisteri fokozatot, Pádua egyetemén orvosi diplomát nyert, Bologna egyetemén tanított, Bécsben császári történetíróként és orvosként tevékenykedett, anyagi gondjai ellenére hatalmas könyv- és éremgyűjteményt hozott létre – nem fért bele egész történelmünk tudományos igényű feldolgozása,³⁴² csupán latinul írt epigrammáinak sora emlékezik a 441 és 1567 közötti

---

³⁴⁰ Sambucus. *Decretorum*. 38–42.

³⁴¹ Bartoniek 1975. 126–128.

³⁴² Bartoniek 1975. 94–95.

magyar királyokról.³⁴³ Bár szépirodalmi alkotásból csak óvatos következtetéseket lehet levonni Zsámboki műltszemléletét illetőleg, de kiadói munkássága által is bizonyított átfogó történelmi tudása miatt mégsem túlzó merészség a disztichonokat vallatóra fogni. Attila-epigrammája jól kidolgozott gondolatmenettel ábrázolja a szerző mélyen vallásos világnézetét. A hódító királyt, aki előbb Pannónia határait tágította fegyverrel, majd Itáliát dúlta, a teutonokon uralkodott, az illíreket hajtotta igájába, sőt még testvérét is meggyilkolta, egyedül a római pápa tudta megállítani.³⁴⁴ Figyelemre méltó, hogy Csaba és Aladár testvérharca után Taksony következik. Sem Álmos, sem Árpád nem találtatott méltónak arra, hogy epigramma örökítse tetteit! Árpád csak egy villanással tűnik fel, tudniillik az ő hősi nemzetségéből eredt Taksony, aki ennek megfelelő vadsággal dúlta és égette Itália földjét, ám e harcias fejedelem halálával az uralmat a kegyes Géza nyerte el.³⁴⁵ Taksony és Géza jellemének éles szembeállításában Ransanus és Bonfini tanítása köszön vissza. Az, hogy ő az első magyar uralkodó, akinek lelkét az örök hit töltötte el, szintén a két itáliai humanista felfogását tükrözi.³⁴⁶ Ebből következően Zsámboki János csak úgy tudta István alakját Gézáénál is fényesebben ábrázolni, amennyiben Istentől jelzett születését és térítői tevékenységét hangsúlyozza, valamint azt, hogy ő volt az első koronás királyunk.³⁴⁷ E versekből nem sugárzik semmiféle sajátos történeti ítéletalkotás, vagy a tekintélyes humanista elődöktől eltérő vélemény. Ez az apró adalék is Bartoniek Emma találó meglátását erősíti, miszerint Zsámboki János inkább volt mások műveinek messze tekintő és filológus kiadója, mint önálló történetíró.³⁴⁸ Örök kár, hogy e téren nem mutatott alkotói hajlamot, vagy legalább nem teremtett iskolát, nem gyűjtött maga köré

³⁴³ *Reges Vngariae ab anno Christi CDI ad MDLXVII, per Ioan. Sambucum ueribus descripti.* Bonfini, RUD. 1568. 891–896.

³⁴⁴ „Attila Pannonicos auget dum milite fines, | Italiam vastat, Teutona regna tenet. | Illyrum subigens: occiso fratre domandam, | Collibus excelsam, te quoq, Roma putat: | Pontificis sed mox uerbis submotus, et arte, | Sanguinis ad pectus flumine liquit humum.” Bonfini, RUD. 1568. 891.

³⁴⁵ „Arpadii clara genitus de stirpe ferocis. | Ausoniam penetrat Toxys. et urit agros. | Sed modijs auri denis furor ille, minaeque, | Cedunt imperium Geysa piusque capit.” Bonfini, RUD. 1568. 891.

³⁴⁶ „Nempe feros animos, praedae cupidosque voracis, | Imbuit aeterni primus amore, fide. | Mollitis Hunnis, Otho fretus restituit rem | Romanam in patriam, et ius tulit Imperij.” Bonfini, RUD. 1568. 891.

³⁴⁷ „Nascitur huid Geysae diuino munere praestans, | Qui beat Ungaricos religione domos. | Nam Stephanus potuit primus diademate regnum | Illustrare, vigetque illius unus adhuc.” Bonfini, RUD. 1568. 891.

tanítványokat. Hatalmas szellemi hagyatéka így nem talált közvetlen kiaknázókra, pedig ha kizárólag a könyv- és kéziratgyűjteményét tekintjük, már abban benne volt egy új, minőségi történettudomány ígérete. A Zsámboki-könyvtár katalógusát közrebocsátó Gulyás Pál 2168 tételbe sorolta az állományt,³⁴⁹ de a valódi nagyságot jobban tükrözi Ötvös Péter összegzése: eszerint Zsámboki tulajdonát 3163 önálló nyomtatvány (3327 kötetben) és 206 kézirat képezte.³⁵⁰ (Nem véletlenül róla nevezték el a *Budai Krónika* családjának egyik tagját, az eredeti szöveghez legközelebb álló *Sambucus-kódexet*, amit a XV. század végén másoltak.)³⁵¹ Ezek között Szent István törvényeinek már említett 1492-ből való kéziratán, valamint számos latinul írt histórián kívül több bizánci szerző, így Ioannes Skylitzes, Ioannes Zonaras és Niketas Choniates történeti munkájával is találkozhatunk.³⁵² Ezek a középgörög források értékes híradásokat őriztek az Árpád-kori magyarságról, egész a honfoglalás idejéig visszamenőleg. Ismerve Zsámboki elmélyült görög nyelvtudását, a görög tudományos örökség iránt érzett tiszteletét,³⁵³ nem túlzás azt állítani, hogy felkészültsége alapján akár a magyar bizantinológia megalapítója is válhatott volna belőle. (Ez a hazai tudományág csak az 1700-as évek közepére fejlődött ki a jezsuita szellemi környezetben, és első művelőjeként Kéri Borgia Ferenc tartandó számon.)³⁵⁴ Zsámboki Jánosban Bél Mátyás felléptéig a legjelentősebb forráskiadóját tisztelheti a honi historiográfia. A XVI. századi magyar művelődés nagy hiányát pótolta azáltal, hogy a kor humanista ízlését kielégítő teljes nemzeti történeteket kinyomtatta.³⁵⁵ Ennek köszönhetően vált – ha nem is életideje, de írói hatása szerint – „újkori” szerzővé Ransanus és Bonfini. Csakhogy a külföldön kiadott, latin nyelvű történelmi ismerettárak újabb igényt támasztottak: a megújult tudásanyagra építkező, nemzeti nyelvű (és hazai nyomtatású)

³⁴⁸ Bartoniek 1975. 96.

³⁴⁹ Gulyás–Monok, ZSKK. 121–362.

³⁵⁰ Ötvös 1992. 8.

³⁵¹ Bartoniek 1975. 94.; Kristó 1986. 460.

³⁵² Gulyás–Monok, ZSKK. 307–308. (1691. sz.), 309. (1706/2. sz.)

³⁵³ Erről összefoglalóan I. Téglásy 1980. 246–249.

³⁵⁴ Erről összefoglalóan I. Szabados 1998c. 53–61.

³⁵⁵ Bartoniek 1975. 94.

egész magyar történet még mindig nem készült el. Ezt az űrt azonban nem a királyi Magyarország lakosa töltötte be.

Heltai Gáspár, a szász gyökerű erdélyi reformátor érdeme a legkorábbi magyar nyelven megszólaló teljes magyar történeti munka létrehozása. A tevékeny hitújító-író kolozsvári nyomdája ezen kívül a XVI. század egyik szellemi központja is volt. Onnan került ki 1575-ben utószülött műve, a *Krónika az Magyaroknak dolgairól*. Mindennél beszédesebb az alcím vége, amelyben forrásaira utal: „*Heltai Gáspár Meg irta Magyar nyelven és ez rendre hozta az Bonfinius Antalnak nagy könyvéből és egyéb Historiás könyvekből, nem kicsin munkával.*” Az itáliai mester legfőbb, de nem egyedüli ihletője volt Heltainak, aki így nem a *Rerum Ungaricarum Decades* kivonatolt fordítását, sokkal inkább népszerűsítő átdolgozását alkotta meg.³⁵⁶

„*A Magyaroknak első ki iövesekről Scitiabol.*” E felütés régi krónikáinkat idézi, mint ahogy a Kézaitól Káltin és Thuróczyn keresztül vezető őstörténeti felfogás érzik ki a hun és magyar nép azonosításából. „*Az Hunnoc, kiket mostan Magyaroknak neuezünk, régen Scithiában mind vadászassal éltene.*”³⁵⁷ A régi idők első nagy alakja, Attila is kedvező színben tűnik fel nála. „*Igen bő kező is vala az Attila hertzec. Mert vig keduébe mind megaiándékozá az Wrakat, kit szép sátorral, kit szép aranyas bársonyal, kit szép aranyas nyereggel, kit aranyas Czaffrangockal...*”³⁵⁸ A világverő hun király kegyes, de haragos fejedelem volt, népe szerette, engedelmeskedett neki. Zászlóiban arany koronás keselyű ábrája tűnt fel.³⁵⁹ Attila halála, a rövid székely fejezet után a magyarok második kijövele következik. A 744-es évszám Bonfini tekintélyéről tanúskodik, de a két ok, Csaba testamentuma és „*az Enodbil aszszony*” álma Bencédi Székely Istvántól való.³⁶⁰ Ezért nem írói túlzás az „*egyéb históriás könyvek*” említése, hiszen a világkrónikából vette

³⁵⁶ Helmár 1877. 164.; Bartonick 1975. 109.

³⁵⁷ Heltai 1575. 9v.

³⁵⁸ Heltai 1575. 13v.

³⁵⁹ Heltai 1575. 14r.

³⁶⁰ Heltai 1575. 21r.

a „*Deus*→*Dés*” szófejtést is, sőt Mars és Herkules mellett jól megfért Damasek isten is.³⁶¹ Az őstörténet ábrázolása annyiban tér el a középkori krónikáktól, hogy Nagy Károly „magyarok” ellen viselt háborúja helyet kapott Árpád és Taksony kora között; külön avar fejezetnek nincs nyoma.³⁶² Kulcsár Péter találóan jellemezte ezt az eljárást, mondván Heltai elvégezte a Bonfini-revíziót, a középkori magyar hagyomány szerinti átdolgozást.³⁶³ A hun–magyar kettősség határozott helyreállítása után Géza fejedelem jámborsága, hitélete, az „*Első Magyaroknak kirallya Szent Istvan Király*” bemutatása szorosabban követi Bonfini szövegét,³⁶⁴ éppen csak a nem magyar vonatkozású részeket mellőzi, illetőleg a hosszas szónoklatokat kurtítja. Ennek eredménye az egységesebb és áttekinthetőbb előadás. Ide sorolható a kései példa, Imre király hivatkozása Szent István jelentőségére, amikor az András táborában mondott beszéd tömören idézi fel a mester nagy szónoki művét. „*Ihol vagyok vitézlő férfiak, Kiczoda közzületek, ki kezét akarna vetni a' királyi vérrre? Kiczoda akarna tii közzületek aszt bántani, kit a szent Istvánnak szentsége ez méltóságra hozot? Kiczoda akarna tii közzületek a' királyi felséget meg fertesztetni, Holot tudiatoc, hogy a' feidelemség Istentől vagyon? Nem Emre vagyok én, Hanem szent István királynak helytartoia, Ő unokája és örökese. Tii végzéseetekből és az Istennek akarattyából vagyok én Magyar király.*”³⁶⁵ Heltai Gáspár magyar krónikája rendhagyó módon illeszkedik a *Tizedek* XVI. századi utóéletébe. Brenner és Zsámboki külföldön adta ki a latin eredeti részleges, majd teljes szövegét. Heltai a magyar olvasók számára készített el és jelentetett meg egy olyan összefoglalást, amely ugyan Bonfinin alapszik, de a nemzeti történelem kezdetének „visszaközépkoriasított” rövid változatát hozta létre. Érdekes, hogy amíg a tényanyag tekintetében nem mutatott kritikai érzéket, a régmúlt súlypontjainak tekintetében annál bátrabban bírálta felül választott előképét. Jórészt a korabeli áldatlan állapotoknak – vallási és politikai megosztottság, állandósult hadjáratok – tudható be, hogy

³⁶¹ Heltai 1575. 22r–v.

³⁶² Heltai 1575. 23v–24v.

³⁶³ Kulcsár 1973b. 9.

³⁶⁴ Heltai 1575. 26r–32r.

hazánkban nem indult meg a külföldi Bonfini-kiadványok feldolgozása, a felhalmozott tudásanyag továbbgondolása, gyarapítása. Igaz, Zsámboki révén a humanista történeti műveltség jó fél évszázados késéssel érte utol önmagát, de ez még nem változtat azon, hogy Heltai teljes magyar krónikája sokáig egyedülálló jelenség maradt a közelmúltra összpontosító kortársak körében. A XVI. század utolsó gyűjteménye, amely korai történelmünk forrásaiból válogatott, úgyszintén külföldön jelent meg, ráadásul nem magyar szerkesztő, hanem egy francia diplomata jóvoltából, akinek magyarországi és erdélyi útja során kezdett érdeklődni régmúltunk iránt.³⁶⁶

Jacobus Bongarsius (Jacques Bongars) *Rerum Hungaricarum Scriptores Varii* című frankfurti kiadványa 1600-ban több műfajra kiterjedő válogatást adott mintegy fél évezred terméséből. Thuróczy krónikája és Ransanus rövid históriája képviseli a teljes történeti áttekintéseket,³⁶⁷ majd két szentéletrajz a magyar államalapítás korára irányítja a figyelmet. Korszakos jelentőségű a Hartvik-féle Szent István legenda, illetve a Szent Imre legenda újbóli közrebocsátása,³⁶⁸ hiszen e jól hozzáférhető, tekintélyes gyűjtemény (legalább is e két mű vonatkozásában) kiváltotta a *Legende Sanctorum* elavult, nehezen fellelhető példányait, s a nagy XVIII. század közepi forráskiadványok elkészültéig jól szolgálta az éledező régiségkutatókat. A kötetbe felvett újabb írók közül Ioannes Pistorius különös figyelmet érdemel. A neves német történetíró, akihez a *Rerum Germanicarum Scriptores* gyűjtemény összeállítása fűződik,³⁶⁹ saját elmondása szerint a legjobb íróktól szeddegette össze magyar királygenealógiáját,³⁷⁰ az első olyan összeállítást, ami a ma is használatos formájú családfára fűzi fel az uralkodókat, s közöl róluk egy-egy rövidebb életismertetőt. Ráadásul némelyik esetben úgy tűnik, mintha mások által nem forgatott, kéziratok kútfőket is használt volna. A hunok 373-ra datált bejövetele például a *Képes Krónika* szövegét

³⁶⁵ Heltai 1575. 51r.; Bartoniek 1975. 113.

³⁶⁶ Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 389.

³⁶⁷ Bongarsius, *Rer. Hung.* SS. 1–198., 199–268.

³⁶⁸ Bongarsius, *Rer. Hung.* SS. 268–280., 281–283.

³⁶⁹ A niddai születésű történettudós ifjabb Johannes Pistorius életéről és forráskiadói jelentőségéről l. Wolfgang Müller: Pistorius, Johannes d. J. LFTUK. VIII. 1963. 525–526.

követi!³⁷¹ A magyarok honfoglalását ugyan a Thuróczy óta általános 744. esztendőre helyezte,³⁷² de a régi múlt jelképes történelmi személyiségeiről megint szokatlan, egyedi összeállítást közöl. „*Géza pedig hetedik fokon állt vérrokonságban Attilával, és Álmos ükunokája volt, aki viszont Attila dédunokája volt.*”³⁷³ Azzal, hogy Attilát, Álmost és Gézát emelte ki a Szent István előtti kor főbb alakjai közül, Pistorius széles körű, naprakész tudását igazolta. A hun király a középkori magyar krónikák és Bonfini kedvelt hőse volt; Álmosra a krónikaszerkesztményekben jobban érvényesülő turul monda irányította a figyelmet; Géza megnövekedett jelentőségét viszont Ransanus és Bonfini módfelett színes fejedelmi képmása magyarázza. A későbbi rész sem tükröz egységes mintát. Vazul királyos szerepét az uralkodóvá vált magyar krónikás nézetnek megfelelően Szár Lászlóra osztotta, ugyanakkor fiait a meglepő Béla, András, Levente sorrendben tüntette fel.³⁷⁴ A XII. századi Árpádokat tekintve meglepő tájékozottságot mutat a családfa. Abban még nincs semmi különleges, hogy II. Béla király (1131–1141) négy fia, Géza, László, István valamint Álmos helyet kap rajta, mert róluk Kálti Márk, Thuróczy, Bonfini egyaránt megemlékezik,³⁷⁵ de az már szembeszökőbb, hogy II. Géza király négy fia, István, Béla, Árpád és Géza is ott van a listán! Igaz, a *Budai Krónika* családja megjegyzi, miszerint II. Géza „*négy fiút nemzett: Árpádot és Gézát, Istvánt és Bélát,*”³⁷⁶ de Pistorius névsorrendje a *Zágrábi* és a *Váradai Krónika* szövegét követi!³⁷⁷ Mindazonáltal ha a két XIV. századi rokon írásmű akár egyikét is olvasta volna, akkor miért hallgat III. Béla két ifjabb fiáról, Salamon és István hercegről? Pistorius ugyanis csak a királyságra jutott Imrét és Andrást

³⁷⁰ Regvm Hvmgariac ex optimis scriptoribvs explicata Genealogia: Autore Ioanne Pistorio Niddano. Bongarsius, Rer. Hung. SS. 548–564.

³⁷¹ Bongarsius, Rer. Hung. SS. 549. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 255. Ezt a dátumot a Müncheneri Krónika kódexe is tartalmazza, amely viszont a Képes Krónikára mutat vissza. Domanovszky, Alexander: Chronicon Monacense. Praefatio. Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 55. Az évszámot l. uo. 58.

³⁷² Bongarsius, Rer. Hung. SS. 549.

³⁷³ „Contingebat vero sanguinis cognatione Attilam Geysa gradu septimo, et erat abnepos Almi, qui atnepos erat Attilae.” Bongarsius, Rer. Hung. SS. 549.

³⁷⁴ Bongarsius, Rer. Hung. SS. 551–552.

³⁷⁵ Bongarsius, Rer. Hung. SS. 553. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 460.; Thuróczy, Chron. Hung. I. 129.; Bonfini, RUD. II. 1936. 120.

³⁷⁶ „Et genuit quatuor filios: Arpad et Geysam, Stephanum et Belam.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 460. Thuróczy és Bonfini e helyt a Képes Krónika családját követte és mellőzte ezt a kitétel.

³⁷⁷ Bongarsius, Rer. Hung. SS. 553. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 210.

említi.³⁷⁸ Messzire vezetne a kútfők további vizsgálata; ennél fontosabb, hogy az első nyomtatott magyar genealógia érzékletesebben szemlélteti a királyközpontú históriák hun–magyar őstörténeti felosztásának okát, mint középkori krónikáink: Attila és Álmos közé egyetlen avar kagánt sem illesztett be senki. Az uralkodók személyére összpontosító történelmi látásmód a hun–magyar vérvonalhoz igazodott, ahol pedig nem talált közbülső avar elemet. Éppen ezért a hun–avar–magyar tagolást csak olyan szerzők dolgozzák ki, akik a személytelenebb néptörténetet művelik. E törekvés teszi kétarcúvá a XVII. század historiográfiáját: amíg itthon a jórészt nemesi szerzők kitartanak a krónikás szemléletnél, addig a külföldön tanult, ott új forrásokat felkutató régiségbúvárok a hármas osztatú őstörténet felé haladnak.

---

³⁷⁸ Bongarsius, Rer. Hung. SS. 554.

III. Fejezet. A XVII. század kétirányú fejlődése

1. A királyi Magyarország írói a történelem kezdeteiről. Révay Péter és a Nádasdy-

Mausoleum. Petthő Gergely és Zrínyi Miklós.

A változatlanul „két pogány közt” örlődő, így a napi politika gondjaiba merülő Magyarországon tovább merevedett a régi korokra vonatkozó ismeretanyag. Az 1600-as évek első felének szűkös termését a mozdulatlan minőség, Thuróczy és Bonfini töretlen befolyása jellemzi. Ebben az időszakban csupán két királpárti nemes, Révay Péter és Gersei Petthő Gergely mutatott írói érdeklődést a teljes magyar múlt iránt. Némiképp újítás csak a történelem értékelésében mutatkozik, ami a XVIII. századra is kihatott. Az új látásmód Révay Péterhez fűződik, akiben a magyar Szent Korona-kutatás életre hívóját tisztelheti az utókor. A tudós koronaőr első nemzeti ereklények történetét, sorsformáló erejének megnyilvánulását választotta könyve tárgyául. Csakhogy ez a „tárgy” túlnőtt hagyományos keretein, önálló életre kelt, s egyfajta vezérlő szellemként kalauzolta az írókat az eltelt századokon át. E példa nélküli szemlélet megértéséhez nélkülözhetetlen az életrajzi vonatkozásokat érintenünk. Révay Péter, a királyhű lutheránus főnemesi család sarja, alapos oktatásban részesült, ugyanakkor kétféle vallásos közegben is fejlődött. 1584 és 1587 között a bécsi jezsuita szerzeteseknél nevelkedett, majd a strassburgi egyetemen szerzett szónoklattant magisteri fokozatot, ezután a lutheránus akadémiára járt.³⁷⁹ (Fontos bécsi kapcsolatait emlékezetben tartanunk, mert ez később egy forrástani érdekességre szolgál magyarázattal.) Döntő hatással voltak rá az 1608. év történései is. Ekkor érkezett haza a Szent Korona Bécsből Pozsonyba, ekkor koronázták meg Mátyás főherceget II. Mátyás néven magyar királlyá (1608–1619). Révay Péter az új uralkodó régi, kipróbált híveként 1608 decemberében kapta meg koronaőri kinevezését. Hivatalát haláláig (1622) viselte. A koronához mindenképp felett hűséges volt, annak őrzése mellett szó szerint

³⁷⁹ Bartonick 1975. 389.; Bónis 1981. 7–11.

mindhaláláig kitartott, erkölcsi szilárdságát II. Ferdinánd király (1619–1637), illetve Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) egyaránt elismerte.³⁸⁰ Révay Péter így több mint tizenhárom éven keresztül élő közelségben volt az – akkoriban különösen hányatott sorsú – uralkodói diadémmal. Írói magatartását tehát a vallásosság sugallta theokratikus történelemszemlélet,³⁸¹ valamint a nemzedékek óta szervesen fejlődő Szent Korona eszme, kiváltképp annak személyes élményszerűsége határozta meg.

Kötetének első, kissé kezdetleges kidolgozása szorosabban kapcsolódik a korona sorsához: politikatörténeti hiányai így tudatos válogatás révén keletkeztek. Amint azt az olvasóhoz intézett ajánlásban is benne foglaltatik: e könyv egyszerű stílusban írt előadás a Szent Korona történetéről, korábbi szerzők ide vonatkozó eredményeinek összegzése, jogtudósok számára bizonynyal felesleges dolgozat.³⁸² Ám amilyen visszafogott, szerény hangon nyilatkozik műve forrásértékéről, olyan bátran, emelt fővel jelöli ki emlékirata célját: a jelen és a múlt tanulságait a jövő szolgálatába állítani, egy történelmi példátarat hagyományozni a következő nemzedékekre, valamint a külvilággal megértetni azt, hogy mi, magyarok, miért tartjuk és hisszük szentnek királyi koronánkat.³⁸³ A *Commentariust* olvasva meglepő írói magatartás bontakozik ki előttünk: az újult hiten lévő, s – amint az a későbbiek során kiderül – naprakész történelmi tudással rendelkező Révayt a sajátosan magyar Szent Korona-eszme a középkori krónikás szerzetesek történelemszemléletével ruházta fel. Műve a Szent Koronában megtestesülő isteni sorsformáló akaratot példázza, amely ellentétes a tevékeny hős humanista dicséretével. Bónis György szerint a korona nála a gondviselés kegyeltje, történelmünk fő alanya.³⁸⁴ Révay jól alkalmazta a Szent Korona tanát, vagyis nem silányította mindenható bálvánnyá a királyi fejéket, hanem csak a bevett felfogást, a korona önálló jogi személyként való elismerését gazdagította földöntúli árnyalatokkal, csakhogy ezzel együtt a magyar történelem kezdeteiről vallott

³⁸⁰ Bartonic 1975. 389.; Bónis 1981. 36–42.

³⁸¹ Bartonic 1975. 391.

³⁸² Révay 1613. 1–2. számozatlan oldal.

³⁸³ Révay 1613. 2. számozatlan oldal.; Bartonic 1975. 372.

nézetében alapos súlyponteltolódás érvényesült. Érdeklődése a korona „bejövételével” kezdődött, amiért is a mégoly vitéz pogány kor kötelességszerűen érintett előzménnyé zsugorodott.³⁸⁵ Amint a Mályusz Elemér feltételezte ősgesta-író számára a kereszténnyé válás volt a történelmi ítéletalkotás sarkalatos pontja,³⁸⁶ úgy Révay az első ezredforduló nagy váltását a Szent Koronával nevesítette. A kereszténység felvétele kapcsán fontos, újszerű meglátását tette közzé, mégpedig azt, hogy a magyarokkal együtt a lengyelek és a dánok, valamint más északi népek is Krisztus hitére tértek.³⁸⁷ Ezt a jelenkori kutatás eredményei igazolják, mind a lengyel,³⁸⁸ mind a viking fejlődés esetében,³⁸⁹ ám ennél sokkalta fontosabb, hogy az európai párhuzamok felemlítésével elsőként Révay Péter nyomatékossította az első ezredforduló sorsdöntő erejét. Előremutató gondolatai viszont a *Commentarius* korlátai miatt nem nagyon tudtak érvényesülni.

A tudós koronaőr maga sem volt elégedett könyvével. 1619 őszétől a pozsonyi várban el is készítette annak alaposan átdolgozott és kibővített változatát.³⁹⁰ Már a cím, a *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hvmgariae Centuriae Septem* új tárgyat jelöl ki, a hetedik évszázadában járó Magyar Királyság és a Szent Korona történetét. E tagolás révén ő szakaszolta tudatosan a keresztény magyar állam életét. A korábbi vázlat helyett teljes kimunkáltságban tárul fel Révay Péter múltból alkotott gondolatrendszere, Bonfini óta az első nemzeti történet, amely önálló alkotói egyéniség szülte.³⁹¹ Minthogy a *De Monarchia* tükrözi Révay végleges írói szándékát, ezért a továbbiak során az itt közölt szövegre érdemes a fő hangsúlyt helyezni; a *Commentarius*, a kiinduló állapot a fejlődés mércéjéül szolgál.

³⁸⁴ Bónis 1981. 55–56.

³⁸⁵ Révay 1613. 1–3.

³⁸⁶ Mályusz 1966. 718–720.

³⁸⁷ Révay 1613. 6–7.

³⁸⁸ Sroka, Stanisław A.: Lengyelország. Kristó–Makk 2000. 173–188.

³⁸⁹ Madary Kamill: Skandinávia. Kristó–Makk 2000. 160–169.

³⁹⁰ Erről maga a szerző is megemlékezik a Praefatio elején. Révay 1659. 1. számozatlan oldal.; Bónis 1981. 50.

³⁹¹ Bartonicz 1975. 389.; Bónis 1981. 52.

Általánosságban elmondható, hogy több kútfő kiaknázása, közöttük oklevelek tudatos felhasználása, valamint igényesebb kivitel és sikerültebb ítéletalkotás jellemzi az új változatot.³⁹² Az előszóban említett hazai és külföldi históriák, ősi kiváltságlevelek mellett kézíratos munkákra is utal.³⁹³ Ezek közül a kutatás eddig egyet sem nevesített, holott az első fejezet bevezetőjében, az újabb honfoglalás kapcsán egyedülálló időrendi változtatással élt. A magyarok „*a második kijövetelkor, hét kapitány alatt, száz évvel Attila halála után, Iustinianus idején Pannóniában szövetségre léptek, s a pannóniai hunok csatlakoztával Erdélyben hét várat építettek.*”³⁹⁴ A hét kapitány bejövételének datálásához kizárólag a *Képes Krónika* családja számlált Attila halála után száznégyszázötven esztendővel! Itt érdemes hasznosítani azt az életrajzi adalékot, hogy a Mátyás főherceg, majd király pártján álló nyugat-magyarországi főnemes Révay Péternek – Turóc megye főispánja is volt – nemcsak a jezsuitáknál eltöltött tanulóévek idején nyílt alkalmat Bécsben tartózkodni, hanem politikai pályafutása során több ízben is.³⁹⁵ Mindez azért fontos, mert ily módon valószínűsíthető, hogy a Kálty-szerkesztést fenntartó öt kézirat közül éppen a *Képes Krónika* kódexét forgatta, amit akkor Bécsben őriztek! A koronaőr azonban nem elégedett meg a 26. krónikafejezet pusztá (jóllehet pontatlan) átvételével, hanem kritikával hasznosította azt. Észrevette, hogy az Attila végideje óta eltelt időszak ellentmondásban áll a neki megfelleltetett 677-es dátummal, ezért az egyiket elvetette. Révay Péter az egyetlen írónk, aki a hun király halálát követő századik esztendőre helyezte a magyarok második kijövetelét, s ezen évszám értelmezéséhez I. Iustinianus császárt (527–565) nevezte meg. Az I. Lajos-kori kézíratos krónikairódom ismerete mindenképp feltűnő és

³⁹² Bartonick 1975. 393.; Bónis 1981. 64.

³⁹³ Erdemcs felidéznünk a De Monarchia előszavából az ígéretek felkészültségről és tudatosságról valló gondolatot. „Quod ubi persequi laboro, praeter id quod jam transacta ad amussim debebant revocari, vidi uno compendio occurrere plurima, atque singularia quaedam, adeoque necessaria in multis historiis. tam domesticis, quam peregrinis, labore et industria excussis, manu scriptis etiam, et privilegiis antiquis, ut in unum corpus coagmentata, idonea sint visa. quae prae evulgata commode augerent, et mutato etiam titulo, illustrataque methodo, novum quasi fodum efformarent; quod diligens Lector facile anima advertere poterit.” Révay 1659. I. számozatlan oldal.

³⁹⁴ „Quo secundo cgressu, sub septem Capitaneis, post centum ab Attilae morte annos, Iustiniani tempore, in Pannonia confederunt; ac adjuncti Hunnis Pannonicis, in Transylvania septem castra posuerunt.” Révay 1659. I. (Révay 1659.) V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 284.

hangsúlyozandó érdeme, hiszen ezzel egyedül áll XVII. századi íróink között. (Az 1500-as években is csupán Gregoriantzi Pálnál és Siegler Mihálynál fedezhető fel Kálti Márk hatása.) Páratlan eredménye, amely a Kárpát-medencei hun és magyar jelenlét közötti törésvonalat a legvékonyabbá tette, historiográfiánk korabeli állapotának sajátos tükörképe: a valós dátumtól legmesszebb esett időponthoz Révayt világos, jobb sorsra érdemes kritikai érzéke vezette! E következtetése viszont Árpádot is visszasodorta a VI. századba, ámde ott a magyar királyok ősatyjaként Attila emlékezetét szorította háttérbe. Az első keresztény térítő fejedelem eredetére utaló rövid megjegyzés tanúskodik erről: „*Géza, aki a hét kapitány egyikétől, Árpádtól származott.*”³⁹⁶ Révay Péternél másutt is kimutatható a *Képes Krónika* használata. Fő célkitűzése, a keresztény monarchia ábrázolása ellenére nem hagyta nyugodni a pogány kori előzmény, a magyar eredetkérdés, de – valószínűleg a tárgy szabta irány túl szigorú követésének tudható be, hogy – erről alkotott nézeteit szétszórta, elhibázott szerkesztésben illesztette könyvébe. Ugyanis amíg a „*Centuria Prima*” elején szólt Attiláról és a hét visszatérő kapitány magyarjairól, addig a „*Centuria Septima*”, tehát a saját korát tárgyaló fejezet vége felé újból az ősi múlttal foglalkozott. Hogy történelemszemlélete milyen mélyen gyökerezett a középkor világnézetében, arra a legbeszédesebb példa a bibliai eredethagyományról kifejtett álláspontja. Kálti Márk kései követőjeként hosszú értekezésben, a Szentírás tanulmányozása után vetette el az akkoriban Thuróczynál, Székelynél olvasható kámita őselméletet, s foglalt állást Jáfet mellett.³⁹⁷ A magyar uralkodóház biblikus eredeztetése ezután lassan kikopott történeti irodalmunkból, halványult nyomai az 1700-as évekig mutatkoztak. Ennél azért jóval előremutatóbb kérdések is felkeltették Révay figyelmét: újszerű elméletet dolgozott ki a nép kettős elnevezéséről. Szerinte az általunk eredetileg

³⁹⁵ Életről összefoglalóan I. Bónis 1981. 7–42.

³⁹⁶ „Geiza primum, ex Arpad, uno ex septem Capitaneis, oriundus.” Révay 1659. 2.

³⁹⁷ Révay 1659. 144–145. V. ö. Chron. Hung. I. 24. Feltűnő, hogy az újabb szakirodalom csak Thuróczyt és Bonfiniát nevesíti Révay Péter őstörténeti forrásául; a *Képes Krónika* méltatlanul mellőzetik, holott ismerete a koronaőr műveltségét dicséri. Bartoniek 1975. 390–394.; Bónis 1981. 52., 62., 69. Általánosan említi a

használt kifejezés a magyar, hunoknak a többi európai nép hívott minket, miután eleink Attila országába jöttek; a „*Hungarus*” alak Hunor és Magor nevének összeolvadásából keletkezett.³⁹⁸ Habár e fejtegetése mára már tudománytörténeti érdekességgé vált, abbéli elsőse elvitathatatlan, hogy ő irányította a figyelmet a „magyar” változat önelnevezési eredetére, illetve a másik forma idegenségére. Ennek alátámasztásául ugyanakkor olyan rejtélyes tudósítást közölt, ami előtt mindmáig értetlenül áll a kutatás. Egy bizonytalan eredetű közlés Szkítiában maradt testvérnemzetről adott hírt: ez a nép magyarnak hívja magát, a régi, kemény erkölcsöket vallja, nyelve durvább, szűkösebb, a lábat járókának, a szemet látókának mondja.³⁹⁹ Eckhardt Sándor ezt gyanús mesének tartotta, de a szerző tisztességét tekintve létező szóbeli forrást feltételezett; éppen csak a két kifejezés újkeletű tájszó, ennél fogva sem a moldvai csángó, sem egy, az 1600-as évek elejéig fennmaradt keleti magyar népcsoporttal való megfeleltetés nem ad kielégítő választ.⁴⁰⁰ Az őshazában élő magyarok kérdése 1748-ig, a Julianus barát útjától készült beszámoló legkorábbi megjelentetéséig lekerült a napirendről. Révay Péter valós kutatói érdemei is azonosítható forrásaiban mérhető le, amint azt a *Praefatio* egyik bekezdése érzékletesen példázza.

*„Mivel Szent István, a magyarok első királya saját törvénykönyveiben a Magyar Királyságot Monarchiának, ezáltal a magyar nemzetet a Monarchia nemzetének hívta, ajánlatos napjainkban azt már az Archiregnum névvel megtisztelni.”*⁴⁰¹ Révay az István óta jogfolytonos monarchia elnevezésére a „*főkirályság*” kifejezést vezette be. Újítását a legkorábbi írott törvényeinkkel indokolta. Ezzel Szent Korona szakrális tekintélye mellett helyet kapott az írott források tudományos igényű elemzése. Révay Péter előtt csak Antonio Bonfini, majd Siegler Mihály írásművén hagytak nyomot a Szent István-i cikkelyek, de az ő esetükben kizárólag kéziratok ismeretéről lehet szó; a koronaőr

---

magyar krónikákat Eckhardt Sándor a kámita eredeztetés cáfolatára, jöllehet a jáfetita ősvállalás hazánkban csak Káltitól maradt fenn. Eckhardt 1943. 342.

³⁹⁸ Révay 1659. 145–146.; Bartoniek 1975. 400.

³⁹⁹ Révay 1659. 146.

⁴⁰⁰ Eckhardt 1943. 343–344.

ugyanakkor Zsámboki János *Decretorum*-ból dolgozhatott, annak első kiaknázója volt. A törvénytár használatára az utal, hogy az István királyságát tárgyaló rész bő, pontokba szedett kivonatot közöl az Imre herceghez szóló *Intelme*-ből!⁴⁰² Márpedig a királytükör Zsámboki szerint az első törvénykönyv volt.

Az államalapítás korát tekintve Révay Péter vitathatatlanul legnagyobb érdeme annak megállapítása, hogy ki küldte a koronát Istvánnak. A *Commentarius*-ban még VII. Benedek pápát (974–983) jelölte meg,⁴⁰³ ám a *De Monarchia* írásakor felülbírálván téves nézetét elsőként a helyes eredményre jutott. *„Jóllehet a historikusok általános, sértetlen közvélekedésként úgy tartják, miszerint a koronaadományozás kegyelme VII. Benedektől való, s többnyire a hihető dolgokban kész ítéletekre szokás jutni, összevetve a különböző korokat, mégis úgy tűnik, hogy a Korona Magyarországra kerülése néhány évvel VII. Benedek halála után történt. I. István ugyanis atyját, Gézát 997-ben követte fejedelmi címen, ahogy atyja és mások azelőtt. Három évig kormányozta a magyarokat, ekkor Koppány somogyi vezér ellen vezetett hadat; végre Magyarország előkelőivel együtt úgy látta jónak, hogy ekkora nép felett uralkodván előkelőbb megnevezéssel élhetne. Atyja, Géza halála utáni negyedik esztendőben küldött Rómába a Koronáért (ebben minden történetíró megegyezik), s elsőként a Korona fényességes sugarai által a királyi méltósággal gazdagodott. 999-től 1003-ig ugyanakkor II. Szilveszter töltötte be a pápai széket, erre az időszakra esett mind a Korona elhozatala, mind István megkoronázása. Akkorra már tizenhat év telt el VII. Benedek pápa halála óta, akit Bonifác pápa elűzése után 975. május 11-én szenteltek fel, és aki 984. július 10-én hunyt el.”*⁴⁰⁴ VII. Benedek

⁴⁰¹ „Suffragatur et illud quod D. Stephanus primus Hungarorum Rex in Libris Decretorum suorum, Regnum Hungariae Monarchiam, et gentem Hungarorum, gentem Monarchiae appellaverit: et hodie etiam communiter Archiregni nomine honestatur.” Révay 1659. 2. számozatlan oldal.

⁴⁰² Révay 1659. 3.

⁴⁰³ Révay 1613. 5–6.

⁴⁰⁴ „Etsi autem intelligam sententiam esse Historicorum communem, qui beneficium datæ Coronae Benedicto VII. acceptum referunt, neque pluribus praejudicatum ire in rebus probabilibus consveserim. collatis tamen temporum periodis post fata Benedicti VII. aliquot annis Coronae in Hungariam ingressum accidisse apparet. Stephanus enim primus succedit Patri suo Geizae, An. nonagesimo septimo supra nongentesimum, Ducisque nomine ut et Pater aliique ante illum rem Hungarorum annis tribus administravit, interim bellum adversus Cupam ducem Simigiensem gessit; tandem cum Hungarorum Optimatibus

pontifikátusának kezdő és végideje csupán két apró botlás volt azon az úton, amelyen Révay végre kijutott az időrend sűrű útvesztőjéből. A Géza halála utáni negyedik évben könnyű felismerni a Hartvik-legenda részletét,⁴⁰⁵ de a többi adathoz nyugati, javarészt német kútfőket is kellett használnia. E forráscsoport név szerint nem azonosítható tagjait a későbbi korokra vonatkozóan is kiaknázták az író. Talán az Imre király és lázadó öccse, a majdani II. András viszálya kapcsán kerülhetünk közelebb az egyik kútfőhöz, ami már a *Commentarius*-ban is megjelent. „*Ami Imre király uralkodása alatt történt, az sem hallgatandó el. Ugyanis öccse, András herceg, megvetve az idősebb testvér tétlenségét, ifjúságának hevületében, egyesek gonosz tanácsaitól vezérelten amazt királyságából elűzni, Diadémától megfosztani igyekezett: hanem amikor a helyzet odáig fajult, hogy elhatározták az ütközetet, s mindketten csatasorba állították katonáikat, Imre letette fegyvereit, a Koronától és a jogartól tündöklön, egyedül hatolt öccse hadrendjének közepébe. Látványa annyira megfélemlített mindenkit, herceget, katonáit egyaránt, hogy fegyvereiket eldobták s vétkeik bocsánataért esedeztek.*”⁴⁰⁶ Furcsa, hogy Révay a tétlen Imrét a becsvágyó Andrással állította szembe, de még inkább meglepő az a fordulat, amellyel a herceget tüzelő két okban az ifjonti hevületet, illetve a gonosz sugallatokat véli felfedezni. E gondolatmenet logikája nyomokban emlékeztet a *Kölni Királykrónika* azon soraira, amelyek a herceg pártütését magyarázzák. „*Az ifjú atyja halála után, midőn hatalma korlátlaná vált, mint ez az életkor oly gyakran, tékozló és könnyelmű módon a kapott pénznek hamar nyakára hágott. Ezért amint a megszokott fényűzéséhez készletei*

---

placuisse, ut qui titulo Ducis tot praceset populis, uteretur magis honorata appellatione, quarto demum anno post mortem Patris sui Geizae, legatione pro Corona (in quo omnes consentiunt Historici) Romam instituta, Regia auctus est dignitate, primus Coronae radiis clarissimus; Pontificatum tenente ab an. nongentesimo nonagesimo nono, usque ad millennium tertium Sylvestro II. intra quod tempus et Corona transmissa, et Stephanus coronatus: Dum jam a morte Benedicti VII. abierant anni sedecim, qui nongentesimo septuagesimo quinto, pulso Bonifacio Papa, 11. Maji inauguratus, diem ultimum obierat die 10. Julii, anno nongentesimo octogesimo quarto.” Révay 1659. 2.

⁴⁰⁵ Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 412.

⁴⁰⁶ „Neque sub Emerici regis imperio, quod contigit, silentio involvendum est. Hunc quoque Andreas Dux frater iunior, damnando senioris ignaviam, in fervore adhuc adolescentiae, quorundam pravis adductus consiliis Regno exturbare, ac Diademate conatu omni privare contendebat: cumque iam eo res devenisset, ut praelio decertandum esset, et utrinque ad pugnam dispositi starent milites, Emericus exutus armis, corona et sceptro fulgens, solus medias fratris acies praecepit, cuius conspectus adco Ducem, militesque omnes terruit, ut abiectis armis, supplices delicti veniam poscerent.” Révay 1613. 19. V. ö. Révay 1659. 12.

*elapadtak, elhatározta övéivel, hogy elfoglalja bátyja királyságát.*⁴⁰⁷ Ezek alapján olybá tűnik, mintha – közvetlenül vagy közvetve – a koronaőr ismerte volna ezt a középkori német kútfőt (legalább is eme híradását). E gyanú tovább erősödik Révay Péter történelmi hasonlata láttán, amellyel a Német-Római Birodalom múltjában való jártasságáról tanúskodik. *„Éppen nem így esett egykor Negyedik Henrik Császárral. Őt ugyanis a mainzi, a kölni és a wormszi főpap kereste fel, és a jelvényeket fia, Ötödik Henrik nevében követelte tőle. A császár uralkodói öltözetben, trónon ülve hallgatta őket. Úgy vélte, hogy az ekkora Felségnek a követek engedelmeskedni tartoznak, ám amint fia kérelmének teljesítését megtagadta, azok legott rárontottak, s megfosztották őt a Koronától és a jogartól.*⁴⁰⁸ Véggkövetkeztetése pedig a Szent Korona-tan Imre király esetére alkalmazott példázata. Itt a személy teljes tétlenségre kárhoztatottan adja át minden dicsőségét a magyar Korona csodás erejének. *„Sokkal szerencsésebb volt ennél Imre királyunk, hiszen öccse többre tartotta a Királyi, mint ama fiú a Császári Felség méltóságát. Ugyanis a harci mezbe öltözött, hadrendbe állított katonák között, rémisztő fegyverzörgésben sértetlen és csorbítatlan maradt, míg ő... bírói székén ülve szenvedte el a tógásoktól az erőszakot. Honnan e nagy különbség a tettek és a példák között, nehezen magyarázhatom; talán Koronánk iránti vallásos tiszteletből, akitől a király felségességét kapja, s miatta szentnek és sérthetetlennek tartjuk.*⁴⁰⁹ Révay példája kései életírójának, Bónis Györgynek is feltűnt, aki úgy vélte, hogy a koronaőr Imre király fellépésében láttatta a Szent Korona erejének legnagyobb bizonyítékát.⁴¹⁰ Akad korábbi eset is, ahol az uralkodó sikerét nem

⁴⁰⁷ „Adolccens autem post decessum patris cum libera usus fuisset potestate, sicut ea etas sepius prodiga est et improvida, acceptam pecuniam cito dilapidavit. Quo facto cum ad consuetum luxum copia non afflueret, cepit consilio suorum regnum fratris sibi usurpando invadere.” Gombos, CFHH. I. 482.

⁴⁰⁸ „Atqui fecius olim cessit Imperatori Henrico Quarto. Hunc enim cum Moguntinus, Coloniensis, ac Vormacensis Praesules convenissent, insignia nomine filii Henrici Quinti postulassent, Caesar augustalibus indutus, throno insidens, tantae Maiestatis rationem legatos habituros arbitratus, auditi illis, filii petitioni adsentiri ubi recusassent, confestim ipsum involantes, Corona et sceptro exuunt, privantque.” Révay 1613. 19–20. V. ö. Révay 1659. 12–13.

⁴⁰⁹ „Isto multo felicior Emericus Rex noster, potiorque a fratre Regiae quam Imperialis Maiestatis a filio ratio habita. Et enim illa inter sagatos, aciesque instructas, terrificumque armorum strepitum inviolata illabataque constitit, huic a togatis pro tribunali sedenti vis illata fuit. Unde tanta facti et exempli dissimilitudo sit, haud facile conijicio, a Religione forsitan et veneratione Coronae nostrae, a quam Regem Maiestatem suam accipere ab illa sacro sanctum ac inviolatum haberi credimus.” Révay 1613. 20.

⁴¹⁰ Bónis 1981. 56.

annyira saját magának, mint inkább a királyi fejék földöntúli oltalmazó hatalmának köszönheti: eszerint I. András a korona méltóságával verte vissza III. Henrik német-római császár támadó seregeit.⁴¹¹ E két királyhoz képest Szent István sokkal életszerűbb, önállóbb történelmi személyiség, ábrázolásakor fontos szerepet kap az *Intelmeket* megalkotó apa, a fiának távlatos politikai programot nyújtó bölcs államférfi. Megállapítható, hogy a koronaőr forráskritikai érzéke jóval sikerültebb eredményre vezetett a keresztény monarchia, mint a Kárpát-medencei folytonos jelenlét kezdeteinek tárgyában. Ott a kronológia és az eseménytörténet csak a XVII. század vége felé, Nadányi János és Otrókoci Fóris Ferenc kutatásaival kezd letisztulni.

Másik fontos újdonság a Szent Koronáról és a koronázási jelvényekről készített aprólékos leírás, amely mindkét könyvben a történelmi fejezetek után áll.⁴¹² Bartoniek Emma méltán hangsúlyozta az archeológiai-filológiai kísérlet úttörő jelentőségét, hiszen a korona őrzőjének a hosszú évek alatt számos alkalma nyílt a kincsek vizsgálatára.⁴¹³ Voltaképpen e kérdésben Révay tekinthető a korszak legilletékesebb szemtanújának, de a megállapítások elemzése messzire vezetne e dolgozat tárgyától. Annyi bizonyos, hogy a főrangú koronaőrt fejlett kritikai érzéke XVII. századi történetíróink legjobbjai közé emeli. Még ha túlon túl le is egyszerűsíti okfejtését a Magyar Szent Korona erejére, de Bonfinival ellentétben egységes szemléletet érvényesít. Ezen túlmenően Révay Péterben a feddhetetlen jellemű tradicionális gondolkodót, a Szent Korona első monográfusát tisztelhetjük.

Révay Péter nem érthette meg a második változat megjelentét. Ezt unokája, gróf Nádasdy Ferenc rendezte sajtó alá. A Wesselényi-összeesküvés későbbi részese ugyan nem írt magyar történetet, de két, különböző jellegű, múltidéző könyv életre hívásában jeleskedett. Ezek egyike volt a koronaőr nagyapa fentebb tárgyalt kötete, amihez egy érdekes függelékot vett fel: a *De Monarchia* mögé az első magyar tárgyú archontológia

⁴¹¹ Révay 1659. 4–5.

⁴¹² Révay 1659. 143–144.

került. Caspar Longelinus 1658-ban a „*Magyar Királyság legrégebbi oklevelei alapján*” készítette el a nádorok katalógusát.⁴¹⁴ A szervezett honi forráskutatás kezdete előtt több évtizeddel keletkezett méltóságnévsor műfajindító volta miatt érdemel figyelmet, hiszen a benne szereplő anyag magán viseli a korabeli történetírás jellemző gyengéit, különös tekintettel a kronológiai zavarokra, valamint az oklevélkritika teljes hiányára. Minthogy ez utóbbi tudományág csak a XIX. század végén fejlődött ki hazánkban, méltánytalan lenne Longelinust a mai szigorú mérce szerint megítélni. Már csak azért is, mert Szent István nádorának, (nádorainak) személyéről a jelenkori kutatás is parázs vitát folytatott, annak tudatosítása nélkül, hogy ezt a kérdést Longelinus vezette be historiográfiánkba. Két eltérő műfajú forrás szól az első király első alattvalójáról. A pannonhalmi apátságot gazdagító adomány egyik tanújaként az 1001-re keltezett oklevél Ceba (Csaba?) ispánt tünteti fel,⁴¹⁵ a krónikaszerkesztések pedig Aba ispánról, István *sororius*áról, a későbbi harmadik királyunkról emlékeznek.⁴¹⁶ Az, hogy Ceba és Aba egy személy-e, vagy kettő, s hogyha kettő, áll-e fenn köztük vérségi kapcsolat, olyan összetett kérdés, amire a sok bizonytalan elem miatt végleges válasz még nem született. Elsőként Caspar Longelinus vetette össze az oklevelet és a krónikákat, s úgy foglalt állást, hogy két, időben távol álló személynek tartotta Cebát és Abát.⁴¹⁷ Az előbbiről a privilegiumban foglaltak szerint írt,⁴¹⁸ Aba esetében pedig a krónikákat követte, annyi többlettel, hogy a nádor méltóságviselési idejét

⁴¹³ Bartonick 1975. 393.

⁴¹⁴ Caspar Longelinus de Lambertinis Abbas Eussersthalensis, et sacrae Cacsarcae Regiacque Majestatis Historiographus: Catalogus Palatinorum regni Hungariae et vetustissimis litteris ac diplomatibus ejusdem Regni digestus. Révay 1659. 152–163.

⁴¹⁵ Györffy, DHA. I. 41. (5. sz.)

⁴¹⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 174., 208., 325.; Thuróczy, Chron. Hung. I. 80. Egyedül Anonymus őrizte meg Aba Sámuel teljes nevét, sőt ő kifejezetten Sámuel királyról szól, akit kegyessége miatt a nép Abának hívott. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 73. Ezt az azonosítást Longelinus még nem ismerhette.

⁴¹⁷ E véleményhez Györffy György áll legközelebb, aki Aba Sámuel István unokaöccsének, Ceba-Csaba nádor fiának tartotta. Györffy 1998. 100., 241. Ezzel ellentétes állásfoglalást alakított ki Kristó Gyula, aki egy Aba (Sámuel) nádort feltételezett, István sógorát. Kristó 1992. 25–27. Tőle eltérően Makk Ferenc az első király unokaöccsét látta és láttatta Aba Sámuelben, ám apjául egy ismeretlen kabar törzsfőt tüntetett fel. Makk 1996. 227. Másutt elfogad egy létező Csabát, ám itt a X. század közepén élt Csaba vezérről van szó, akinck nevét és személyét nem hozza összefüggésbe Ceba nádorral. Makk Ferenc: Csaba és Alpár. Makk 1998. 81–89.

⁴¹⁸ „I. Ceba Comes Palatinalis, qui in Privilegio Archi-Abbatiae Sancti Martini Ordinis S. Benedicti in diaccesi Iauriensi, immediate subscribit et collocatur post Dominicum Archiepiscopum Strigoniensem anno Domini 1001. sub Sancto Stephano Rege.” Révay 1659. 152.

valamilyen megfontolásból 1034-re helyezte, holott a középkori kútfők nem szólnak erről.⁴¹⁹ Az egyházi férfiú – maga is apát – a magyar államalapítás korához Zsámboki akkorra már több kiadást megért joggyűjteményéből dolgozott; erre a pannonhalmi kiváltságlevél a bizonyíték. A későbbi nádorok hivatali idejéről viszont tényleg csak a régi oklevelekből értesülhetett. Caspar Longelinus tehát levéltári munkát végzett, kiadatlan forrásokból dolgozott, évtizedekkel a programszerű magyar történeti kutatás kezdete előtt. Száraz és természetszerűleg sokszor pontatlan, hiányos jegyzéke korai tudománytörténeti érdekességeink egyikévé vált. A bővebb Révay-monográfiához mindenesetre jól illeszkedett, hiszen ez a kormányzati intézmény vázlatos áttekintése is azt szemlélteti, amit a koronaőr hatalmas könyve: állami életünkben alapvető újítást hozott Szent István királysága.

Nádasdy Ferenc másik, egy hazánkban szokatlan összeállítás létrejötté felett is bábáskodott. Bár a diszes barokk albumot Lanzmayr Ferenc írta,⁴²⁰ azt mégis főrangú megrendelőjéről nevezték el. A *Nádasdy-Mausoleum* az ókori eredetű elógium műfaját idézi fel, ami híres történelmi személyiségek szobra alatti dicsőítő szöveget jelent.⁴²¹ Esetünkben latin és német nyelvű képzeletbeli sírfeliratok hirdetik uralkodóink – véghez vitt, vagy költött – tetteit a hunok bejövételétől a megírás koráig. E kötet természetesen nem tudományos, hanem művelődéstörténeti jelentősége miatt érdemes említésre: rajta keresztül mérhető le, hogy szerzője mit tartott fontosnak kiemelni, követendő például, vagy éppen elrettentő tanulságul állítani abból a történelmi tudásanyagból, amit Petrus Ransanus, Antonio Bonfini és Révay Péter halmozott fel. Az alábbiakban Horányi Elek fordítását közlöm.

Lanzmayr Ferenc Kevét tartotta a magyarok első kapitányának. „*Hat Kapitány között a' természetnek készítéséből, a' jó erkölcsnek formálásából, a' vele vetekedő*

⁴¹⁹ „II. Aba Comes Palatii, Sarolac sororis S. Stephani Regis Maritus, qui postea Rex Hungariae factus, floruit anno 1041. de eo plura inter Reges Hungariae numero tertio. Vixit in officio Palatinali Anno 1034.” Révay 1659. 152.

⁴²⁰ Katona 1805. 742. Más vélemény szerint a jezsuita Nicholaus Avancini állította össze. Rózsa 1991. 8.

Társajnak a' választásából Fő Kapitány. A' melly nehéz útat a' vezető szarvas által talált a' téjjel és mézzel folyó földre azt a' Szarmátzia népének győzedelmes le-verésével egyenessé tette."⁴²² A hun foglalás elé Lanzmayr ügyesen illesztette be a csodaszarvas mondáját, a hatás kedvéért bátran formálta át a történelmi nyersanyagot. Mindazonáltal az itáliai humanista szerzők szemléletétől nem kívánta függetleníteni magát. Különös, hogy Attila meg- és elítélésében nem Bonfini, hanem Ransanust követte, Buda és Attila jellemének szembeállításában különösen erős logikai kapcsolat figyelhető meg. „*Szeléd volt Buda, kegyetlen Atila. Amaz békeség-szerető, ez vér-szomjúhozó. Amaz a' nyert győzelemmel elégedő, ez telhetetlen Tantalus.*"⁴²³ Mikor végre Keve, Kadika, Keme, Béla, valamint Buda után „*Attila Hatodik Kapitánnya és Első Királya a' Pogányságban lévő Magyar Nemzetnek*" következett, a magasztaló hangvétel visszajára fordult.⁴²⁴ Az égi haragot, a bosszúálló igazság eszközét megtestesítő, emberábrázatú fenevad – ezek voltak az enyhébb jelzők – vészterhes alakjának csupán a harci diadalt, az első magyar királyi címet hagyták meg kétes dicsőségül.

Nagyobb alkotói önállóságot mutatott Lanzmayr az újjáéledő magyar dicsőség két jelképes személyének bemutatásakor. Krónikáink hatása ismerszik meg abban, hogy csak Árpádnak adja a vezéri rangot, Álmossal ebben a tekintetben nem nagyon tudott mit kezdeni, de mivel őróla is megemlékezik, furcsán hat, amint Attila után mindjárt „*Árpád Hetedik Kapitánnya a' Magyaroknak.*"⁴²⁵ Az apa és a fiú együttes értékelésekor viszont olyan gondolatot fogalmazott meg, amely napjainkban, a XXI. század elején is megállná helyét. „*Almusnak Anya álmában egy sas-keselyőt láttatott méhében viselni, melly a' fejét kebelébe tette, és maid tsak hamar e' világra ki-terjedett patakot öntött-ki méhéből. A' mit ez álmodott, a' maradéki tapasztalták: a' Pannóniába előre el-repült sas-keselyő Almus*

⁴²¹ Rózsa 1991. 7. A Mausoleum keletkezésének háttéréről l. uo. 9.

⁴²² Horányi 1777. 1. „Keve I. Dux Ungarorum... Inter Sex Duces, a natura creatus, a Virtute formatus, a corivalibus electus Archidux. Viam, quam, Cerva duce, ad terram lacte ac melle manantem, invenit arduam, per stratos victor Sarmatas planam fecit.” Nádasdy-Mausoleum 1664. 2.

⁴²³ Horányi 1777. 15. „Buda V. Dux Ungarorum... Mansvetus Buda, ferox Atila. Pacificae ille appetens oleae, iste sangvinis. Partis ille satur victoriis: insatiabilis iste Tantalus.” Nádasdy-Mausoleum 1664. 22–23.

vala; a' földéken uralkodó tengerek Árpádot jelentették. A' mit az Attya ditsőségesen kezdett, hogy végezetlen munkának szerzője ne lenne, a' Fia el-végezte. A' mit amaz kívánt, ez meg-teljesítette. Ez az Atyai nyomdokoknak ditséretes követése!"⁴²⁶ Ezzel nem kevesebbet ismert fel az író, minthogy a magyar szállásváltás kezdete a csodás születésű Álmoshoz, de sikeres befejezése Árpádhoz fűződik. Rejtély, hogy honnan e – nem történetkutatói – lelemény, amely XVII. századi felkészültségével ily előremutató kérdést vetett fel, tudniillik a honfoglalás történelmi sorsfordulójában mi Álmos, mi Árpád érdeme. A gondolat koraérettségére jellemző, hogy igazán csak a bővebb forrásismerettel (ezen belül is az Anonymus-féle *Gesta Hungarorum* nyújtotta alapvető olvasmányélménnyel) felvértezett két legnagyobb jezsuita tudós, Pray György és Katona István tudott szembesülni vele a XVIII. század második felében. Visszatérve arra a műveltségre, amellyel Lanzmayr Ferenc gróf Nádasdy Ferenc főúri udvarát ékesítette, a továbbiakban középkori krónikáinkból és humanista históriákból kivonatolt patetikus sírfeliratok sorjáznak. Utóbbiak hatására vall, hogy Géza már „a keresztény magyarok fejedelme” volt.⁴²⁷ Szent István képmása ugyanakkor Révay Péter tanítását, annak értő továbbgondolását tükrözi: „a' Hertzeg Királyt, Geiza Istvánt, Fejedelmek' tsudáját, Királyok' Példáját nemzett. Meg-botsássatok Királyok! Ha valamit a' ti ditséretetekből el-vészek, és Istvánnak adom. Mindeneknek sértése nélkül tartozik neki azal Magyar Ország, a' mit ő sok titulusokkal magaéva tett; hogy minden Királyoknak Fejedelme légyen.”⁴²⁸ Mégsem ez a kitétel, hanem az alábbi képsor ábrázolja legérzékletesebben azt a leginkább tiszteletre méltó helyet és szerepet, amit Szent István töltött be a magyar történelem barokk

⁴²⁴ Horányi 1777. 18. „Atila, VI. Dux et I. Rex Gentilium Ungarorum.” Nádasdy-Mausoleum 1664. 28.

⁴²⁵ Horányi 1777. 29. „Arpadus VII. Dux Ungarorum.” Nádasdy-Mausoleum 1664. 44.

⁴²⁶ Horányi 1777. 30. „Aquilam sibi in Almo gestare visa Mater, nova brevi metamorphosi, pervagantia orbem Flumina profudit. Quod somniavit parens, experti Posteripraevolantem in Pannonias, Almo Duce, Aquilam; dominantia terris acquora in Arpado. Quod gloriose auspicatus Pater: ne Autor imperfecti operis audiret, perfecit Filius; quod intendit ille, assecutus iste. Sic bene vestigiis insistitur parentum. Nádasdy-Mausoleum 1664. 44–45.

⁴²⁷ „Geysa Dux Christianorum Ungarorum.” Nádasdy-Mausoleum 1664. 83.

⁴²⁸ Horányi 1777. 56–57. „S. Stephanus I. Rex et Apostolus Regni Hungariae... Dux Regem, Geysa Stephanum, prodigium Principum, Ideam Regum. Parcite Reges! Si quid vestris detractum elogiis, Stephano

mauzóleumában: „*Építettek utána más oszlopok, ez a' fundamentom-kő. Mások ágok, ez a' fa: mások folyó-vizek, ez a' forrás: Mások sugárok, ez a' Nap: mások Királyok, ez a' Korona.*”⁴²⁹ A korszak sajátos fejlődése, hogy egy sírfeliratszerző értelmezi azt a tudásanyagot, ami Ransanustól Révayig gyülemlett fel. Az emléksorok méltó kiállítású, igényes metszetekkel díszített albumban jelentek meg. Thuróczy János krónikája óta nem készült ily reprezentatív kiadvány a magyar történelem tárgykörében. A *Chronica Hungarorum* és a *Nádasdy-Mausoleum* sorsa és rendeltetése között további párhuzamok fedezhetők fel. Mindkét könyv német birodalmi terület sajtójából került ki: amaz Brünmben és Augsburgban, emez Nürnbergben készült. E két eltérő műfajú kötet, amelyek közül az egyik a teljesség, a másik a példázat igényével szólt a magyar múltról, egyaránt jelentős hatással volt az utókorra. Thuróczyé az ismertebb, míg a *Mausoleumé* annak tudományon kívülisége miatt elkerülte a figyelmet, pedig a nagy kiindulópontok, a jelképévé választott személyiségek (Álmos, Árpád és Szent István) értékelése a XVIII. századi jezsuita tudósok, főleg Katona István szemléletében is visszaköszön. Egy másik könyv, amit a *Mausoleum* előtt néhány évvel adtak ki, ugyanakkor a magyar történelem szakaszolását alapozta meg.

Gersei Petthő Gergely írta a XVII. század egyetlen magyar nyelvű, teljes magyar történetét. E tekintetben csak Székely és Heltai előzte meg, de mivel a két XVI. századi szerző a reformált vallást követte, ezért Petthő érdeme az első nemzeti nyelven szerzett, katolikus szellemű történelmi összefoglalás. Hiánypótló műve tehát ugyanolyan válasz Székely és Heltai históriájára, mint Káldi György katolikus bibliafordítása a református Károli Gáspár szentírás-magyarítására. Az 1626-ig vezetett krónika sikerrel szólította meg a latinul nem olvasó széles közönséget.⁴³⁰ „*Sok rendbéli fő históriás könyvekből*” élt a horvátországi magyar nemes, aki bevallottan nem is az újdonságra, hanem „*nagy*

---

tribuatur. Sine ullius injuria, illi debet Ungaria, quod tot titulus suum fecit: ut omnium et Princeps Regum...” Nádasdy-Mausoleum 1664. 90.

⁴²⁹ Horányi 1777. 57. „*Superaedificati sunt alii Colossi: Hic lapis est fundamentalis. Rami alii: hic arbor; Flumina alii: hic fons; Radii alii: hic Sol; Reges alii: hic Corona...*” Nádasdy-Mausoleum 1664. 90.

szorgalmatossággal egybe szedettet” népszerű összegzés létrehozatalára törekedett. A *Rövid Magyar Chronica* nem annyira a toll, inkább az olló használatát sejteti. Az így nyert adatok egybeszerkesztése nem túl gondosan készült. Másként nem magyarázható, hogy lakozhat együtt a Szentírás Marssal, Herkulessele és a pogány magyar istennel, aki itt Damases néven bukkant fel, ráadásul a Noéig visszatekintő családfa a Bonfini által rontott formában került a könyvbe.⁴³¹ A középkorias szemlélet a Szkítiából való kétszeri kijövetelben ismerszik meg. Ezt 373-nál, azt 744-nél számlálja,⁴³² vagyis a XV–XVI. században leginkább használatos dátumokat. Ott pedig, ahol eltérő értékítéleteket olvas, nem bocsátkozik mérlegelésbe, inkább a két nézetből merítve ellentmondásos szöveget állít elő. Ezt példázza Attila emlékezete. *Anno 401. Atilat avvagy Ethelét, a Bendeguz fiát, választák Királyokká, mivel hogy ez igen bölcs, és okos hadviselő Vitéz ember vala.*”⁴³³ A Bonfinira (vagy inkább Heltaira) emlékeztető kedvező királyképmás hamar átadja helyét Ransanus szörnyeteg-ábrázolásának. A testvérek jellembeli szembeállításra szorosan követi az itáliai szerzőt. *„Buda szelid békeség szerető, igen ember böcsüllő, bev kezű, és adakozó vala, senki marháját hamisan nem kívánta. Atila pedig ellenkező képpen igen kemény természetű, hadakozó, kegyetlen, és Vér-szomiuhozó fősvény, és telhetetlen ember, még a Magyaroktúl is ragadoz vala.*”⁴³⁴

A magyarok második bejövetele látványosabban szemlélteti, mint vonultatott fel Petthő Gergely több évszázad íróitól egy-egy mutatványt. Először Thuróczy János tűnik fel a hun–magyar kettősségben, mint a krónikák képviselője; a honfoglalás elsődleges okát a Székelytől eredt, de Heltainál is fellelhető Damasek nevére tett esküben jelöli meg; a 744. esztendő Thuroczytól, Bonfinitól egyaránt vehette; a leszármazásrend, amint azt láttuk, egyértelműen ez utóbbira vall; végül Árpád megjelenítése mindezek ösztövére foglalata: *„Vala pedig e ' hét Kapitány között egy Árpád nevű, ez a többinél gazdagabb és Nemesebb*

⁴³⁰ Bartonic 1975. 405.

⁴³¹ Petthő 1660. B3v.

⁴³² Petthő 1660. A2r. V. ö. Bonfini, RUD. I. 1936. 180.

⁴³³ Petthő 1660. A4r.

vala, ki az Atila nemzetéből való vala.” A fehér ló mondája is Dés város nevének fejtésével súlyosbítva táltatik.⁴³⁵ A magyar történelem keresztény kezdeteinek előadása megint a Bonfini-Heltai szövegre emlékeztet, annyi különbséggel, hogy elődeinél jobban érzékeltette a régi és az új világ közötti választóvonalat. Mivel nem láthatta a javított Révay-monográfia kéziratát, az angyali koronát küldő pápa nála még VII. Benedek.⁴³⁶ Talán a megyei és az országos politikában vállalt élénk közéleti szereplése⁴³⁷ tette fogékonnyá az intézménytörténet iránt, de az elvitathatatlan érdeme, hogy elsőként hangsúlyozza az egyházi és világi közigazgatás Szent István-i eredetét. *„Emnek fölötté az Országot Vármegyékre osztá kikben fő Ispánokat, Vice Ispánokat és birákat szerze, hogy azoknak vigyázások által a köröszttyén hit jobban gyarapodnék, az igazsághis az Országban job módgyával szolgáltatnék.”*⁴³⁸

Gersei Petthő Gergelynek mindezekon kívül van egy máig használatos újítása, amelyről már nem is tudjuk, hogy ez az ő érdeme. Habár műve 373-tól 1626-ig öleli fel a történelmet, a belső határok megvonásakor nem választja külön a két bejövetelt, mint íróelődei: *„E Magyar krónikának első része, Melly magában foglallya, a' Magyaroknak Első és Második Scitiából – való ki-jöveleteket Pannoniába, A' Királyoknak egymás után – való következését, a' Harmadik András Királyig, Kit Velenczei Andrásnak hinak. Ugymint kiben a' régi Sz. Királyoknak magvok szakadott, és azoknak idejekben történt fő dolgokat.”*⁴³⁹ Az első határ nála így 1301, a második szakasz, a *„külömb-külömb féle idegen Nemzetből való Magyar Ország Királyokat”* és korukat tárgyalja 1526-ig,⁴⁴⁰ ezt meg *„az Ausztriay avagy Bécs Országi Herczegekből való Magyar Országi Királyoknak egymás után való következését”* taglaló fejezet követi, ami az írói jelenbe ér.⁴⁴¹ A rövid magyar krónika legfőbb újítása és jelentősége a magyar történelem korszakhatárainak

⁴³⁴ Petthő 1660. A4v. V. ö. Ransanus. ERH. 1977. 86–87.

⁴³⁵ Petthő 1660. B3v–B4v.

⁴³⁶ Petthő 1660. C4v.

⁴³⁷ Bartoniék 1975. 404.

⁴³⁸ Petthő 1660. D1r.

⁴³⁹ Petthő 1660. A3r.

kijelölésében áll. Elég csak a Jézus Társaságbeli Katona István egyedülállóan hatalmas *Historia Critica* kötetfolyamának három nagy alegységét tekintenünk: azok címéből – „*Stirpis Arpadianae, Stirpis Mixtae, Stirpis Austriacae*” – egyértelműen Petthő Gergely hatása mutatható ki. És ehhez nem kellett az író újra felfedezni: arról, hogy műve a katolikus olvasóközönség hosszú évtizedeken keresztül forgatott könyve lett; több XVIII. századi kiadója gondoskodott. sőt két jezsuita, Spangár András, majd Kovács János még meg is toldotta 1732-ig, illetve 1742-ig.⁴⁴² Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mily népszerű volt a horvátországi magyar nemesi író munkája a Jézus Társaság XVII–XVIII. századbeli művelődésében, mert csak így érthető, hogy a Magyar Királyság életének korszakolása miért ama szellemi körben kiteljesedve jutott máig ható érvénnyel a tudományba, onnan a történeti köztudatba.

Petthő Gergely nem érthette meg könyve kinyomtatását. Kézirati hagyatékát gróf Zrínyi Miklós jelentette meg 1660-ban.⁴⁴³ A kor kiemelkedő alakjában egyesek a *Rövid Magyar Chronica* álnéven alkotó szerzőjét látták,⁴⁴⁴ csakhogy Zrínyi tartalmas életének alig 44 esztendejéből nem futotta a teljes nemzeti múlt írói összefoglalására. Örök kár, hogy a politika tevékeny formálója, értő elemzője nem lépett Petthő, vagy akár Révay nyomdokába. Gondolatai mégis legalább annyira híven tükrözik historiográfiánk XVII. század közepi állását, mint Petthő Gergely krónikája.

Az 1656/57 telén papírra vetett Mátyás király életéről való elmélkedések annak tanúi, mint tartja fogva a legélesebb elmét is kora történeti műveltsége. „*Sándor kevés esztendők alatt világi monarchává lett, Julius császár kicsiny ideig világbíró rómaiakat maga alá hajtá, Atila kevés esztendeig világ egyik végéről a másikig győzedelmessen jára, sok nemzetet elronta, magának s nemzetének Pannoniában királyságot építe, aki mai napig*

⁴⁴⁰ Petthő 1660. H4r.

⁴⁴¹ Petthő 1660. R3v.

⁴⁴² Morvai 1912. 34.; Bartoniek 1975. 413. Kiadásairól l. uo. 414.

⁴⁴³ Morvai 1912. 32–36.

⁴⁴⁴ E nézetet, amely a Petthő-krónika egyik kiadójától, gróf Kálnoky Sámuelről eredt, az újabb kutatás egyöntetűen cáfolta. Szász 1912. 219–223.; Morvai 1912. 33–34.; Bartoniek 1975. 414.

is vagyon. És noha Sándor ennél több dolgokat vive véghez, ... de Atilának fáradsága hasznosabb vala, mert amannak az ő győzedelmei, országlásai holta után mind füstben menének, ez maradandó és örökös királyságot csinála magyarnak, ha mi is így continuálnánk, mint a régi jó magyarok kezdték."⁴⁴⁵ E sorok mutatnak rá arra, hogy krónikásaink szellemi hagyatéka a történeti gondolkodás ígéretes csírát hordozta magában, ami az *Elmélkedések* lapjain szökkent szárba. Az értekezésből a történelem eddig nem látott mélységű értelmezése, szinte újra-átélése kerekedett. Attila és Mátyás együttes szerepeltetése, a világhódító Nagy Sándorra tett utalás Thuróczytól ismeretes, hanem ezen túlmenően Zrínyi Miklós gondolatfűzése teljesen egyedülálló. A hun királyt ugyanis még sem jelölte ki ily nyíltan a folyamatos magyar állami élet megalapítójának. Ez a történeti valóságtól függetlenített eszmefuttatás egy szempontból mégis különös figyelmet érdemel. A fényesebb, de mulékony dicsőség és az időtálló uralkodói életmű szembeállítása, egy-egy ismert személyiséggel való jelképezése ugyanis Katona István XVIII. század végén megfogalmazott beszédében szinte teljesen azonos szerkesztéssel, de más szereplőkkel bukkan fel. A nagy jezsuita tudós gondolatával párhuzamba állítva ismerszik meg a két kor eltérő történelmi műveltsége, amint arra Katona munkássága kapcsán bővebben is kitérek. Pillanatnyilag Zrínyi Miklós Attiláról alkotott képét kell tekintenünk. Szerencsére a hun királlyal nem kizárólag e helyt foglalkozott. A Szigetvár alatt elesett dédapát dicsőítő hőseposz, az *Adriai Tengernek Syrenaia* 1651-ben hagyta el Bécs sajtóját. Függelékében érdekes módon három hun témájú epigramma található, kettő Attiláról és egy Budáról.

„Isten haragjának én szelleti voltam

Mikor ez világot fegyverrel nyargaltam,

Vér cataractákat karddal árasztottam,

És mint egy villámlás, földet megfutottam.

⁴⁴⁵ Zrínyi, *Elmélkedések* 30–31. A mű megírásának időpontjáról I. Kovács Sándor Iván: „Hallani láttatom az ő árnyékát...” Zrínyi-prózáiról remekművc: a Mátyás király életéről való elmélkedések. Uo. 37.

*Én vagyok magyarnak legelső királyja,
 Utolsó világrészről én kihozója!
 Én lehetek teát magyarnak példája,
 Hirét s birodalmát hogy nyujtsa szablyája!”⁴⁴⁶*

Attila szinte tökéletes, eszményi alany egy Aeneasnál is jelentősebb nemzet-ős epikai megformálásához. Ragyogó személyét egyedül a testvérgyilkosság szeplősíti, *Buda halála*, amelynek hagyománya makacsul tartja magát a hazai krónikákban. Zrínyi Miklós e foltot éppen a megölt Budával mosatta le:

*„Mely rosszul alhatnak egy királyi székben
 Méltóság és egy ész, az mely engedetlen,
 Rólam és Remusról példát vehet minden
 Vesztő, mert nem fértem az bátyám székiben.”*

Az 1651-es Attila-alak általános „eposzi kellékei” (régi harci dicsőség, világhír, honfoglalás, birodalomalapítás)⁴⁴⁷ önmagukban is feltétlen tiszteletet parancsolnak, de ha a magyar történelemre vetítjük, akkor látszik igazán, kikből építette fel Zrínyi Miklós a nemzeti múlt makulátlan kezdőalakját, „magyarnak példáját”. A költői-gondolkodói képzelet itt rugaszkodott legmesszebbre a tényleges valótól: a történelmi Attila mellé honfoglaló és államalapító erények sorakoznak fel, s nőnek a példázat Attilájává.

Egy másik költő-óriás gondolatai felé tett kis kitérő szorosabb forráskövetést példáz. Kölcsey Ferencnek feltűnt, hogy az igazi Attilához egy honfoglalás, sem a hun,

⁴⁴⁶ Szörényi 1993. 11–12.

⁴⁴⁷ Szörényi 1993. 12.

sem a magyar nem köthető. 1823. január 22-én a csekei magányban így krónikáinkhoz közelebb álló sorok születtek:

*„Őseinket felhozád
Kárpát szent bércére,
Általad nyert szép hazát
Bendegúznak vére.
S merre zúgnak hajjai
Tiszának, Dunának,
Árpád hős magzatjai
Felvirágozának.”*

A *Hymnus*ban az első (hun) bejövetelt irányító Bendegúz, illetőleg a második (magyar) országszerzés Árpádja után már csak Mátyás király kapott helyet; a Kárpát-medencei születésű Attila hiányzik. Ezt azért fontos kiemelni, mert igenis akadt egy középkori magyar író, aki a hun királyhoz honfoglalást kötött. Anonymus *Gesta Hungarorum*ának első fejezetében így fogalmazott: *„a híres-nevezetes és hatalmas Attila király, aki az Úr megtestesülésének négyszázötvenegyedik esztendejében a szkitiai földről kiindulva erős hadsereggel Pannónia földjére jött, s a rómaiak elűzésével királlyságra jutott, s a Duna mellett királyi szálláshelyet alapított...”*⁴⁴⁸ Csábító lenne feltételezni, hogy a Bécsben gyakran megforduló Zrínyi láthatta a kiadatlan gestát, ami legkésőbb 1636 óta a bécsi könyvtár birtokában volt,⁴⁴⁹ de elég a *Gesta Hungarorum* és az *Elmélkedések* egymástól homlokegyenest eltérő őstörténet-szemléleti hangsúlyát, Attila-képét figyelembe venni ahhoz, hogy kizárjuk Zrínyi Miklós Anonymus-ismeretét. Annál érdekesebb, hogy egy

⁴⁴⁸ „...nominatissimus atque potentissimus rex Athila, qui anno dominice incarnationis CCCC-o L-o I-o de terra Scithica descendens cum valida manu in terram Pannonie venit et fugatis Romanis regnum obtinuit et regalem sibi locum constituit iux[ta] Danubium...” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 35.

⁴⁴⁹ Jakubovich 1927. 91.

Árpád-kori jegyző és egy XVII. századi költő különböző műveltséggel, írói szándékkal egymástól függetlenül ugyanarra a téves megállapításra jutott.

A *Szigeti veszedelem* mögé illesztett sorok együtt a *Mátyás király életéről való elmélkedések* idézett részletével Attila emlékezete művelődéstörténetbeli pályafutásának delelőjére ért. Szörényi László találó megfogalmazásával élve „a magyar elhivatottság legátfogóbb szimbóluma lett.”⁴⁵⁰ A nemzet számára „maradandó és örökös királyságot” csináló „hun” Szent Istvánt két honfoglalás dicsősége ékesíti, a valóban hun Bendegúzé, és a „hun” Árpádé. E szimbolikus alak könnyen lépi át azt a több évszázados időárkot, amely a Hun Birodalom bukása és a magyarok visszatérése között tátong, és amelynek eltüntetése megoldhatatlan feladat elé állította krónikásainkat Kézaitól Thuróczyig. Zrínyinek ez így „sikerült”. Miért nem lett tehát az Attila-epigrammákból Attila-eposz? A válasz az *Elméledések* egy korábbi helyéből olvasható ki; ott Mátyást nagybátyjával, Szilágyi Mihállyal szemben tanúsított szigoráért feddi meg az író: „Bizony nagy mocskok a háládatlanság, a királyi paláston sok szépséget sötétít be. Neked penig, király, az Fátum nagy könnyebbséget szerzett, és el akarta veled kerülni az Attila gyalázatos vétkét, ki az öccsét, Budát megölte; az Romulus istentelenségét, ki Remust agyonverte; más kegyetlensége elvette előled bátyádat, a Lászlót.”⁴⁵¹ A Mátyásban szunnyadó testvérgyilkos „leleplezése” megint Zrínyi Miklós egyéni leleménye, de ennél sokkal fontosabb, hogy az író ezáltal ellentmondásba került hat évvel korábbi és néhány sorral későbbi önmagával. Buda holttestén előbb machiavellista könnyedséggel szökkent át, hogy 1656/57 telére feleledt erkölcsi alapú ítélete egy rövid pillanatra visszarántsa választott példaképét a krónikák világába, talapzatában rendítve meg ezzel saját, több jelentős személyből fáradságosan összegyűrt Attila-szobrát. Honnan e fordulat? Igaz, hogy Petthő Gergely hagyatékának sajtó alá rendezésekor olvashatta azt a részt, amely Attila „vér

⁴⁵⁰ Szörényi 1989. 213.

⁴⁵¹ Zrínyi, *Elméledések* 14.

szomjúhozó” hajlamait kellő borzadással ecsetelte,⁴⁵² de mégsem kell Petthő hatásának tulajdonítani a hirtelen átértékelést. A *Rövid Magyar Chronica* semmi olyat nem tartalmaz, amit Thuróczynál, Bonfininál, ez esetben Ransanusnál ne láthatott volna korábban Zrínyi, vagyis Buda régről ismert veszte Petthőtől függetlenül kezdte zavarni az elmélkedőt.

Attila külön „szerencsétlensége”, hogy megítélése akkor indult hanyatlásnak, amikor történetírásunk ezt egyáltalán nem indokolta. A XVI–XVIII. századi fejlődés (1746-ig) fő iránya a korai időket célozta. Antonio Bonfini tétova és közvetlen folytató nélkül elenyészett kezdeménye, amely a hunok és a magyarok közé az avarokat ékelte, Inchofer Menyhért, Nadányi János és Otrókoci Fóris Ferenc forrásfeltáró munkájának köszönhetően új lendületet kapott.⁴⁵³ A külhoni kútforrások beemelésével folyamatosan bővülő hun–avar–magyar őstörténeti hármaskönyv egyre kevesebb hangsúlyt helyezett Árpád idejére. Ezzel párhuzamosan az idegen írók távolságtartó, gyakran ellenséges magatartása miatt a néptörténetek háttérbe szorították a kimagasló személyeket. Itt lett volna szükség igazán Attila karizmatikus alakjára, hiszen az ösfoglalás a hunok érdeme maradt, míg a magyarok „elé” érkezett avarok a krónikás törésvonal jótékony, majdnem tökéletes elfedése révén a folyamatos Kárpát-medencei jelenlét látszatát teremtették meg, a „változó név – azonos etnikum” gondolat jegyében.

E nagyívű gondolat csak a XVIII. századra tisztult le, de az a hatalmas adattár, amelyre épült, még az 1600-as évek közepétől kezdve halmozódott fel. És itt tapintható ki historiográfiánk fejlődésének páratlanul különös életszakasza, amikor is a *magyar* és a *magyarországi* történetírás fogalma alig fedte egymást. Pontosabban szólva kettévált *hazai* és *külhoni magyar* történetírássá. A fentebb tárgyalt szerzők – mint Révay Péter, Petthő Gergely, Zrínyi Miklós – tartoznak az előbbi körbe; a sors furcsa játéka, hogy az ő műveik szintén Lajtán túli nyomdákban jelentek meg. (Ez a jelenség természetesen az áldatlan magyarországi állapotokra utal, az egyre mélyülő politikai szétagoltságra, továbbá az

⁴⁵² Petthő 1660. A4v–B1r.

⁴⁵³ Szabados 1998. 625–628.

elhúzódo belháborúkra.) Inchofer Menyhért, Nadányi János, Otrókoci Fóris Ferenc viszont a nyugat-európai tudományos élet pezsgő szellemi közegében kutatott és alkotott. E három – egymástól térben és időben elkülönülten tevékenykedő – férfiú tehát elsősorban a származás, az írói elkötelezettség révén tekintendő a nemzeti művelődés fontos szereplőjének. A latin-germán kultúrkört alaposan átformáló vallási mozgalmak alapos áttekintést indokolnak a XVI–XVII. század eszmei környezetéről. E háttérkép nélkül ugyanis Inchofer, Nadányi és Otrókoci Fóris életműve légüres térben lebegne, holott éppen ekkortájt Nyugat-Európában olyan törekvések, programok fogalmazódnak meg, amelyek az eddig elszigetelt történetírást valóban szervessé és egyetemessé teszik, a mai értelemben vett tudományos módszerek kidolgozásával.

2. A programszerű forráskutatás kezdetei Nyugat-Európában. Caesar Baronius kora.

Jezsuita és maurista bencés eredmények.

A gyorsan terjedő hitújítás óriási kihívást jelentett a katolikus egyház számára, nagyobb, mint az 1054-es egyházszakadás, mert az a latin-germán és a bizánci-szláv kultúrkör között feszülő régi törésvonalat fedte fel, tulajdonképpen az évszázadok óta meglévő természetes különbözőséget szentesítette. Ezzel szemben a reformáció erős és egyre gyarapodó irányzatai nemhogy a nyugat-európai világon, de az egyes nemzeteken belül támasztottak meg hasonlást. Nem csoda, hogy a hitviták, amelyek így mesterséges, belső ellentéteket hoztak létre, fokozottabb szellemi erőfeszítésre sarkallták a korabeli gondolkodókat. A reformáció a teológiai kérdéseket állította a tudományos érdeklődés középpontjába. Az új hittételek hirdetői saját nézeteik alátámasztására történeti érveket hoztak fel, mozgalmuk létjogosultságát a katolikus múlt – vélt, vagy valós – hibáinak feltárásával igazolták. Ebből egyenesen következik, hogy a történelmi kutatás tárgyában és módszerében gyökeres fordulat ment végbe. A humanisták politikai politikatörténeti iránya helyébe a szigorú forráskritikán alapuló egyháztörténet lépett. A reformáció nagy

fegyverténye volt az eredeti kútfők programszerű felkutatása és alapos bírálata, mert így egyszersmind a skolasztikus tekintélytiszteletet is száműzték a tudomány eszköztárából. Az egyre céltudatosabb gyűjtőmunka mellett azonban a protestáns forráskritika mind nagyobb túlzásokra ragadtatta magát. Az öncélú kételkedés, gyanakvás ezáltal ugyanúgy a tudomány zsákutcájába vezetett, mint a másik, jogosan bírált szélsőség, a dogmatikus kritikátlanság, ráadásul még az önmagát újraértelmező katolikus történetkutatás számára (ellen)támadási felületet nyitott.⁴⁵⁴

A katolikus egyház az 1545 és 1563 között ülésező tridenti zsinaton rendezte sorait, határozta meg fő feladatait. A korszakos jelentőségű tanácskozás jeligéje „a fő és a tagok reformja” lett.⁴⁵⁵ A tridenti zsinattal könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik,⁴⁵⁶ mint ahogy az ott elindult szellemi-vallási mozgalom értelmezése napjaink kutatásában is izgalmas feladat. A jezsuita történetíró John O’Malley historiográfiai áttekintésében az „ellenreformáció, katolikus reform(áció), tridenti reform, tridenti kor, hitvalló kor és hitvalló katolicizmus” kifejezéseket veszi sorra.⁴⁵⁷ Az elnevezések a katolikus egyházon belüli megújulást, a reformációval szembeni ellentámadást takarják. A zsinat eredménye a pápai hatalom megerősödése, a lelkipásztori szolgálat és a szerzetesrendek reformja Európa-szerte, a pogány földekre indított missziók sora lett.⁴⁵⁸ (Ez utóbbi tevékenység hozadéka a XVII–XVIII. századi történettudományt is jelentős mértékben gazdagította.) A „fő” mindehhez elszánt és engedelmes „tagok” áldozatos szolgálatát kívánta, akik emellett nagy hangsúlyt fektetnek az utánpótlás képzésére. A történelem támasztotta követelményeknek leginkább egy újonnan alapított rend felelt meg.

1540-ben, tehát jóval a tridenti zsinat megnyitása előtt pápai megerősítést kapott a Jézus Társaság. Alapítója, a baszkföldi nemes Loyolai Ignác súlyos lábsérülése miatt

⁴⁵⁴ A fő fejlődési vonalak felvázolásához Hóman Bálint tömör, de máig legjobb összefoglalását vettem alapul. Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása. Hóman 1938. 355–356.

⁴⁵⁵ „Reform of head and members.” O’Connel 1974. 83–118.

⁴⁵⁶ Alapvető összegzése Hubert Jedin: Geschichte des Konzils von Trient I–III. Freiburg, 1947–1970.; Hubert Jedin: Der Konzils von Trient. LFTUK. X. 1965. 342–352. Újabban I. Hsia 1998. 1–9.; O’Malley 2000. 147–174.

kényszerült feladni katonai pályáját,⁴⁵⁹ de harciasságát megőrizte. Párizs egyetemén egy kis csoport szellemi vezetője lett, amely aszkétikus apostoli életre szánta el magát, gyakorolta a vallásos elmélkedést, a szigorú önvizsgálatot, s feltétlen engedelmességet fogadott a pápának.⁴⁶⁰ Ebből a kezdeményezésből nőtt ki a jezsuita rend, amely néhány évtized alatt a katolikus megújulás legfontosabb erejévé, elitcsapatává nőtte ki magát.⁴⁶¹ S bár a zsinatnak nem minden jellemzője érvényes az új rendre, s nem is az elsők voltak a korszak új szervezetei között, de eladdig szokatlan aktivitásuk révén legmesszebbre távolodtak a monasztikus szerzetesi eszménytől.⁴⁶² Fő jellemzőjük volt a hajlékonyság, a mozgékonyosság, az állandó tettekkészség, de a szigorú engedelmesség, a vasfegyelem is, hogy választott hitvallásuknak megfelelően mindent „*Isten nagyobb dicsőségére (ad maiorem Dei gloriam)*” tegyenek.⁴⁶³

Az oktatásban való részvétel egyik legfontosabb programpontjukká emelkedett. Az egyházi elit egyetemi taníttatására már a XVI. század közepétől előadókat állítottak, s 1551-ben létrehozták a Collegium Romanumot, a grammatika, a humán tudományok, a hittudomány legfontosabb jezsuita központját, nagy hangsúlyt fektetve a klasszikus görög és latin nyelvi tanulmányokra.⁴⁶⁴ A páratlanul lendületes szervezeti-intézményi előkészületeket látva szinte már magától értetődik, hogy a Jézus Társaság tagjai lesznek a protestáns egyháztörténet-írás méltó ellenfelei. Az első irányadó katolikus szintézisek mindazonáltal nem jezsuita szerzők, hanem egy karthauzi szerzetes és egy oratoriánus pap tollából fakadtak.

Laurentius (Lorenz) Surius német karthauzi apát, misztikus, a „katolikus reform történetírója” 1570–1575 között jelentette meg Kölnben hatkötetes művét, a *De probatis*

⁴⁵⁷ O'Malley 2000. 16–45., 119–143.

⁴⁵⁸ Evennett 1968. 92–93.; Hsia 1998. 14., 23.

⁴⁵⁹ Hsia 1998. 26.

⁴⁶⁰ O'Connel 1974. 108.; Hsia 1998. 26–27.

⁴⁶¹ O'Connel 1974. 108.; Hsia 1998. 27.

⁴⁶² Evennett 1968. 73–74.; O'Malley 1994. 17.; Hsia 1998. 26–41.

⁴⁶³ O'Connel 1974. 108.; O'Malley 1994. 18.; Hsia 1998. 31.

⁴⁶⁴ Hsia 1998. 32.; Louise Rice: Jesuit Thesis Prints and the Festive Academic Defence at the Collegio Romano. O'Malley–Bailey–Harris–Kennedy. 1999. 148–169.

Sanctorum historiist, amely több újrakiadást ért meg, s a későbbi jezsuita tudomány is nagy becsben tartotta.⁴⁶⁵ Surius a szenteket nem életidejük, hanem az ünnepük naptár szerinti rendje alapján vette sorra. Ez a módszer szolgált alapelveként a Jézus Társaság monumentális vállalkozása, a bollandista *Acta Sanctorum* szerkesztői számára. Surius mégoly terjedelmes hagiográfiája gyűjtőkörét tekintve az akkori mérce szerint sem érte el a teljességet,⁴⁶⁶ érdemei ettől függetlenül elvitathatatlanok.

A korszakindító hatás mégis inkább Caesar Baronius (Cesare Baronio) érdeme, aki a tudomány művelésének két útján indult el. A jogi végzettségű itáliai oratoriánus szerzetes, aki időközben kardinális és a vatikáni könyvtár prefektusa lett,⁴⁶⁷ *Sacrum Martyrologium*a Suriust követte a tekintetben, hogy ez a könyv a keresztény szentek naptárát tartalmazza. A *Sacrum Martyrologium* kronológiai érdekességgel rendelkezik: napjelölése a régi római és a mai gyakorlatot együttesen használja. Előadása tömör, áttekintő jellegű, így István király felemeltetése is csak rövid említésben áll Hartvik és Bonfini alapján.⁴⁶⁸ Fő művét, az *Annales Ecclesiasticit* barátja, az oratoriánus rendet alapító Néri Szent Fülöp „hatására és biztatására” kezdte el írni 1558 végén.⁴⁶⁹ A címből következően az évkönyvírás műfaját elevenítette fel és töltötte meg új tartalommal. Szerzői szándéka a középkor mélyében gyökerezett, kizárólag az isteni teremtető erő földi megnyilvánulásait akarta elősorolni. Fontosnak tartotta évkönyveit elhatárolni a história műfajától. Elsődleges szempontja volt az időrendi következetesség, az egyszerű, világos stílus;⁴⁷⁰ Baronius ugyanakkor a forráskutatás és kútfőkritika új eszköztárából választott fegyvert hite és felfogása védelméhez.

A támadások természetesen az ereje teljében levő reformáció felől jöttek. Mialatt a jezsuiták sorra alapították iskoláikat és rendtartományaikat, addig a protestánsok sem

⁴⁶⁵ Életről I. Surius 1617. I. V–VII.; Norbert Trippen: Laurentius Surius. LFTUK. IX. 1964. 1193–1194.

⁴⁶⁶ Hsia 1998. 130.

⁴⁶⁷ Életről Cyriac Pullapilly, történetírásáról Stefano Zen készített modern monográfiát. Az életrajzi adatokat I. Pullapilly 1975. 1–139.

⁴⁶⁸ Baronius 1610. 567.

⁴⁶⁹ „auctoritate et hortatu Nerii” Zen 1994. 17.

tétlenkedtek. A XVI. század végére a német területeken kívül a holland Németalföldre összpontosult az újult hiten lévő keresztény világ szellemi élete. Nem lehet szó nélkül elmenni a legjelentősebb holland egyetemalapítási hullám mellett, amely többek között Leyden (1575), a frízföldi Franeker (1585), valamint Utrecht felsőoktatási intézményét vetette felszínre (1636). Az oktatók közül kiemelendő Justus Lipsius, aki rekatolizálása előtt tizenhárom évig volt Leyden történelemprofesszora.⁴⁷¹ A legkeményebb bírálatok mégsem innen, hanem egy német protestáns történeti iskolából érkeztek. A magdeburgi centuriatorok a múlt elemzésével üzentek hadat a „Szent Péter fősege” gondolatnak, sőt a legendák hitelességének.⁴⁷² Hóman Bálint negyedfélszáz év távlatából is a hiperkritika túlzásának értékelte a magdeburgiak kételyeit,⁴⁷³ képzelhető, miként vélekedhetett erről az egykorú katolikus közvélemény. Az új protestáns történetírói anyagkezelés viszont elzárta tekintélyelvűség felé visszavezető utat, s a jól adatolt, jól jegyzetelt okfejtésekre kizárólag hasonló – vagy még magasabb – színvonalú válasz volt elfogadható. Ezzel is magyarázható, hogy Baronius csak alapos előkészület, harmincévnyi kutatómunka után 1588-tól kezdte közrebocsátani az *Annales Ecclesiasticit*. Az évek szerinti felosztás bő előadást tagol, Jézus születése mellett a pápák és a császárok uralkodás ideje tűnik fel. Egy rövid bevezetőt követően Krisztus után 100-tól kezdi tárgyalni az eseményeket.⁴⁷⁴ A vatikáni könyvtár prefektusaként egyedülállóan hatalmas gyűjteményt kutathatott át, s gyarapíthatott további tételekkel.⁴⁷⁵ Ízelítőül Paulus Diaconus, Saxo Grammaticus, Widukind, Marianus Scottus, Freisingi Ottó, Aventinus, illetve Prokopios, Agathias, Kedrenos, Zonaras, Niketas Choniates írásművei emelendők ki a katalógusból, amelyek a XVII. század nagyobb sorozatai előtt is megjelentek nyomtatásban.

---

⁴⁷⁰ Pullapilly 1975. 150–155.

⁴⁷¹ Thompson–Holm I. 1950. 574–575.

⁴⁷² Thompson–Holm I. 1950. 535–536.

⁴⁷³ Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása. Hóman 1938. 356.; Hay 1977. 126.

⁴⁷⁴ Baronius 1591. I.

⁴⁷⁵ A római könyvtár javára tett félezernyi kötet adományáról katalógus készült. Zen 1994. 355–409.

Baronius közép-európai forrásai tekintetében is naprakész tájékozottságot árult el. Thuróczy krónikáján kívül Bonfinit, Ritiust és Callimachust ismerte⁴⁷⁶ – ez utóbbiak Zsámboki János kiadványának használatát bizonyítják. A hun és a magyar vonatkozású kitételek értelemszerűen az egyetemes egyháztörténeti folyamat kapcsolódási pontjain, elszórva találhatóak. Figyelemre méltó viszont, hogy az V. századi keresztény világ rémeként számon tartott Attila alig kap említést, Orsolya és mártírtársainak története is tárgyyszerűen sokkal korábban, 383-nál szerepel.⁴⁷⁷ A jó irány felé mozduló kronológiai tudás másik példája István és Gizella házassága 997-nél feltüntetve.⁴⁷⁸ Az 1002. évhez helyesen írta be Henrik bajor herceg királlyá választását, s csak egy évvel hozta előbbre Henrik sógorának hadi sikereit: István 1003-ban győzte le Gyulát, a saját nagybátyját és vette Erdélyt fennhatósága alá, megfutamítva a támadó bolgárokat.⁴⁷⁹ A valós 1030-ra keltezett német támadást feltűnő magyarbarátsággal értékelte: *„Konrád mindazonáltal semmi más dolog iránti vágytól nem volt így felfingerelve, minthogy uralmát kiterjessze, Istvánnal a legszentségesebb magyar királlyal háborút kezdett, de a császár e kísérletét nem is annyira a fegyver, hanem az istennek tetsző imádság hiúsította meg.”*⁴⁸⁰ Talán szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy Baronius tollát e helyt Hartvik püspök vezette, aki a magyar király győzelmet hozó imáját átemelte a nagyobbik István-legendából, és tette ismertté évszázadokkal annak kiadása előtt.⁴⁸¹ Imre herceg halála ugyancsak 1033-ra csúszott előre, de e kisebb tévedés indokolható azzal, hogy a magyar–német békekötés 1031-ben történt, s ez az esztendő megegyezett a szent magyar herceg végidejével.⁴⁸² Időrendi bizonytalansága a nagy rendszerezői tevékenység úttörő jellegének természetes

⁴⁷⁶ Pullapilly 1975. 159–160. Bonfinitól az 1568-as Sambucus-kiadást használta. Zen 1994. 363. (42. sz.)

⁴⁷⁷ Baronius 1666. I. 422., 557., 562.

⁴⁷⁸ Baronius 1666. II. 350. Ez az évszám alig tér el Reichenau Hermann tudósításától, aki a 995. év alá jegyezte be István és Gizella házasságát. Pertz, MGH. SS. V. 117–118.; Kristó, ÁKÍF. 220–221.

⁴⁷⁹ Baronius 1666. II. 354. V. ö. Kristó, ÁKÍF. 105–107., 120–123., 238.; Makk Ferenc: Magyar–bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedelem és Szent István király korában. Makk 1998. 121–124.

⁴⁸⁰ „Conradus interim nulla re magis, quam regnandi latius cupidine incitatus, sanctissimo Hungariae Regi Stephano bellum infert, huius tamen non tam armis, quam pijs ad Deum precibus Augusti conatus inanes fuere.” Baronius 1666. II. 368.

⁴⁸¹ Kristó, ÁKÍF. 293–294. A további irodalommal.

velejárója. Caesar Baronius ugyanis nem elégedett meg a középkori évkönyves adatok begyűjtésével, hanem jórészt olyan műfajú kútfők, humanista feldolgozások értesüléseit „fordította le” az annales „nyelvezetére”, amelyeknek nem volt erőssége a kronológia. Az annalisztikus történetírás ilyen, a korban szokatlan színvonalú újraértelmezése láttán nem meglepő, hogy az *Egyháztörténeti Évkönyv* számos változatlan, illetve kivonatos újrakiadást ért meg.⁴⁸³ Az újabb kutatás is egyöntetűen úgy értékeli, hogy nem maradt el kihívói mögött.⁴⁸⁴ Stefano Zen szerint a német centuriatorok vádjainak szisztematikus cáfolatát végezte el. Mivel Baronius csak 1198-ig jutott, könyvét Abraham Bzovius, Odoricus Raynaldus (Odorico Rinaldi), sőt August Theiner is folytatta.⁴⁸⁵ Az *Annales Ecclesiastici* sorozata biztosította Baronius kardinális tekintélyét a Jézus Társaság előtt, de az iránta érzett nagy tiszteletet tovább fokozta, hogy az évkönyvíró főpap részt vett rendjük alapítójának szentté avatási perében; igaz, annak sikeres lezárultát nem érthette meg, így azt sem, hogy XV. Gergely pápa 1622-ben Loyolai Ignáccal s másokkal együtt Néri Fülöpöt, az *Annales Ecclesiastici* ihletőjét is a szentek sorába iktatta.⁴⁸⁶

Szemponunktól legalább ennyire fontos, hogy Baronius hatására a XVII–XVIII. század magyar jezsuita történetkutatói az évek szerinti tárgyalásmódot tartották kötelező érvényűnek. Inchofer Menyhért összefoglalásának címe, az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* kötődik legjobban a választott mintához, de Pray György két nagy munkája, az *Annales veteres Hungarorum, Avorum et Hungarorum*, s az *Annales Regum Hungariae* nevében és anyagkezelésében egyaránt az évkönyves forma eredetijére vall. Ide tartozik Katona István is, aki fő művének a *Historia critica Regum Hungariae* címet adta ugyan, ám az évek szerinti tagolást változatlanul átvette. Egyház- és politikatörténeteik így tematikájukban rendre Caesar Baroniust követték. „Iskolateremtő” példájától kizárólag

⁴⁸² Baronius 1666. II. 368. V. ö. Gombos F. Albin: Szent István háborúja II. Konrád német-római császárral 1030-ban. SZIE. I. 109–127.; Kristó. ÁKÍF. 181–182., 239., 331., 355. A további irodalommal.

⁴⁸³ RFHMAc. I. 55–56.; Mario Borelli: A Caesare Baronio. Scritti Vari. Sora, 1963. 57–66.

⁴⁸⁴ Thompson–Holm 1950. I. 535–537.; Venard–Smolinsky 1992. 295.; Zen 1994. 163.

⁴⁸⁵ RFHMAc. I. 55–56.; Hay 1977. 126–127.

⁴⁸⁶ Venard–Smolinsky 1992. 278.; Zen 1994. 318.; Hsia 1998. 128.

annyira tértek el, amennyire a folyamatosan felfedezett kútfők, illetve a választott tárgy nemzeti keretei megkövetelték.⁴⁸⁷ Ám amint Baroniusnak, úgy nekik is szembesülniük kellett azzal, hogy első feladat a köztörténeti váz felállítása és megszilárdítása, ezután jöhet minden egyéb vonatkozású kutatás. Ez pedig a forrásfeltárói munka lankadatlan folytatását kívánta.

Az ellenreformáció első nemzedékének irányadó törekvései olyan magas szinten határozták meg a történetkutatás terén elvégzendő munkát, hogy a kitűzött célok messze túlhaladták az egyén teherbíró képességét. A XVI–XVII. század fordulóján Surius már rég nem élt, szentéletrajz-gyűjteménye ugyan befejezett volt, de nem teljes. Az idősödő Baronius egyháztörténete pedig éppen fordítva, teljes volt, de befejezetlen: még csak az 1100-as éveknél tartott. Ráadásul az öncélú tudományművelésen túl az eredményeknek folyamatosan kellett szállítaniuk a reformációval szemben csatasorba állítható történeti érvalapot. A továbblépést a tudományos műhelyekbe tömörülő szervezett kutatómunka jelenthette. Ezt ismerte fel egy tournai-i jezsuita professzor. Heribert Rosweyde a Jézus Társaság leglátványosabb hittérítői sikereinek helyszínén, Németalföld később belga részén dolgozott. Ezen belül Antwerpen volt a rend legerősebb oktatási központja.⁴⁸⁸ Ide került Rosweyde a XVII. század elején, s elhatározta, hogy kutatócsoportot hoz létre a szentéletrajzok teljes körű összegyűjtésére. Autentikus szövegek kritikai értékelésében gondolkodott, s az így nyert adatokat vallás-, egyház- és társadalomtörténeti szempontú vizsgálatnak akarta alávetni.⁴⁸⁹ Heribert Rosweyde ettől kezdve élete hátralevő mintegy negyedszázadát a kutatásnak szentelte, de egyedül maradt, és munkájából semmi sem jelent meg. Éppen ezért az általa megálmodott mozgalomnak nem ő adta a nevet, hanem az

⁴⁸⁷ Az „iskolateremtés” nem a mai jelentésében értendő, inkább a példamutatásra utal. Zen 1998. 325.

⁴⁸⁸ Hsia 1998. 64–65.

⁴⁸⁹ Hay 1977.; Hsia 1998. 130–131. Ezt látván Roberto Bellarmino kardinális – Baronius jó barátja – úgy fogalmazott: „ez az ember azt hiszi, hogy kétszáz évig fog élni!” Thompson–Holm 1950. II. 9–10.; Hsia 1998. 131. Ma látszik igazán, hogy a kardinális óvatosan fogalmazott, hiszen az 1643-ban megindított Acta Sanctorum a folyamatosan bővülő (és természetesen cserélődő) szerzőgárda ellenére még a XX. században is folytatódott! RFHMAc. I. 16–17.

a rendtársa, akit tudományos hagyatékának feldolgozása végett küldtek Antwerpenbe 1630-ban, egy évvel Rosweyde halála után.

Jean Bolland a kézirat rendszerezésekor határozta el a munka folytatását. Neki valóban sikerült társakra lelnie, előbb Godefroid Jenskens, majd Daniel van Papenbroek csatlakozásával. Még így is nyolcesztendei előkészület után, 1643-ban jelent meg az *Acta Sanctorum* első két főlíókötet, több mint 2500 oldalon elősorolva a januárban ünnepelt szentek életét.⁴⁹⁰ Amint arra már utaltam, e naptár szerinti beosztás Laurentius Suriust követi, a terjedelem és a minőség azonban sokszorosán túlmutat a karthauzi író munkáján. Hóman Bálint hangsúlyozta, hogy az általánosító protestáns támadások ellen a bollandisták a legjobb védekezési módot választották: a hiteles emlékek tekintélyének védelmében maguk végezték el a hamis legendák kiirtását, majd szigorúan tárgyilagos kútfőbírálat után a próbált kiállt legendák kritikai kiadását igyekeztek közzétenni.⁴⁹¹ Ez a tudományos körökben osztatlan elismerést kiváltó sorozat mégsem nyerte el mindenki tetszését. Daniel van Papenbroek forráskritikája miatt vitába keveredett a karmelitákkal, sőt rövid időre a spanyol inkvizíció eretnekké is nyilvánította.⁴⁹² Az *Acta Sanctorum* karaványa azonban lassan, de biztosan haladt a maga útján előre, s bár tárgyát tekintve az egyháztörténet-írás keretein belül maradt, de alkalmazott módszereivel követendő példát mutatott a nemzeti historiográfiák számára. Németalföldön új lendületet kapott még a középgörög kútfők kiadása. Közülük néhány az 1500-as években is megjelent,⁴⁹³ de Johannes Meursius oly jelentős írók munkáit rendezte sajtó alá, mint Bölcs Leó és Bíborbanszületett Konstantin császáráé.⁴⁹⁴ A bizantinológia fővárosa ezután Párizs lett, ahol 1645 és 1711 között az akkor ismert történeti műveket latin fordítás és magyarázó jegyzetek kíséretében rendezték sajtó alá *Corpus Byzantinae Historiae* címen.⁴⁹⁵

⁴⁹⁰ Hsia 1998. 131.

⁴⁹¹ Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása. Hóman 1938. 356–357.

⁴⁹² Gargallo 1972. 37.; Venard–Smolinsky 1998. 953.; Hsia 1998. 131–132.

⁴⁹³ Moravcsik 1934. 122., 159., 186.

⁴⁹⁴ Moravcsik 1934. 138., 159.; Moravcsik 1966. 18.

⁴⁹⁵ RFHMAe. I. 185.; Moravcsik 1966. 18.; Olajos 1995. 383.

A XVII. századi francia történetírást mégis a „*Congregatio Sancti Mauriti*” néven szerveződött bencés gyülekezet tette naggyá. A Szent Móríc Társulás ugyanúgy az ellenreformáció hozadéka volt, akár a Jézus Társaság, de amíg Loyolai Szent Ignác egy új közösség létrehozását, addig ők a legrégebbi szerzetesrend megújításában látták célravezetőnek. A bencés műveltség régi tekintélyének helyreállítását az új tudomány erejével kívánták véghezvinni.⁴⁹⁶ Elsőként említendő „a maurista tudomány atyja” Luc d’Achéry,⁴⁹⁷ aki tizenhárom vaskos kötetbe foglalt *Spicilegium*ával eladdig kiadatlan középkori források tárházát nyújtotta (1655–1677). Luc d’Achéry ennél is jelentősebb munkája a bollandista *Acta Sanctorum* vállalással párhuzamosan futó *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti* kilenc kötetes összegzése (1668–1701), amit végül a korszak legnagyobb hatású Szent Benedek-rendi tudósa, Jean Mabillon fejezett be.⁴⁹⁸ A két *Acta Sanctorum* között az a legfontosabb különbség, hogy a bencés a naptári beosztás helyett időrend szerint haladt, vagyis „történetibb” volt, mint a jezsuita. Mabillon elsőként Clairvaux-i Szent Bernát műveinek kritikai kiadását tette közzé 1667-ben.⁴⁹⁹ Hatkötetes *De Re Diplomatica* (1681) című könyvével megalapította a diplomatikai és paleográfiai kutatásokat, megállapította az oklevéltani, a levéltártani és az írástörténeti vizsgálatok mikéntjét.⁵⁰⁰ A kritikai filológia alapjára helyezkedő összefoglalás évtizedekig, az itáliai Lodovico Antonio Muratori felléptéig kizárólagos érvénnyel határozta meg az európai oklevéltant.⁵⁰¹ Ezek az „új” bencések tehát elsősorban történészek voltak, fő érdemük pedig úgy foglalható össze, hogy a történeti segédtudományoknak az elnevezés ellenére nem alávetett, segédi létet, hanem fontos szerepet biztosítottak.

⁴⁹⁶ Thompson–Holm 1950. II. 14–15.

⁴⁹⁷ Thompson–Holm 1950. II. 15.

⁴⁹⁸ Hay 1977. 161. A korabeli tudományos együttműködési készség szép példája volt a bencés Mabillon és a jezsuita Papenbroek barátsága. Uo. 162. Az *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti* számos újabb kiadásáról l. RFHMAc. I. 386–390.

⁴⁹⁹ Thompson–Holm 1950. II. 17.

⁵⁰⁰ Gallus Heer: Mabillon, Jean. LFTUK. VI. 1961. 1254–1255.; Hay 1977. 162.; Venard–Smolinsky 1998. 292.

⁵⁰¹ Bartelli 1960. 267–268.; Gargallo 1972. 36.

Magyar viszonylatban a bencés és a jezsuita műveltség fejlődése egészen más irányt vett. A Benedek-rendiek körében nem következett be olyan látványos és töretlen emelkedés, mint amit a Jézus Társaság magyar születésű tagjai felmutattak. Érdekes, hogy a bencés „védjegyek” számító történeti segédtudományokat hazánkban későn és éppen a jezsuiták kezdték művelni. Az oklevelek szervezett gyűjtése (Hevenesi Gábor), a paleográfia (a rendet később elhagyó Kollár Ádám Ferenc), a címertan (Palma Károly Ferenc), végül a pecséttan (Pray György) egyaránt hozzájuk fűződik.⁵⁰² Előtte azonban az alap kutatásnak utol kellett érnie önmagát. Erre vállalkozott nyugat-európai közegekben egymás után a három XVII. századi magyar történetbúvár.

3. *A XVII. századi Nyugat-Európában kutató magyarok. Inchofer Menyhért, Nadányi János és Otrokocsi Főris Ferenc.*

A jezsuiták római intézményalapításából a magyarok is kivették a részüket. Még az ellenreformáció első nemzedékéhez tartozó rendtag, Szántó (Arator) István alapította meg 1579-ben az ottani Collegium Hungaricumot, miután közbenjárására XIII. Gergely pápa a San Stefano alapítvány zárandokházát elvette a pálosoktól és a magyar jezsuita művelődés szolgálatára rendelte. Szántó örömét azonban beárnyékolta az a következő évben kelt pápai rendelet, amely a magyar kollégiumot egyesítette a némettel.⁵⁰³ Az így előállt Collegium Germanico-Hungaricumba 1605 során egy nyugat-magyarországi ifjú kérte felvételét.

Inchofer Menyhért lutheránus nemesi családból származott. Sokáig tévesen úgy tartották, hogy Bécsben született,⁵⁰⁴ Dümmerth Dezső azonban kimutatta, hogy Kőszeg városában jött világra.⁵⁰⁵ 1607 folyamán jelentkezett a jezsuita novíciátusba, de nem az ausztriai, hanem a római provinciába.⁵⁰⁶ Ezen életrajzi adalék igazi jelentőségét a Jézus Társaság nyugat- és közép-európai szervezeteinek alakulása világítja meg. Általánosan

⁵⁰² Gárdonyi 1926. 8., 16.; Szörényi 2000. 329.

⁵⁰³ Hermann 1973. 225–226., 230.

⁵⁰⁴ Burkhart Schneider: Inchofer Melchior. LFTUK. V. 1960. 642.

⁵⁰⁵ Dümmerth 1976. 193–194.

jellemezte a rend fejlődését, hogy tartományait igyekezett a nemzeti-kulturális határok szerint létrehozni. Így az 1576-ban létrejött lengyel provincia 1608-ban önálló lengyel és litván félre oszlott, 1612-re pedig a németalföldi rendtartomány vált ketté a flamand és vallon nyelvhatár mentén Flandro-Belgium, illetőleg Gallo-Belgium részre.⁵⁰⁷ Nem így történt a magyar jezsuiták esetében, akik az ausztriai provinciába tartoztak. Kosáry Domokos fogalmazta meg azt a téves, elmarasztaló ítéletet, hogy a Jézus Társaság hazai tagjai nem törekedtek a különválásra, ezzel is bizonyítva a nemzet ügye iránt érzett közömbösségüket.⁵⁰⁸ Lukács László, római jezsuita kutató a közelmúltban okiratokkal bizonyította ennek ellenkezőjét, miszerint a magyar jezsuiták a tartományi gyűléseken folyamatosan kérték a független magyar provincia felállítását, de hiába.⁵⁰⁹ E törekvés 1649-től 1773-ig, a rend feloszlataáig élt, s különösen a XVII. század végére erősödött fel.⁵¹⁰ Addig csupán egyetlen módon lehetett kifejezésre juttatni az osztrákoktól való távolságtartást: egy másik rendtartományba való felvétellel. Inchofer Menyhértről sokat elárul, hogy ezt az utat választotta.

Caesar Baroniushoz hasonlóan Inchofer Menyhért is baráti ösztönzésre fogott neki az egyháztörténet-írásnak. Jakusich György veszprémi, majd egri püspök – egykori tanulótlárs a Collegium Germanico-Hungaricumban – római látogatásakor beszélte rá őt e munkára.⁵¹¹ Maga Inchofer is égető szükségét érezte a magyar *Annales Ecclesiastici* elkészültének, mert amint azt az olvasóhoz írott előszóban megjegyzi, sokan voltak már, akik részben vagy egészben megírták hazánk históriáját, de ebből a szempontból senki sem vizsgálta az eltelt századokat.⁵¹² Mivel azonban nem magyar, hanem magyarországi

⁵⁰⁶ Dümmerth 1976. 194.

⁵⁰⁷ Hsia 1998. 62–64.

⁵⁰⁸ Kosáry 1980. 74.

⁵⁰⁹ Lukács 1989. 10. Az erre vonatkozó forrásokat először Lukács László tette közzé. Uo. 41–113.

⁵¹⁰ Lukács 1989. 32.

⁵¹¹ Dümmerth 1976. 192.

⁵¹² „Annales scribimus Hungariae, sed dumtaxat Ecclesiasticos, pro munere nostro; vt iter intendamus ad auitac Religionis, et pristinae Sanctitatis institutum... Nam vt plures fuerint, qui Historias Hungarorum aut vniuersim, aut per partes complexi sint; ea tamen, quae Religionem concernerunt, vix vnus aliquis obiter, et fortuitu respexit, quasi minora facinoribus alijs vnde vnde in volumina congestis...” Ad Lectorem. Inchofer, 1644. 3. számozatlan oldal.

évszázadairól: „*a hunok, későbbiekben magyarok Szkítiából kivomiltak, s kapitányokat választottak*” 373-hoz rendelt bejegyzését⁵¹⁶ így például Szent Márton tours-i püspökké emelése követi a 375. esztendőnél.⁵¹⁷ A továbbiakban megfigyelhető, hogy ahol külhoni kútforadatokat egyeztet, ott a kronológiája helyes, vagy csupán kisebb pontatlanságokat mutat. Buda halálának (444) és Attila végidejének (454) kelezése jelentős előrelépés középkori krónikáinkhoz képest.⁵¹⁸ Az avar történet időrendi mederbe terelésével pedig Bonfini adósságát törlesztette Inchofer. 568-ban a longobárdok Itáliába költöztek, ezzel az avarok birtokba vehették a Kárpát-medencét. E pontosan feltüntetett dátum kapcsán vélte úgy, hogy „*ez időtől fogva tartották egyesek a hunokat avar nevezetűeknek, majd ezt a két nevet egyesítve nem kis változtatás révén magyaroknak kezdték hívni őket.*”⁵¹⁹ A kronológiánál sokkal nagyobb fejtörést, sokkal kisebb eredményt hozott az uralkodói cím értelmezése. A kagán maradt személynév, s mint „*Cagasius, az avarok fejedelme*” 587-ben portyázó hadai élén Konstantinápoly falai alá jutott,⁵²⁰ hét évvel később pedig „*Cagasius, akit mások Cacamisnak, avagy Caiamisnak hinak, a hunok, avagy avarok és a szlávok fejedelme az összes békeegyezmény felrúgásával a Dunán átkelve lerohanta Trákiát.*”⁵²¹ Az így előállt személy végül 600-ra már az avarok királya címet nyerte el Inchofer Menyhérttől.⁵²²

Az Árpádhoz köthető bejövetel helyes időrendbe illesztésekor viszont Inchofer Menyhértnek nem sikerült végrehajtania azt a tudományos áttörést, amely Thuróczy és az

---

Godefridus Viterbiensis, Hunnos et Auares eandem gentem, Hunnos primum, postea a Regibus Auares appellatos affirmantes. Blondus ab Auario Rege, qui Zeliordi successit, dictos primum Auares, mox Bauaros, tandem Hungaros, Hunnorum consanguineos, ait.” Inchofer, 1644. IV.

⁵¹⁶ „Hunni, post Hungari, ex Scythia egrediuntur, Capitaneis constitutis... Anno 373.” Inchofer, 1644. LXXXVIII.

⁵¹⁷ „S. Martinus Turonensium Episcopus ordinatur.” 1644. LXXXVIII.

⁵¹⁸ Inchofer, 1644. LXXXIX–CI.

⁵¹⁹ „Ab hoc tempore putant aliqui Hunnos Auares dictos, coalito vocabulo, et non nihil immutato Hungaros dici coeptos.” Inchofer, 1644. CXXIV. 579-nél visszatér a Kárpát-medencei uralomváltásra.. „Longobardi, qui nuper in Italiam venientes Pannonia Hunnis, siue Hungaris reliquerant...” Uo. CXXV.

⁵²⁰ „Cagasius Dux Auarum ad Longum murum prope Constantinopolim praedando excurrit...” Inchofer, 1644. CXXVII. V. ö. Szádeczky-Kardoss, ATF. 65–66.

⁵²¹ „Cagasius, quem alij Cacanum seu Caianum vocant, Hunnorum seu Auarum, et Sclauorum Dux, Istro traiccto Thraciam inuadit, omnia foede diripit...” Inchofer, 1644. CXXIX. V. ö. Szádeczky-Kardoss, ATF. 103–106.

⁵²² „Cacanum, seu Caganus Rex Auarum” Inchofer, 1644. CXXX.

őt követők tévelygése óta váratott magára. Álmos születésének 678-ra keltezése már arról árulkodik, hogy itt a honfoglalás dátumaként a *Chronica Hungarorum* óta kísértő 744 fog felbukkanni. 678-nál a magyar krónikákhoz képest is hiányos, Csabát mellőző Attila–Ed–Ügyek–Előd–Álmos vérvonal, illetve Emese álma, a turul-monda szerepel.⁵²³ A magyarok bejövételéről alkotott kép az évszámot leszámítva jelentős írói önállóságról tanúskodik. Bár Álmos születési évét nem ismerhette, Árpád meglett korából ő is rájött arra, hogy apja idős emberként érte meg a szállásváltást. Mindezek ellenére tettekre szedő hadvezérnek ábrázolta az aggastyánt: „*Álmos... megszámlálhatatlanra növelt seregével kiindult Szkítiából, és hét vezér alá, ugyanannyi osztályba rendelt seregével a vidéket teljes szélességében, minden népével együtt, mint valami villám, úgy sújtotta le, s végül Erdély területéről elérte Pannónia határait.*”⁵²⁴ A jezsuita szerző az erdélyi megöletés hagyományát is alaposan átértelmezte. „*Álmos a hadsereg nagyobb részét Pannóniába küldte, s midőn az erdélyiek dolgát vigyázatlanul igazgatta, azok meggyilkolták. Amint ezt fia, Árpád meghallotta, nagy erővel visszafordult és megbosszulta apja végzetét, akinek a többi vezér beleegyezésével örökébe lépett.*”⁵²⁵ A tevékeny Álmos bemutatása, a főhatalom öröklésekor a vezértársak jóváhagyási joga egyaránt a *Gesta Hungarorum* szellemiségét idézi, annak dacára, hogy Inchofer Menyhért Anonymus-ismerete bizton kizárható – elég, ha a kronológiára tekintünk.

A magyar honfoglalás Bonfinihoz és követőihez hasonlóan a tulajdonképpeni avar történelmet szelte ketté, sőt egy szövegen kívüli választóvonal is került a VIII. század végére. Amiről eddig szó esett, az mind az „előzmény” volt: Inchofer tényleges egyháztörténeti évkönyve 795-tel, Nagy Károly avarok ellen viselt hadaival kezdődik. „*Ebben a hétszázkilencvenötödik esztendőben Thuduinus, vagy amint azt mások írják,*

⁵²³ Inchofer, 1644. CXXXIX.

⁵²⁴ „*Almus... immensis copijs auctus e Scythia egreditur, et sub septenis Ducibus, diuiso in totidem classes exercitu, late loca omnia populosque fulminis instar prosternit, ac tandem in Transyluanæ regiones Pannoniæ finitimas penetrat. Anno 744.*” Inchofer, 1644. CXXXXVI–CXXXXVII.

Theodo avagy *Thudo* a magyarok királya, követet küldött Károlyhoz, jelezte személyes látogatását, s ígéretet tett a keresztény hit felvételére. Mások szerint nem király, hanem a hunok közül egy előkelő volt, nagy befolyású hatalmasság, akit az Attila halála után több részre szakadt nemzet zöme uralkodásra kijelölt.”⁵²⁶ Az avar tudun behódolásának szentelt gondolat rövidege ellenére hű keresztmetszetet nyújt Inchofer történetírásának fő jellemzőiről. Tudásának korlátait itt a népek és a méltóságok elnevezésében érhetjük tetten. (Az annalisztikus töredezettség miatt e helyt nem annyira bántó Álmos és Árpád Nagy Károly elé helyezése, mint Bonfini egybefüggő históriájában, bár ettől függetlenül súlyos hiba.) Mindazonáltal egy bátortalan gondolat kísérlet is felütötte fejét, hiszen az avar tudunból megszemélyesített Tudun „magyar király” mivoltát nem tartja magától értetődőnek, és a valósághoz közelebb álló vélekedésnek is helyt adott.

Az *Annales Ecclesiastici Regni Hvmgariae* vitathatatlanul legnagyobb hozadéka számos, újdonságnak ható külhoni forrás felhasználása, beemelése a magyar történelmi ismeretek közé. Inchofer gyűjtőmunkáját nagymértékben nehezítette, hogy alkotói ideje alatt nem támaszkodhatott azokra az alapvető forráskiadványokra, amelyek az elbeszélő kútfők nélkülözhetetlen tárházát szolgáltatták a XVII–XVIII. század történetkutatóinak. Egyetlen kivételként Ioannes Pistorius már említett *Rerum Germanicarum Scriptores*e jelölhető meg, amelyet 1583 és 1607 között nyomtattak ki, s szellemi értékét jellemzi, hogy néhány év múltán szükség merült fel másodszori kiadására.⁵²⁷ A magyar királyok leszármazásrendjét is összeállító Pistorius nem a Bongarsius közölte genealógia, hanem német történeti gyűjteménye révén vált Inchofer hasznos segítőjévé. A honfoglalás és az államalapítás korának felvett forrásai közül Regino, Marianus Scottus, és Reichenau

⁵²⁵ „Alomus maiori parte copiarum versus Pannoniam dimissa, dum res Transylvanorum incaute ordinat, ab his occiditur. Quo audito Arpadus filius, non parua ex itinere manu reducta, fortunam patris vlciscitur, eidemque consensu reliquorum Ducum succedit.” Inchofer, 1644. CXXXXVII.

⁵²⁶ „Hoc itaque anno septuagesimo nonagesimo quinto, Thuduinus, siue vt alij scribunt, Theodo, vel Thudo Rex Hungarorum, Legatos mittens ad Carolum, et suum aduentum significauit, et se cum suis fidem Christianam suscepturum sponndit: Alij non regem eum, sed vnum ex Primoribus Hunnorum, et magnae potestatis Dynastam fuisse, eo tradunt, quod a morte Attilae in plures secta natio, fere a pluribus regebatur.” Inchofer, 1644. 3.

⁵²⁷ RFHMAe. I. 560–561.; Günther 1994. 74–185. Műveinek jegyzékét l. uo. 218–227.

Hermann krónikáját kell kiemelni. Andreas du Chesne *Historiae Francorum Scriptores coetanei* című kiadványa, illetve a párizsi *Corpus Byzantinae Historiae* egyaránt távol állt a befejezettségtől, s a magyar szempontból fontos munkák Inchofer egyháztörténetét követően napvilágot látott kötetekben fordulnak elő.⁵²⁸ Az *Annales Ecclesiastici Regni Hvmgariae* gyakrabban idézett íróit, mint Georgios Kedrenost, Ioannes Zonarast, illetve Merseburgi Thietmart, Rodulf Glabert és Hersfeldi Lambertet rendre elszórtan, egy-egy XVI. századi nyomtatványban kellett felkutatni, bár némi könnyebbséget jelenthetett Inchofer számára a Baronius-gyűjteménnyel gazdagodott vatikáni könyvtár,⁵²⁹ valamint maga a nagy mű, Caesar Baronius *Annales Ecclesiastici*-ja. Az újonnan felfedezett régi adatok azonban csak bővítették, de nem változtatták meg a hun–avar–magyar történeti folytonosságról és Álmos bejövetelének idejéről vallott nézeteit. Éppen ezért amikor az előadásban 889-hez ért, Regino és követői ide vonatkozó híradását kemény bírálatban részesítette: „*e helyt nem kevés író, aki a magyarok vadságán csodálkozott, odáig ment a képtelenségek koholásában, hogy [a magyarokat] Európában ez idáig ismeretlennek mondja.*”⁵³⁰ Inchofer tehát egy pillanatig sem akadt fenn azon, hogy eleink csak hosszú szünet után, a IX. század végére kerültek vissza a történelem lapjaira. Az ezredfordulóig vezetett évkönyvi rész helyreállította a megtépzott időrendet. Igaz, hogy a nagy itáliai hadjáratot és a vercelle-i püspök halálát 899 helyett 902-re datálta (Regino krónikájában 901 tűnik fel),⁵³¹ de az első augsburgi csata, a Gyermekek Lajos felett aratott magyar győzelem (910), a merseburgi vereség Madarász Henrik-től (933), s a gyászos kimenetelű második augsburgi csata (955) – a Lehel kürtje-mondával – egyaránt valóság szerint áll.⁵³² Géza uralkodását a ma elfogadott 972-nél két évvel korábbról számítja.⁵³³

⁵²⁸ RFHMAe. I. 181–185., 234.

⁵²⁹ Zen 1994. 363–368. Az említett művek 1500-as évekbeli kiadásairól összefoglalóan l. Potthast, BHMAe. II. 956., 1004., 1016., 1061., 1126.; RFHMAe. V. 460–461., VI. 605., VII. 458.

⁵³⁰ „Hoc loco non pauci Scriptores, mira de Hungarorum feritate, plane in commentum desinentia; quasi hactenus in Europa ignoti fuissent...” Inchofer, 1644. 111.

⁵³¹ Inchofer, 1644. 122. V. ö. Kristó, HKÍF. 199–200.

⁵³² Inchofer, 1644. 133., 152–153., 166–169.

⁵³³ Inchofer, 1644. 198.

Az első ezredév vége felé felerősödő keresztény térítés új forrásai új lendületet adtak Inchofer írói kedvének. Anyagkezelése is megváltozott, előadását előszeretettel színesítette idézetekkel. Részletet közöl Pilgrim (Piligrin) VI. Benedek pápának küldött leveléből, bár 980-hoz sorolta az amúgy hat-hét évvel korábban kelt üzenetet.⁵³⁴ Másutt valószínűsítette, hogy Géza ettől a Pilgrimtől nyerte el a keresztséget 985 folyamán.⁵³⁵ A 985-ik esztendő kapcsán egy különösen figyelemre méltó elméletét tette közzé. *„Nem mellőzhető e helyüitt, hogy egyesek úgy tartják, Gézának két felesége volt Sarolt előtt, aki Istvánt hozta a világra. Az egyiktől, akinek nem maradt fenn a neve, született Judit, őt később Mieszko lengyel fejedelem fia vette nőül; a másik pedig Adelhaid, ugyanezen Mieszko nőtestvére, az ő rábeszélésére Géza a magyarjaival együtt öt évvel a lengyelek után keresztény hitre tért.”*⁵³⁶ Inchofer itt a XVI. századi lengyel szerző, Dlugossus elbeszélésére hagyatkozott. Mindenesetre logikusan érvelt, amikor István születését úgy helyezte 985-re, hogy a kései időpontot a korábbi feleségek magyarázhatják. Az első király családi történetének minden részlete ma sem tisztázott, életkoráról sem alakult ki tudományos közmegegyezés. A megoldatlan feladat iránti érdeklődés mindenesetre nem lankadt, s a XVIII. századi jezsuita történétírók is nagy körültekintéssel láttak nézeteik alátámasztásához. Ennél összehasonlíthatatlanul egyértelműbbnek tűnt Géza és István váltását 997-re, II. Szilveszter pápaságának kezdetét 999-re helyezni.⁵³⁷ S ha a 999. év Koppány fegyveres támadását hozta – igaza lehet Inchofernek, bár nem valószínű, hogy a kisemmizett somogyi nagyúr két esztendeig várt volna.

István királysága minden addiginál gazdagabban adatolt előadásban tölti meg az annales lapjait. Az új évezred tárgyalása végre közelebb vitte Inchofert könyve címében

⁵³⁴ Inchofer, 1644. 209–210. V. ö. Kristó, ÁKÍF. 23.

⁵³⁵ „Nec improbabile est, Geysam ab ipso Pilgrino Baptismum suscepisse...” Inchofer, 1644. 224.

⁵³⁶ „Non est hoc loco, praetereundum, quod quidam tradunt, fuisse Geysae duas ante Saroltam, quae Stephanum edidit, uxores: Alteram quidem, de cuius nomine non constat, ex qua suscepit Iuditham, deinde Boleslao Miecislai Ducis Polonorum filio nuptam; alteram vero Adeleiden eiusdem Miecislai sororem, a qua persuasus Geysa, cum Hungaris suis Christianam et ipse religionem quinto post Polonos anno suscepit.” Inchofer, 1644. 225.

⁵³⁷ Inchofer, 1644. 241., 246. Ez utóbbi részt Merseburgi Thietmar, Rodulf Glaber, Hersfeldi Lambert és Marianus Scottus alapján dolgozta ki.

vállalt tárgyhöz. A keresztényi uralkodás fontos eredményeit szemléltetendő, mindjárt az egyházmegyék felsorolását helyezi előre. A szülőhely Esztergom érseksége, valamint Kalocsa, Eger, Veszprém, Vác, Csanád, Szerém, Várad, Győr, Pécs, Erdély püspöksége láttán azonban szembeszökő, hogy nem kizárólag Szent István-i alapításúak szerepelnek a sorban.⁵³⁸ Az akkoriban egyedül ismert István-legenda érthető módon kiemelt szerepet kapott. Hartvik alapján a pápa apostolisága fölé István apostolságát állította a magyar jezsuita.⁵³⁹ Gyakran találkozunk nála még az oklevelek teljes terjedelmű közlésével. Ezt a gyakorlatot ő honosította meg történetírásunkban, s a XVIII. századi tudós rendtársak közül különösen Katona Istvánra lett jellemző. Az első kiadott kiváltságlevél azonban nem a középkorkutatást, hanem a XVIII–XIX. századi művelődéstörténetet gazdagította és nyitott benne egy viharos fejezetet. A „forrás” szerint 1000-ben II. Szilveszter pápa István fejedelemnek visszaadta Magyarországot, amit ő még hűbérül ajánlott Rómának, egyben meghatározta a jövőbeni magyar királyok jogait.⁵⁴⁰ A „Szilveszter-bulla” néven elhíresült szöveget az 1700-as években is erős támadások érték, de akkor jórészt pusztán ürügy volt a katolikusok és a protestánsok egy-egy szellemi összecsapására, amíg végre Karácsonyi János ki nem mutatta, hogy a privilégiumot Inchofer kortársa, Marnavics Tomkó János bosnyák ferences szerzetes hamisította – méghozzá másolat formájában, mert így megúszhatta az esetleges kiközösítést – III. Ferdinánd támogatására az apostoli királyi cím elnyeréséért. A költött kiváltságlevelet Levakovich Rafael horvát ferences juttatta el Inchoferhez.⁵⁴¹ Nagyobb szerencsével járt a magyar *Annales Ecclesiastici* szerzője, amikor Zsámboki János *Decretorum*-át forgatta. A Bonfini-kiadáshoz rendelt gyűjteményből először a pannonhalmi apátság alapítólevelet vette át, a „*Privilegium datum Protoabbatiae S. Martini Pannoniae*” címet változatlanul hagyva.⁵⁴² Amit mégis módosított, az kutatói erényét dicséri, mert az 1001-re datált diplomát a kiállítás valódi

⁵³⁸ Inchofer, 1644. 250.

⁵³⁹ Inchofer, 1644. 254.

⁵⁴⁰ Inchofer, 1644. 256–257.

⁵⁴¹ Hermann 1973. 276.; Györffy, DHA. I. 17–18. (1. sz.)

ideje, 1002 alatt közölte.⁵⁴³ Zsámboki 1581-es jogtörténeti tárából még István király törvényei közül az egyházi vonatkozású tizenkét cikkelyt válogatta ki,⁵⁴⁴ ugyanakkor egészében idézte az Imréhez írt Intelmeket „*Libellvs Divi Stephani Regis Paraeneticvs Ad Emericvm Dvcem Filivm Svvm*” címen.⁵⁴⁵ Ezen túl egy első oklevélközlés is kötődik Inchoferhez, a pécsi püspökség 1009-es – interpolált változatban fennmaradt, de István korára nézve hiteles – alapítólevelének kiadása.⁵⁴⁶ Az 1600-as évek hatalmi viszonyait tekintve kényes kérdés volt a XI. századi fiatal Magyar Királyság és a (nála nem sokkal idősebb) Német-Római Császárság kapcsolatát elemezni, de Inchofer Menyhértet, akit az igazság keresése vezetett, ez nem tántorította el a határozott véleményformálástól, ráadásul mint Rómában élő és alkotó, s a római jezsuita provinciába tartozó historikust, még a birodalmi fennhatóság sem nyomasztotta. Ennek tükrében látszik, miért úgy szólt István és Gizella házasságáról, ahogy azt 1005-re kicsúsztatva megfogalmazta. „*István király húszéves volt, amikor saját elhatározásából eljegyezte II. (Szent) Henrik császár Gizella, másként Gyslen nevű nőtestvérét, aki életkorban hasonló, de életszentségben is hozzá méltó volt.*”⁵⁴⁷ E sorokon átsugárzik a két szent uralkodó, István király és Henrik császár művének, a két egyenrangú ország barátságának eszményítése, ami igen távol állt az írói jelen valóságától. Másként nem magyarázható, miért bírálta felül Baroniust, és miért tüntette fel István kezdeményezésének a házasságot, holott a kardinális 997-es évszáma történetileg hitelesebb volt,⁵⁴⁸ valamint ennek tanulsága, miszerint ezt a nászt még István uralkodói önállósága előtt, mások kezdeményezték. Caesar Baroniust abban a tekintetben viszont fenntartás nélkül követte, hogy a Konrád császár feletti győzelmet és Imre herceg

⁵⁴² Inchofer, 1644. 269–270.

⁵⁴³ Györffy, DHA. I. 26–41. (5/II. sz.); Kristó, ÁKÍF. 37–45.

⁵⁴⁴ Inchofer, 1644. 308–310.

⁵⁴⁵ Inchofer, 1644. 319–324.

⁵⁴⁶ Inchofer, 1644. 290–291. V. ö. Györffy, DHA. I. 54–58. (9/I. sz.); Kristó, ÁKÍF. 92–94.

⁵⁴⁷ „Hic annus Stephano Regi vigesimus est, quo ipse suorum suasu despondit sibi sororem S. Henrici Imperatoris Secundi nomine Gyslam, alij Gyslen vocant, aetatis fere paris, sanctitatis aequalis.” Inchofer, 1644. 277.

⁵⁴⁸ V. ö. a 478. jegyzettel.

halálát 1030-ra sűrítette.⁵⁴⁹ E helyt felidézte Hartvik tudósítását a Szűz Máriához fohászkodó István imájáról. Dümmerth Dezső szerint itt az idegen dinasztia Mária-kultuszt kisajátító törekvése lepleződött le.⁵⁵⁰ Inchofer végül abban láttatta Szent István jelentőségét, hogy kegyes életével, törvényeivel, a Patrona Hungariae-nak történt országfelajánlással a Regnum Marianumot alapozta meg.⁵⁵¹

Inchofer Menyhért hatalmas tudósi elszántságát jellemzi, hogy az itt elősorolt anyag a tervezett magyar egyháztörténetnek csupán az első kötete, amely még 1059-ig vezette tovább az eseményeket. A második rész (1060–1109) is elkészült, de kéziratban maradt, ami 1641 folyamán zárult.⁵⁵² Az *Annales Ecclesiastici Regni Hvmgariae*-ről két kortárs vélemény ismeretes; tanulságos ezeket felidézni. Az egyik egy cenzori bírálat, amely az alábbiakban marasztalja el a könyvet: sokszor eltér a tárgytól, mert a pápaság, sőt néhol egész Európa történelme felé is elkalandozik; utánozza Baroniust; túlságosan dicséri a magyarokat a többi nép rovására. (Dümmerth e kritikával hozta összefüggésbe, hogy a kiadás három évet váratott magára.)⁵⁵³ A másik ítélet homlokegyenest eltér ettől. Jean Bourgeois francia janzenista teológus 1645 és 1646 között Rómában tartózkodott, ez idő alatt megismerkedett Inchoferrel és munkájával, majd így nyilatkozott: az annales kitűnő, az író tájékozottsága nagy, következtetései alaposak és előadása érdek nélküli igazságszeretetről tanúskodik.⁵⁵⁴ Ha egy könyvről két tudós férfiú ennyire ellentétesen vélekedik, az legalább is igen elgondolkodtató. (Az pedig, hogy egy janzenista ily nagy megértéssel, tisztelettel viseltessék egy jezsuita iránt, a két rend viszonyát tekintve több mint feltűnő.)⁵⁵⁵ Melyiküknek van igaza? A döntő válaszhoz kizárólag az életmű teljes áttekintése vezethet; egy árnyaltabb képet ugyanakkor az évkönyv idézett részleteiből is nyerhetünk. Vitathatatlanul jogos az a megállapítás, miszerint Inchofer sokszor túllépte a

⁵⁴⁹ Inchofer, 1644. 342–344.

⁵⁵⁰ Dümmerth 1976. 198.

⁵⁵¹ Inchofer, 1644. 362.

⁵⁵² Dümmerth 1976. 194–195.

⁵⁵³ Dümmerth 1976. 195.

⁵⁵⁴ Dümmerth 1976. 203–204.

címbe vállalt tárgykört, s teljes politikatörténetet nyújtott. Az előadásmód is erősen emlékeztet Baroniusra, de ez nem hibájául kell felróni, hanem ellenkezőleg: egyik fő erényeként elismerni, hiszen ezzel a kor legújabb, legmagasabb színvonalú történetírói törekvésének szegődött nyomába, amit az *Annales Ecclesiastici* cím átvételével nyíltan fel is vállalt. A magyarok iránti elfogultság egyéni ízlés kérdése; a francia janzenistának mindenesetre ez nem tűnt fel. Talán azért sem, mert a X. századi hadjáratok krónikájába Kézai Simonnal szólva a sikertelen és a szerencsés harcokat egyaránt beleszötte. Ennyi idő távlatából inkább az elismerő szavaknak adhatunk igazat, bár azokat a hibákat sem feledhetjük, amelyek az időrend felépítésekor estek. Mégis ez az első magyar történelmi összefoglalás, amely – addig, ameddig a szerző eljutott – forrásalapozottságában és anyagkezelésében meghaladja Bonfini humanista históriáját. Sajnos az egyháztörténeti évkönyv torzóban maradt, 1644-es kiadású első kötete éppen csak beleért a XI. század közepébe. Mindezekon túlmenően Inchofer Menyhért, aki ezután néhány évvel meghalt, a korabeli hazai historiográfiától elszigetelten tevékenykedett, munkássága a jezsuita nemzetközi tudományos élethez tartozik.⁵⁵⁶ Mivel a XVIII. századi magyar tudományra hatással volt, így ha nem is kritikai történetírásunk megalapítójának, de előfutárának mindenképpen a méltatlanul elfeledett Inchofer Menyhértet kell tartanunk. Az *Annales Ecclesiastici Regni Hvmgariae*-ban felhalmozott adattömeg hasznos nyersanyaggá vált. Az évkönyv műfaji korlátaiból eredően nem volt képes a korai magyar múlt természetes határainak, súlypontjainak kijelölésére. Erre még a XVII. század folyamán két magyar protestáns történetíró vállalkozott.

Nadányi János *Florus Hungaricus*a a kor külföldön készült összegzései között minden szempont szerint a közbülső helyen áll: forrásismeretében és következtetéseiben a fejlődés átmeneti állapotát tükrözi. Abban viszont minden történetírónktól különbözik, hogy a nemzet életszakaszainak tagolásában előre megkötötte kezét, s egy antik szerző

⁵⁵⁵ Dümmerth 1976. 202.

⁵⁵⁶ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 392.

ciklikus történelemszemléletét alkalmazta a magyar példára. Az ifjú Nadányi János apja intését fogadva, tudniillik a „*literatúráknak megtanulásához egynehány historicusokat*” forgasson, Németalföldre utazott tanulni, hogy latin nyelvi tudását pallérozza. Itt érte az a hatás, amely egy rövid magyar történet írására sarkallta.⁵⁵⁷ A korabeli historiográfia Florus felfedezésétől fellelkesülten sorra különböző nemzeti „Florusokat” hozott lére. Nadányi előtt az angolok, dánok és lengyelek készítették el saját történetük foglalatait. Florus eredetisége az organikus történelemfelfogásban rejlett. A római nép életkorának egy-egy szakaszát különböző államformák fejezték ki: a gyermekség idejét a királyság, a serdülőkort a köztársaság a szenátus fő uralomgyakorlásával, az ifjúságot a „Senatus Populusque Romanus” már a két konzul túlerejével, végül az öregkort a principátus.⁵⁵⁸ Ezt a mintát választotta Nadányi János, de olyan nemzeti sajátosságokkal találta magát szemben, amelyek miatt az irodalmi előképet jelentősen át kellett rajzolnia ahhoz, hogy a magyarok sorsát hűséggel ábrázolja. A módosítást a korszakok csökkentésével kezdte. Három részre tagolta a múltat: az első, a vad pogány ifjúkor a hunok bejövetelétől Géza fejedelemségéig tartott, a férfikor mintegy háromszázötven évet számlált Szent István trónfoglalásától Károly Róbert haláláig, amikor az írói jelenbe vezető bő háromszáz év időződés vette kezdetét. Fontos különbség még, hogy a befejezett történelmű római nép példájával szemben nem a halál, hanem a megújulás idejét várja,⁵⁵⁹ a porából megéledő fönixmadár módjára. Nem csak a mai, de a XVII. századi műveltséggel is mesterkéltnek tűnik az ilyesfajta felosztás: emlékezzünk rá, hogy Petthő Gergely jóval Nadányi előtt felismerte a III. András halála miatt keletkezett politikatörténeti törésvonal jelentőségét. A római párhuzam ellen hatott még a monarchikus államforma változatlansága: egyedül a fejedelmi méltóságot magasztosította fel Szent István koronája, de sem köztársaság, sem császárság nem volt. Havas László elemzése szerint a Kárpát-medencei hun, avar és pogány magyar állami életnek megvolt a kialakult, jól működő intézményrendszere, így

---

⁵⁵⁷ Havas 1996. 154.

⁵⁵⁸ Havas 1996. 156.

Nadányi elgondolásába nem fért be egy Romulus-jelentőségű országalapító.⁵⁶⁰ Mily távol áll e következtetés Zrínyi Miklós Attila-értelmezésétől! A szinte egy időben alkotó Zrínyi és Nadányi áll az előidő-szemlélet két végpontján: előbbi egy emberfeletti ember jelkép értékű alakjában megszemélyesítve láttatta a „magyarnak példáját”, utóbbi a nép történelmét a személytelenség távolából nézte. Ez a fejlődés nem volt folyamatos, mint a római minta, elég a „pogány ifjúkort” szabdaló háromszori bejövételre, az újrakezdés felbukkanó kényszerére gondolni. Itt már nem segíthetett Florus formai útmutatója, és ha jelentős szövegmintákat át is vett, a tartalom kidolgozásához kizárólag az írott kútfőkre lehetett hagyatkozni.⁵⁶¹ A „Magyar Florus” becsületére legyen mondva, hogy alapos felkészültséggel látott munkához.

Az első könyv Szkítia földjét, népeinek ősiségét Herodotos és Iustinus alapján tekinti át. Figyelemre méltó bőséggel sorjáznak a steppei népek nevei: szkíták, hunok, avarok, parthusok, szabirok és onogurok tűnnek fel a könyv lapjain, közülük az utóbbi hármat Nadányi János vezette be a magyar történeti műveltségbe. Ugyancsak ő idézte elsőként Prokopiost a fehér és fekete hunok megkülönböztetéséről, a fehérek eftalita nevééről, az utrigur és a kuturgur törzsszövetségről.⁵⁶² A hun történetet Priscos Rhetor, Jordanes, Marcellinus Comes, Paulus Diaconus, Menander Protector, az újabb szerzők közül Callimachus és Oláh Miklós alapján adta elő.⁵⁶³ A fiatal író tudását le nem tisztult állapotban osztotta meg olvasóival. Ez érzik bizonytalan szóhasználatán: amíg Baján kagán hódításának a „*hunok második, avar néven ismeretes beköltözése*” címet adta,⁵⁶⁴ addig a harmadik térfoglalást a „*magyarok második beérkezte*” alatt tárgyalja.⁵⁶⁵ Olybá tűnik, mintha ingadozna a régi műveltséget képviselő hazai krónikák és az újdonságként ható külhoni adatok között, pedig minden eddiginél előremutatóbb nézetet fogalmazott meg a

⁵⁵⁹ Havas 1996. 157–158.

⁵⁶⁰ Havas 1996. 159–160.

⁵⁶¹ A szöveghelyek párhuzamait l. Havas 1994. 44–47.

⁵⁶² Nadányi 1663. 3–20., 25.

⁵⁶³ Nadányi 1663. 27–35.

⁵⁶⁴ „Secunda Hunnorum migratio Avarum nomine notorum.” Nadányi 1663. 36.

végso magyar szállásváltás eltérő időpontjairól. „Nem hiányoznak azok, akik ezt a bejövetelt 744-hez, Konstantin császárságára és Zakariás pápaságára helyezik vissza, mások 889-re jegyzik be, ami Arnulf idejére esett. Ennek megállapításával, és ezt én igazabbnak vélem, viszont Nagy Károly semmilyen háborút sem viselt magyarok ellen: avarok voltak azok, akiket Pippin legyőzött; annál is inkább, mivel Károly és Arnulf között hosszú hallgatás folyik a magyarokról.”⁵⁶⁶ Ezt a következtetését, tudniillik hogy a magyarok elvándorlása nem a VIII., hanem a már IX. századra esett, a nyomatékosság kedvéért később megismételte.⁵⁶⁷ Székely István óta nem járt magyar történetíró ilyen közel a honfoglalás valódi idejéhez, csakhogy a bencédi hitújító még a *Budai Krónika* 888-át vette át, Nadányi pedig újszerűen Regino adatával igazította helyre az időrendet. Ezen kívül még egy jelentős előrelépést tett, amellyel Inchofert is meghaladta, az avar személy- és méltóságnevek jó elkülönítésével. Baján kagáni címét nem tulajdonnévnek nézte, hanem nagyfejedelmi rangként értelmezte.⁵⁶⁸ Ám ezzel ki is merült a személyek iránti mélyebb érdeklődése. Habár Árpád fejedelemtársát, Kusált ugyancsak Nadányi János ismerte első magyarként, itt a humanista Aventinus (Johannes Turmair) 1554 óta nyomtatásban is hozzáférhető könyvét használta, de megmaradt az említés szintjén.⁵⁶⁹ Jobban érdekelte az, hogy Theophylactos Simocattes szerint a perzsák türköknek hívták a hunokat.⁵⁷⁰ A X. századi hadjáratokat tárgyyszerűen, viszonylagos részletességgel adja elő,⁵⁷¹ de Szent Istvánról kimérten nyilatkozik: a vele foglalkozó rövid fejezet címe csak a hittérítést,

⁵⁶⁵ „Migratio secunda Hungarorum.” Nadányi 1663. 40.

⁵⁶⁶ „Non desunt qui hanc profectionem repetant ab anno quadragesimo quarto septimi seculi Constantino Imperatore, et Zacharia Pontifice: alii referunt ad annum octuagesimum octavum supra octingentesimum, qui incidit in Arnulphum. Quo pacto adversos Hungaros nulla Carolus M. gessit bella; quae et opinio verior: Avars enim ii fuerunt, quos Pipinus debellavit; maxime quod inter Carolum et Arnulphum altum de Hungaris habetur silentium...” Nadányi 1663. 40.

⁵⁶⁷ „Septem Ducibus et Regione jam explicata Arnulpho Caesare anno nonagesimo seculi octavi Hungari profecti.” Nadányi 1663. 48.

⁵⁶⁸ „Baianus eorum Chacanus quod verbum Magnum Ducem alibi interpretati sumus Daciam, et Pannoniae partem suo subjecit imperio.” Nadányi 1663. 37.

⁵⁶⁹ Nadányi 1663. 49. V. ö. Kristó, HKÍF. 267.

⁵⁷⁰ „Clare enim Theophylactus Simocattus scribit Hunnos a Persis Turcos vocari.” Nadányi 1663. 45.

⁵⁷¹ Nadányi 1663. 48–62.

Koppány és Gyula legyőzését, illetőleg a bolgárok megzabolázását tünteti fel.⁵⁷² Ahhoz képest, amilyen nagy tisztelettel viseltetett a Szent Korona iránt, hogy még a kötet élére is a diadém előtt tisztelgő disztichon került,⁵⁷³ eléggé elavult nézetet vallott a koronaküldésről. Nem Szilvesztertől, hanem a Bonifácot elűző Benedektől eredeztette István királyi fejékét, pedig akkor már az önmagát felülbíró Révay Péter monográfiája és Inchofer Menyhért e tekintetben megbízható egyháztörténete is rendelkezésre állt.⁵⁷⁴ Az imént felidézett gondolatokban megmutatkoznak a *Florus Hungaricus* fő erényei és hibái. Nadányi János elvitathatatlan érdeme, hogy könyve rövidsége ellenére hatalmas anyagot tekintett át; az elősorolt forrásokon kívül a *Fuldai Évkönyvekre* is hivatkozott, de nem nagyon tudott mit kezdeni bővülő ismeretkörével. Egyrészt túl fiatalon írta meg rövid magyar történetét, hiszen az első, 1663-as amszterdami kiadáskor csak húszéves volt (!),⁵⁷⁵ másrészt jobban járt volna, hogyha a modoros idegen minta helyett kizárólag a kútfők természetes tanulságait tartja szem előtt. Mindazonáltal a formai kötöttségeken ígéretes történetírói tehetség sugárzott át, s a nemzeti Florusok között is megállta helyét. Egy év múlva a latinul írt könyv angol fordítása napvilágot látott Londonban. Ez annak is köszönhető, hogy Zrínyi Miklós életpályája Európa-szerte nagy érdeklődést váltott ki a magyarok iránt,⁵⁷⁶ de ettől még nem kisebbedik annak jelentősége, hogy a kizárólag angolul olvasók először Nadányi Jánostól ismerhették meg teljes történelmünket. Kár, hogy a szerző idősebb korában nem dolgozta át *Florus Hungaricus*-át, mert a mégoly becses értesülések jelen állapotukban csupán egy-egy elszórt adalékot nyújtanak a régi magyar múlthoz; azok rendszerezését egy 30 évvel később alkotó, nála nagyobb hatású történetbúvár kísérelte meg elsőként.

⁵⁷² „Caput II. Stephanus I. Rex religionem propagat: Cupam et Gynlam vincit: Bulgaros coerctet.” Nadányi 1663. 65–67.

⁵⁷³ Havas 1994. 43.

⁵⁷⁴ Nadányi 1663. 65.

⁵⁷⁵ Bartonek 1975. 425.

⁵⁷⁶ Havas 1996. 153.

Otrokocsi Fóris Ferenc összehasonlíthatatlanul hosszabb és rögzöbber életpályát járt be, mire nekifogott a magyarok eredetéről szóló munkának. Az ő esetében legalább annyira fontos a tudományos háttérre pillantanunk, mint Inchofer Menyhértnél, mert ha a római magyar jezsuita a nyugat-európai katolikus műveltség legjavából részesedett, akkor ugyanez mondható Otrokocsi Fórisról a protestáns oldalon. A szatmári református kollégium szorgalmas diákja 1671-ben két évre az utrecht-i egyetem hallgatója lett, ahol teológiát, ezen belül szentírás-magyarázatot tanult, illetve tudományos alapú hitvitákon edzette elméjét. Otrokocsi Fóris Ferenc kitűnt a keleti nyelvek elsajátításában, sőt Jan Leusden rektor kedvelt tanítványa lett.⁵⁷⁷ A rimaszécsi lelkész, majd üldözött kálvinista, gályarabsága után három esztendeig Utrechtben, majd hosszabb megszakítást követően Nyugat-Európa protestáns szellemi központjaiban, Amszterdam és Oxford egyetemén is folytatott kutatásokat.⁵⁷⁸ 1691-ben a frízöldi Franeker városába érkezett.⁵⁷⁹ Két évet ott is kutatómunkával töltött, míg eredményeit könyvbe nem foglalta.

Otrokocsi Fóris Ferenc franekeri tartózkodása végén, 1693-ban jelentette meg az *Origines Hungaricae*t. Érdekes, de az első önálló formában kiadott magyar őstörténettel zárul a XVII. századbeli Nyugat-Európában kiadott nemzeti históriák sora. A hun, avar és magyar fejezetre osztott munka végre megszilárdult hármas alapon nyugszik, a keret bő forrásadatok gazdag tartalmával telítődött. Elöljáróban terjedelmes rész foglalkozik Szkítia földjével és népeivel, csak a harmadik fejezet szól a hunok Európába érkezéről, de a címben hangsúlyozott első bejövétel máris nagyobb tudatosságról árulkodik, mint hasonló helyen Nadányi János.⁵⁸⁰ A törzsszövetségek és népalakulatok azonosítása felé ő sem kisebb érdeklődéssel fordul, amire a későbbiek során számos példát mutat, ámde a hun történelem kiemelkedő alakjának is megkülönböztetett kutatói figyelmet szentel. Tanulságos elmélkedéssel kezdett Attila ábrázolásához. Határozott állásfoglalása, érett

⁵⁷⁷ Fallenbüchl 1899. 4–8.

⁵⁷⁸ Fallenbüchl 1899. 9–23.

⁵⁷⁹ Fallenbüchl 1899. 27.

⁵⁸⁰ „Cap. III. In quo, de primo Hunnorum in Europam adventu tractatur.” Otrokocsi Fóris 1693. 72–100.

forráskritikusi magatartása nagy segítségére lehetett volna akár gróf Zrínyi Miklósnak is a hun királlyal kapcsolatos kételyek, vívódások, erkölcsi fenntartások eloszlatásában. *„Amikor a hun nemzet pogányságban élt, Attila volt a szemefénye, ékessége, akit nem kevesen hazug koholmányokkal rútul bemocskoltak, azok a történetírók, akik századok múltán csak a zavarosban halásztak, a szájhősök és az igazat a hamissal összezaggyválók mocsarából merithettek. Emiatt az a szándék vezérelt, hogy Attiláról minél őszintébben és hitelesebben szóljak, amennyire azt a régi írások lehetővé teszik.”*⁵⁸¹ A valóságos uralkodói képmáshoz – és itt megint Zrínyi Miklós alapvető, tévedései ellenére fontos elmélkedésére kell visszapillantunk – az is hozzá tartozik, hogy Attila nem az első volt a hunok között, aki királyi (egyeduralkodói) méltóságot viselt.⁵⁸² A személyére vetülő legsötétebb árnyékot, a testvérgyilkosság vádját ma is helytálló tudósi érveléssel, az egykorú kútfőadatok hiányára mutatva oszlatja el a szerző. *„Hogy megölte-e Attila fivérét, Budát, avagy sem, erről Priskos semmit sem közöl.”*⁵⁸³ Ily módon igazságot téve újra fő tárgyához, a magyar nemzet kialakulásához tér vissza. *„Az avaroknak mondott hunok másodszori Európába, Pannóniába érkezétéről, majd 823-ig viselt dolgairól”* szól a terjedelmes ötödik fejezet, amelynek kapcsán felemlíti az onogur, saragur, kutrigur, utrigur, eftalita, var-hun, (varchonita) neveket.⁵⁸⁴ A steppei népek tekintélyes jegyzéke Nadányihoz képest is jelentősen bővült. Biztos nyelvtudásából fakadt ma is helytálló meglátása, hogy a bizánci történetírók – ő főleg Theophylactos Simocattes, Theophanes, Ioannes Zonaras műveit ismerte – gyakorta türköknek nevezik a hunokat és fordítva.⁵⁸⁵

⁵⁸¹ „Cum constet Nationis Hunniacae in Paganismo, Athilam fuisse lumen et decus, quem non paucis sane figmentis et mendaciis defoedarunt Historici illi, qui sua quaedam, de rebus remotiorum seculorum, non nisi ex turbidis, nugatorum, et veritatem cum falsitate miscantium lacunis, haurire poterant; idcirco partem instituti mei esse duxi, etiam de Athila aliquid, quam sincerius et fidelius per scripta veteri fieri potest, dicere.” Otrokocsi Főris 1693. 102.

⁵⁸² Otrokocsi Főris 1693. 104.

⁵⁸³ „Bledam fratrem suum, an interficerit Attila, nec ne, nihil de eo Priscus prodidit.” Otrokocsi Főris 1693. 127.

⁵⁸⁴ „Cap. V. De Hunnorum qui Abares dicti sunt, secundo in Europam ac Pannoniam adventu, deque eorum rebus usque ad an. 823.” Otrokocsi Főris 1693. 142–239. A varhunokat ugyanazon nép két ágának tartja. „Puto autem Var et Chunni, esse tantum diversa unius ejusdemque Nationis Hunniacae nomina, ab ignaris originis nominum, ita accepta, quasi vel diversas tribus, vel unam ex diversis conflata, significarent.” Uo. 1693. 167.

⁵⁸⁵ Otrokocsi Főris 1693. 145.

Otrokocsi Fóris Ferenc rendteremtő kedve túlmutatott a törzsszövetségek azonosságát, vagy különbségét tisztázó elemzéseken. Historiográfiánkban elsőként ő tett javaslatot az uralkodói címek következetes értelmezésére. Szerinte a „dux” vezérként, a „princeps” fejedelemként fordítandó, a „rex” pedig királynak.⁵⁸⁶ Kívánsága évszázadokkal előzte meg saját korát, sőt talán a mai tudomány sem tudna mindig a kedvére tenni, hiszen ha az egyes írók következetes szóhasználattal is éltek, attól még nem egyértelmű, hogy az általuk használt jelölés ténylegesen fedi a valós hatalmi viszonyokat. Nem szólva arról, hogy a térben és időben egymástól távol élt írók adatainak egyeztetéséből olyan furcsa eredmény adódhat, mintha Árpádot a honi krónikás „dux” megjelölés miatt alacsonyabb rangúnak tartanánk Kusálnál, pusztán azért, mert uralkodótársát a humanista Aventinus „rex”-nek címezte.⁵⁸⁷ (Ezt a terminológiai ütköztetést a XVIII. század első harmadában alkotó jezsuita szerzetes, Timon Sámuel elkerülte.)⁵⁸⁸ Mindezt továbbgondolva könnyű elképzelni, micsoda tudományos inyenccfalat lehetett volna Otrokocsi Fóris számára, ha megint Árpádra vonatkoztatva a középlatin „dux” mellé a középgörög „megas arkhon” kifejezést is elétálatja valaki.⁵⁸⁹ Messzire vezetett e fejlett problémaérzékenységről árulkodó felvetése; ezzel egyszersmind elérkeztünk a 800-as évek végéhez.

*„A hunok, akiket magyaroknak neveztek, harmadszori Pannóniába jöveteléről. Ehhez kapcsolódik még a kunok betelepődése.”*⁵⁹⁰ A hatodik fejezet címe újabb meglepő tanulságot ígér: a szerző – és ezzel egy újabb elsőséget mondhat magáénak – tudatosítja az *Origines Hungaricae* olvasóiban, hogy a Kárpát-medencébe napkelet felől beáramló néptengernek nem az utolsó hulláma volt a magyar. Mindazonáltal, ami a honfoglalások számokban kifejezett nyilvántartásán látszik, a hunok 370, az avarok 568, s a magyarok 888 körüli beköltözését tekintette sorsdöntő jelentőségűnek. A rokonsági fok tisztázása

⁵⁸⁶ Otrokocsi Fóris 1693. 170.

⁵⁸⁷ Kristó, HKÍF. 268. V. ö. Kristó 1993. 7–93.

⁵⁸⁸ Timon 1733. 342.

⁵⁸⁹ A kitétel máig legalaposabb elemzését l. Makk Ferenc: *Megas arkhon*. Makk 1998. 67–80.

⁵⁹⁰ „Cap. VI. De tertio Hunnorum, qui Hungari dicti sunt, in Pannoniam adventu. Ubi subjungitur etiam Cunorum adventus.” Otrokocsi Fóris 1693. 240–280.

sem sokat várathatott magára: „*a magyarok a régi onogurok utódai a hunok törzséből, azon felül az avarok vérrokonai.*”⁵⁹¹ A Kárpát-medence megszállását Nadányi után már biztos kézzel illesztette az időrendbe. Thuróczy és Bonfini dátumát Regino és Liutprand alapján vetette el: hangsúlyozta, hogy Kedrenos, Zonaras, Sigebertus Gemblacensis, de főleg a IX–X. században élt írók egyike sem tud 744 körüli népmozgásról. Elismerésre méltóan következetes az önmaga által támasztott követelményhez, amellyel a korabeli kútfők elsődlegességét tartotta szem előtt Attila megítélése kapcsán. Ez esetben pedig két évszázad tévelygésének vetett véget. A honfoglalás idejét 744-ről 888/889-re és a rá következő esztendőkre tolta ki. Ezt erősítendő tudatosította, hogy Szvatopluk morva fejedelem Arnulf császár korában élt.⁵⁹² Thuróczyt nem a *Budai Krónika* alapján bírálta felül, mint Székely István, hanem Nadányi János, vagy inkább a külhoni feljegyzések nyomába szegődött. Az *Origines Hungaricae* lapjain hangsúlyos szerepet kapott Regino krónikája, amit Inchofer Menyhért rendkívül kritikusan fogadott a magyar történelem forrásai között. Otrókoci Fóris Ferenc jó érzékkel mérte fel a prümi apát-krónikás jelentőségét: hosszú idézet, éber figyelem jutott a magyar hódítást megért, 906-ig alkotó egyházi író osztályrészéül. Hanem amennyire elfogadta időrendjét, olyannyira elvetette az általa döntőnek tartott indokot: „*Előhoztam már a történetírók tanúságait; az előbb említettek közül Regino prümi apátról (aki a sorban az első volt), megjegyzem, hogy amidőn a magyarok bejövetelének okát a besenyők (itt: dákok) támadásában jelöli meg, úgy abban, mint ahogy sok másban, erősen téved (ha csak nem a Donon túl levő másik részüket támadta meg egy másik türk, vagy kazár hatalom); arról az elűzetésről ugyanis más régi históriák, mind a görögök, mind a latinok teljességgel hallgatnak.*”⁵⁹³ Ezzel az

⁵⁹¹ „Hungari sunt posteri veterum Unogurorum stirpis Hunniacae, atque etiam Abarum consanguinei.” Otrókoci Fóris 1693. 240.

⁵⁹² Otrókoci Fóris 1693. 240–246. A 744. esztendő ellen érvelve a dátum hazai regnálását is áttekintette.

⁵⁹³ „Testimonia jam Historicorum producenda sunt; quae antequam producam, moneo, de Rheginone Abbate Prumiensi (qui primus in ordine erit) quod dum causam adventus Ungarorum assignat, pulsonem a Patzinacis (h. e. Dacis) in eo, quoad multitudinem illam, valde fallitur (nisi forte pars aliqua eorum ultra Tanaim, ab aliqua Turcica sive Chazarica potentia fuerit infestata;) de tali enim pulsione eorum, alii Historici veteres, sive Graeci, sive Latini, penitus tacent.” Otrókoci Fóris 1693. 247–248. A besenyő-dák azonosításkor a Suidae (Sudas) lexikonra hivatkozott.

egy mondatával a IX. századi történelmünk szempontjából legfontosabb két török népet hozta vissza a kései magyarok emlékezetébe! Otrókosi Fóris még egy szemléletes példáját mutatta a nemzet keletkezése iránti érdeklődésének: a magyarság kialakulását, ma úgy mondanánk: etnogenezisének, nem a honfoglalással zárta, hanem a rokon kultúrájú kunok XIII. századi beköltöztével. Ennek alfejezetcímében vállalt előadásakor Rogerius, a tatárjárást megélt nagyváradi kanonok *Siralmas énekére* hagyatkozott. Ily módon az eddig a Thuróczy-krónika függelékeként meghúzódó gesta első érdemi kiaknázójává is vált; a *Carmen Miserabile* megbecsültségét hosszabb szövegidézetek jelzik.⁵⁹⁴ Érintette még a „kun” és a „kumán” névalak együttes magyarországi előfordulását, de nem tett kísérletet a változatok időbeli rétegeinek feltárására: elfogadta azokat úgy, ahogy voltak, így illesztette a kunokat a nagy eurázsiai rokonságba: „Magyarország déli részén lakó kunjaink... a legtisztább magyarok, az ősi hun törzsekből születtek és származtak le.”⁵⁹⁵ Mindezek alapján talán nem túlzás azt állítani, hogy ha a forráskutatás előrehaladottabb állapotába születik bele Otrókosi Fóris Ferenc, akkor ma turkológiánk megalapítóját tisztelhetnénk benne.

Az *Origines Hungaricae*-val mérhető leginkább, hogy a túlerőre kapott külhoni kútfők milyen nagy erővel rendezték át az elődök súlypontjait. A *Fuldai Évkönyvek*, Regino, Liutprand, Aventinus, másfelől Kedrenos és Zonaras adatait olvasván szinte hiábavalónak érezte a *Chronica Hungarorum*ot forgatni: Thuróczy-kritikája a méltán bírált 744-es évszám cáfolatában ki is merült. A könyvében uralkodó néptörténelmet csak az Aventinus munkájából kiolvasott Kusál király említése töri meg; ez viszont annál feltűnőbbé teszi a krónikás hagyománybeli fejedelmi személyek hiányát. Mégsem a források megbolydult egyensúlya volt az, ami korszakos újításait nem engedte átütő erejű tanítássá összpontosulni: éppen újításainak egyike zilálta össze az egyébként áttekinthető vázra épített mondanivalót.

⁵⁹⁴ Otrókosi Fóris 1693. 275–280.

Otrokocsi Fóris Ferenc a nép gyökerein túlmenően a nyelv eredetét is kutatta,⁵⁹⁶ s ez utóbbit az Ótestamentum forrásvidékén vélte felfedezni. Mai szemmel meglepőnek tűnik, de ha visszatekintünk németalföldi tanulmányaira, páratlanul alapos képzésére, máris nincs ebben semmi csodálatos. A protestáns önigazolás legfontosabb eszköze volt a hitviták tudományos igényűvé emelése, ennél fogva a Biblia teológiai, majd filológiai kutatása, a szent nyelvek felsőfokú ismerete. Otrokocsi Fóris pedig annak a Jan Leusden professzornak volt egyik legjobb tanítványa, aki 1661 folyamán Amszterdamban kiadta a héber nyelvű bibliát.⁵⁹⁷ Ez a klasszikus nyelvi műveltség, az általa kiváltott kutatói érdeklődés köszönt vissza magyar eredettörténetében. Csakhogy a magyar szavak héber és káld gyökeinek szentelt értekezések az eseménymondást minduntalan kizökkentették kerékvágásából. Az áttekinthetetlenséget fokozták a nyelvtörténettől is tovacsapongó gondolatok, amint azt az „Isten” szó fejtevése példázza. *„A név káldeus és szír eredetűnek mutatkozik, Esta, t. i. tűz; ami a vele egyjelentésű héber Es-tőből származik.”*⁵⁹⁸ Ezután a perzsa–hun–türk tűzkultuszt a régiek szimbolikus gondolkodásmódjával magyarázza: ők a Tűz képében annak örök forrását, a Napot, azon keresztül pedig Istent tisztelték. Ma is helytálló következtetésének értékét tovább növeli az a körülmény, hogy ő még nem olvashatta akár Ibn Rusztától, akár Gardézitól a Dzsajháni-hagyomány azon kitételét, miszerint *„a magyarok tűzimádók.”*⁵⁹⁹ E meglátásában a kritikai vallástörténet csírázott, ám a kifejlésre Cornides Dániel felleptéig, a XVIII. század második feléig kellett várni. A nyelvi és mitológiai fejtegetések után egy rövid pillantást vetett még a rovásírásra is. *„Birtokomban vannak olyan írásjelek, amelyek jobbról balra haladnak, s a régi hunok ábécéje címet viselik. Egyszer még Velencében kaptam és másoltam le ezeket az egyik*

⁵⁹⁵ „Chuni nostri in meridionali parte Hungariae... purissimi sunt Hungari, ex antiqua Hunniaca prosapia nati et propagati.” Otrokocsi Fóris 1693. 275.

⁵⁹⁶ „Cap. VII. In quo, initium fit illustrandum Originum Hungaricarum e subsidio Linguarum...” Otrokocsi Fóris 1693. 281–325. Ennek háttéréről újabban l. Szörényi 1996. 144–145.

⁵⁹⁷ Fallenbüchl 1899. 8.

⁵⁹⁸ „Sed vera nominis origo illico aperitur ex Chaldaico et Syriac. (Esta) hoc est, Ignis; quod descendit ab Hebraeo (Es) idem significante.” Otrokocsi Fóris 1693. 286.

⁵⁹⁹ Otrokocsi Fóris 1693. 288–292. V. ö. Kristó, HKÍF. 34., 38.

*barátomtól, aki, úgy vélem, Magyarország nyugati részéről jutott hozzájuk.*⁶⁰⁰ Bonfini óta nem került az őstörténeti érdeklődés homlokterébe a magyar rovásírás. Kár, hogy csak ízelítőül közölt néhány betűt,⁶⁰¹ ez alapján bajos összevetni például Thelegdi János XVI. századi *Rvdimenta* című teljes rovásábécéjével. Mindebből kitetszik, hogy a néhol egymásba gabalyodott tudományágakból, burjánzó gondolatokból nehezen bonthatók ki az *Origines Hungaricae* értékei. Szerencsére a szerző életpályája oly fordulatot vett, hogy könyve nem kárhoztatott feledésre. A hitvalló református prédikátor, aki egykoron vallásos meggyőződéséért gályarabságot is szenvedett, hosszas lelki vívódás után 1694 folyamán Nagyszombatban katolikus hitre tért.⁶⁰² Élete alkonyán a jezsuita művelődés fellegvárában tanított és kutatott, de Bécsbe, sőt Rómába is eljutott.⁶⁰³ E drámai fordulatnak a magyar történetírás következő korszakában lesz különös jelentősége. Otrókoci Fóris Ferenc élő jelképe lett annak, hogy személyében hazaérkezett a magyar történetkutatás, s ez annak dacára igaz, hogy az elkövetkező XVIII. század tudományfejlődését nem az ő programja határozta meg, s állította emelkedő pályájára.

---

⁶⁰⁰ „Habeo apud me characteres quosdam, a dextra ad sinistram procedentes, cum titulo: Alphabetum antiquorum Hunnorum; quos aliquando Venetiis acceperam et descripseram, ab amico quodam, qui etiam ut reor, ex occidentali parte Hungariae eos acceperat.” Otrókoci Fóris 1693. 320.

⁶⁰¹ Otrókoci Fóris 1693. 321.

⁶⁰² Fallenbüchl 1899. 34.

⁶⁰³ Fallenbüchl 1899. 39–44.

IV. Fejezet. A programszerű történetírás kezdetei (1695–1761)

1. A programszerű jezsuita történetkutatás első eredményei. Hevenesi Gábor, Timon

Sámuel és Kéri Borgia Ferenc nemzedéke.

A hazai történetírás XVII. század végi új lendülete – csakúgy, mint XI. századi megszületése – egyházi férfiak érdeme. Az időközben több felekezetre bomlott magyar kereszténység a vallási villongások elültével csak ekkorra jutott el odáig, hogy ellentétei a tudományosság nemes versengésévé szelídültek, amit tovább színesített a katolikus rendek (elsősorban a piarista és a jezsuita) egymás közti rivalizálása. Legsorgosabbnak és legeredményesebbnek a Jézus Társaság tagjai bizonyultak: az 1700-as évek elején közülük kerültek ki a megéledő tudomány első képviselői, s a több évtizedes verseny szintén az ő győzelmükkel zárult. A fejezetcímbe felvett dátumok is a jezsuita tudományépítés két mérföldkövét jelölik ki korszakhatár gyanánt, amelynek kezdetén Kishevesi Hevenesi Gábor felhívása áll, végén pedig Pray György fellépte jelenti egy új minőség nyitányát. Mindezekből önkéntelenül vetül fel annak kérdése, mennyire volt egyértelmű, magától értetődő a Jézus Társaság historiográfiánkban játszott vezető szerepe, egyáltalán melyek a kialakulás és a fejlődés nemzeti sajátosságai. Ahhoz, hogy a folyamatokról valóságghú vázlat szülessék, a válaszok jóval 1695 elé vezetnek vissza.

Az intézményi feltételeket az iskolaszervezés teremette meg. 1622-ben jött létre a nagyszombati jezsuita kollégium. Nagyszombat lett a Jézus Társaság magyarországi központja, művelődésének fellelegvára, s a század folyamán még Trencsén, Győr, Kassa zárkózott fel mögé.⁶⁰⁴ Ha az említett városok elhelyezkedését szemléljük, átsejlik rajtuk az a csonka patkó, amely történelmi térképeken a „Királyi Magyarország” nevet viseli, amely alakjával is a Kárpát-medence újraegyesítéséért kiáltott. Nagyszombat, Trencsén, Győr, valamint Kassa kulturális rangjának későbbi megnövekedése egy ritkán választott

---

⁶⁰⁴ Hermann 1973. 260–262.

szemszögből látszik igazán: azok a jezsuita szerzőjű nagy összefoglalások, amiket nem Bécsben adtak ki, jórészt e városok egyikében láttak napvilágot. A középiskolák a latin műveltség elsajátítását alapkövetelményül tűzték ki; Nagyszombat rektorai mindvégig, de a tanárok is többségükben magyarok voltak – e két távoli adat a rend történetírásának jellemvonásaiban egyesül majd. A XVIII. század közepére a jezsuiták Nagyszombaton, Kassán, Kolozsvárott egyetemet, Budán, Egerben, Győrött akadémiát, s a kiteljesedett ország területén negyvenkét gimnáziumot működtettek.⁶⁰⁵

Az ország újraegyesítése, a török kiűzése még el sem kezdődött, amikor a Jézus Társaság osztrák rendtartományának egy magyar tagja Rómába érkezett. Cseles Mártont az újabb kutatás úgy tartja számon, hogy ő volt az, aki a vatikáni könyvtárban felfedezte és lemásolta a Julianus barát keleti útjáról készült jelentést.⁶⁰⁶ Örök talány, hogy miért nem született ebből még az 1600-as évek végén kiadás, avagy a rendtársak miért „ültek” fél évszázadig ezen a kincsen, míg nem – teljes joggal – az első közlés dicsőségét a nagy piarista történetíró ellenfél, Desericzky József Ince aratta le 1748-ban.⁶⁰⁷ Cseles mást is felfedezett, méghozzá Inchofer Menyhért kézirati hagyatékát, az *Annales Ecclesiastici Regni Hvmgariae* második, kiadatlan kötetét. „Leletmentő” küldetése Rómából Bécsbe vezetett, ahol a kézirat a legjobb kezekbe került.⁶⁰⁸

Hevenesi Gábor a bécsi Pázmáneum rektora, Kollonich Lipót esztergomi érsek bizalmasa és gyóntatója, aki az udvari körök közelsége, magas hivatala ellenére sem feledkezett meg az önálló magyar jezsuita rendtartomány ügyéről,⁶⁰⁹ felismerte rá bízott Inchofer-hagyaték jelentőségét. A korábbi ismert első kötet alig hat évtizeddel haladta túl a számára érdektelen kort; az 1109-ig vezetett folytatás viszont már ígéretes alapot teremtett a bollandista kutatási irány meghonosításához. Az antwerpeni jezsuiták sikerei és Baronius, illetőleg Inchofer évkönyvei egyaránt a korszerű magyar szentéletrajzok hiányát

⁶⁰⁵ Hermann 1973. 261., 316.

⁶⁰⁶ Vásáry 1974. 269.

⁶⁰⁷ Desericzky I. 1748. 170–176. Ennek háteréről l. Vásáry 1974. 269–271.

⁶⁰⁸ Dümmerth 1976. 207–208.

tudatosították benne. Szerény előjáró példaként kis könyv formájú jegyzéket készített a magyar megdicsőültekről. Az *Ungaricae Sanctitatis Indicia* rövid fejezetei Szent Istvánt a Hartvik-legenda, Laurentius Surius, Inchofer Menyhért egyháztörténete alapján mutatja be. A 985–1038 közötti életidő egyértelműen Inchofer tekintélyére vall, de a születés isteni jóslata, az angyali korona, a két érsekség és tíz püspökség alapítása, a belső és külső háborúk, végül az ország felajánlása Szűz Máriának jórészt már régről tudott dolgokat sorol fel.⁶¹⁰ Az újdonság az első király helyét kijelölő mondat határozott fogalmazásában érhető tetten. „*Amint a magyar királyok, úgy a magyar szentek alfája is Szent István.*”⁶¹¹ E szavakkal hatásosan érzékeltette a megszentelt országalapítás barokk eszményképében megnyilvánult katolikus nemzeti öntudatot. A gyűjtemény helyet adott Boldog Gizella királynénak, vele kapcsolatban a szerző Bollandot is idézte.⁶¹² Említésre érdemes, még hogy Szent Imre herceg életidejét a valódi évhatárok, 1007 és 1031 közé illesztette.⁶¹³ A polai egyház tulajdonában levő olvasmányok hatására a hányatott sorsú Salamon királyt a magyar szentek közé sorolta.⁶¹⁴ A korban olyan erősen tartotta magát az a nézet, hogy Salamont az isztriai Polában leélt utolsó évei a szentség elnyerésére érdemesítették, hogy még Pray György is kettős történetkritikai értekezésében tárgyalta Szent Imre és „Szent” Salamon életét. Bármilyen hasznos volt Hevenesi összeállítása, jóval elmaradt a korszakindítói jelentőségtől. Számára ezt a hírnevet egy három évvel későbbi programnyilatkozata hozta meg.

1695 táján tette közzé felhívását a magyar egyháztörténet forrásainak rendszeres és szervezett felkutatására vonatkozólag. A múlt iránt érdeklődőket közös adatgyűjtő munkára, összehangolt cselekvésre buzdította. Felismerte a legnagyobb kútforcsoport, az okleveles állomány jelentőségét, így a törökkori harcokat túlélte levéltárakra is kiterjedt

⁶⁰⁹ Hóman Bálint: Kischevesi Hevenesi Gábor. Hóman 1938. 341.; Lukács 1989. 36.

⁶¹⁰ Hevenesi 1692. 1–2.

⁶¹¹ „Vt Regum, ita et Sanctitatis Ungaricae alpha Divus Stephanus” Hevenesi 1692. 1.

⁶¹² „Beata Gizela Sancti Stephani Regis Coniunx.” Hevenesi 1692. 4–5.

⁶¹³ „Sanctus Emericus, Dux Ungariae.” Hevenesi 1692. 7–8.

figyelme. A szövegek lemásolásához kutatócsoportot szervezett, sőt olyan szabályzatot adott kezükbe, ami a kor legmagasabb tudományos színvonalát tükrözte. Jean Bolland magyar követője Kollonich Lipót bíboros érsek teljes támogatását élvezte, aki felismerte a hazai katolicizmust erősítő lehetőséget.⁶¹⁵ A program célját a magyar egyháztörténet feldolgozásában, Inchofer Menyhért évkönyveinek folytatásában jelölte ki Hevenesi,⁶¹⁶ s ezzel rámutatott a kezdeményezés egyik fő ihletőjére.

Ha a XVIII. században virágzó jezsuita történetírás gyökereit tárjuk fel, az első, legfontosabb közülük Inchofer Menyhértől Hevenesi Gáborig húzódik, ám középpont ott van Cseles Márton, akinek közvetítői jelentőségét ez idáig nem becsülte meg a történeti emlékezet, Hóman Bálint is csak mint a Hevenesi-munkacsoport egyik tagját, a vatikáni levéltár kiaknázóját méltatta.⁶¹⁷ Az Inchofer–Cseles–Hevenesi „láncolat” megteremtette a római magyar annalista számára a munkásságához méltó utóéletet, még ha emlékezete túlon túl háttérbe szorult. A másik fő irány Otrokocsi Fóris Ferencre mutat vissza. 1694 utáni pályájából a kutatás főképpen a nagyszombati egyetemi tanárságot hangsúlyozza, Hóman említi még, hogy Hevenesi őrá bízta Esztergom érseki és káptalani levéltárának rendezését, az oklevelek lemásolását, valamint hogy élete vége felé elkészítette a hazai egyháztörténet kéziratban maradt összegzését.⁶¹⁸ Csakhogy számomra érthetetlenül sem az Otrokocsi Fóris-életrajzot író Fallenbüchl Ferenc, sem Hóman Bálint nem mérte fel annak jelentőségét, mi sokat nyert a Jézus Társaság az egykori lelkész katolizálásával. Ami tudást a *református* Otrokocsi Fóris Ferenc tanuló- és kutatóévei alatt felhalmozott, azt a *katolikus* Otrokocsi Fóris Ferenc egyetemi tanár adta át hallgatóinak. A jezsuita tudomány így azokkal az európai protestáns szellemi műhelyekből – Utrecht, Oxford, Franeker – gyűjtött kincsekkel gazdagodott, amelyekhez más úton-módon nem férhetett volna hozzá.

⁶¹⁴ „Sanctus Salamon Rex Ungariae.” Hevenesi 1692. 19–20. „Vita ejus habetur in Lectionibus proprijs Ecclesia Polens.” Uo. 20.

⁶¹⁵ Hóman Bálint: Kissevesi Hevenesi Gábor. Hóman 1938. 342–343.

⁶¹⁶ Uo. 342.

⁶¹⁷ Uo. 343–344.

⁶¹⁸ Fallenbüchl 1899. 44.; Hóman Bálint: Kissevesi Hevenesi Gábor. Hóman 1938. 343–346.

Megkockáztatható még az a feltevés, miszerint Otrókoci Fóris őstörténeti érdeklődését hallgatóira is átörököltette, és ezzel a jezsuita kutatásokat kétirányúvá tette: a Hevenesi által életre hívott egyházi (politikai) történet mellett a magyarok eredetével foglalkozó könyvek születtek Földvári Mihály, Timon Sámuel és Pray György tollából; rajtuk kívül a Bizánc-kutató Kéri Borgia Ferenc fontos adatai segítették a IX–X. századi történelmünk felderítését. A programszerűség jegyében útjára indított hazai jezsuita történetírás tehát *magyarországi* előzmény nélküli mivolta ellenére *magyar* gyökerekkel rendelkezett, sőt Inchofer Menyhért illetve Otrókoci Fóris Ferenc révén, egyedülálló módon kettős, katolikus és protestáns gyökerekkel!

A jezsuita feldolgozások sorát Földvári Mihály nyitotta meg 1712-ben kiadott kis terjedelmű könyvével. A *Quaestiones Historicae de rebus Hunnicis, Avaricis, et Hungaricis* a hármas őstörténet tíz kérdésére jelölte ki a válaszadás irányait. Értekezései azonban inkább a szerző műltszemléletéről, mint a régi időkről vallanak. Gondolataiban a naprakész olvasottság együtt kavarg a középkori hagyománnyal. A hun–avar–magyar etnikai folyamat forrásalapozottsága megfelel az 1700-as évek eleji követelményeknek. Lábjegyzeteiben Inchoferre, Nadányira hivatkozik,⁶¹⁹ Thuróczy krónikáját pedig már túl hiányosnak tartja: „*minden magyar évkönyv s kronológia azonosnak mondja a hunokat, az avarokat és a magyarokat, Thuróczy mégse tud az avarokról.*”⁶²⁰ A további kérdések az újdonságszámba menő magyar–török–tatár rokonságot feszegetik.⁶²¹ Ezeket tekintve meglepő, hogy az utolsó fejezetben a biblikus-krónikás ősatyákat, Nimród, Jáfet, Hunor, Magor alakját vette sorra.⁶²² Úgy tűnik, mintha hirtelen visszacsöppent volna az általa bíralt Thuróczy János, sőt a még felfedezésre váró korábbi magyar krónikások korába, világába. A *Quaestiones Historicae* mégsem lebecsülendő: állásfoglalása, a hunok és az avarok, majd a hunok, hun-avarok („*Hunno-Avares*”) s a magyarok azonosságára adott

⁶¹⁹ Földvári 1712. 47.

⁶²⁰ „Hunnos, Avaros, et Hungaros unam eademque fuisse omnes Hungarici Annales, et Chronologiae docent. Thuroczius tamen nihil scivit de Avaribus.” Földvári 1712. 51.

⁶²¹ Földvári 1712. 63–71.

igenlő feleletét osztotta a XVIII. század több jelentős kutatója. Meghatározó gondolatát azonban a nagyobb nevű utódokra bízta, hogy fejlesszék adatokban gazdag őstörténeti hármaskönyvvé. A *Quaestiones Historicae de rebus Hunnicis, Avaricis, et Hungaricis* korai kiadása arról tanúskodik, hogy Otrókoci Fóris tanítása rövid időn belül a jezsuita szellemi műhely véráramába jutott.

Timon Sámuel elsőként haladt végig a Jézus Társaságbeli történetírás mindkét útján, vagyis egyaránt írt a pogány és a keresztény korról. A nagyszombati áldozópap, egyetemi tanár 1733-ban állt elő *Imago antiquae Hungariae*-jával. E kései műve a régi Magyarország földjét, valamint az 1000. évig vezetett, hun, avar és magyar fejezetekre tagolt őstörténelmét mutatta be. Az *Imago* kereteit újult tartalommal töltötte ki, s magas színvonalon űzött anyagkezeléséből a hármas elődők históriája letisztult változatban bontakoztak ki. Folytatva és továbbfejlesztve Otrókoci Fóris legjobb írói hagyományát, a kútfőidézetek ütköztetését (annak túlzó etimologizálásai nélkül), valamint a forráskört tovább tágítva a hazaérkezett nemzeti történetírás első kritikai igényű alkotását hívta életre.

Timon Sámuel elődő-szemléletén belül finomabb hangsúlyelosztás érvényesült, mint Otrókoci Fóris Ferencnél. A Kárpát-medence hun, avar és magyar elfoglalásának nagyságrendileg jó kronológiájával egyaránt tisztában voltak, de látszik, hogy a kettejük élet- és alkotóideje közötti emberöltő alatt ez a tudás leülepedett, természetesebbé vált. Timon könnyebben átlátta, hogy a hun és az avar jelenlétet kisebb szakadék választja el, mint az avar állam bukását és a magyarok bejövetelét; ennek tudható be, hogy a hunok és a hun-avarok históriáját egy könyvbe összevonva különítette el a magyarokétól.⁶²³ Máskülönben az *Origines Hungaricae* jelölte ki az *Imago antiquae Hungariae* számára követendő írói magatartást. Attila története itt is kizárólag a külföldi kútfők, Priskostól vett terjedelmes idézetek alapján szerepel,⁶²⁴ s az ő kiemelkedő személyét nem számítva a forrásadottságból adódóan nem a példaadó ember, (a hős, a hadvezér, a király), hanem a

⁶²² Földvári 1712. 71–81.

⁶²³ „Liber II. De Hunnis et Hunnoavaribus.” Timon 1733. 153–315.

nép a szemlélt történelem egysége. Ezt egy példával elég szemléltetni, ahol szláv adat is felbukkan a helytálló és téves következtetések között. „*Világosan kimutatható, hogy az avar hun-fajta nép, amely sem a germánokhoz, sem a szlávokhoz, hanem csak a dák [!] hunokhoz kapcsolódik. A hunavar mindkét nép neve, azazhogy egyesítés nélkül avar vagy hun; olykor szláv elnevezéssel ugor, unogur, olykor a görögöknél türk.*”⁶²⁵ Az avar jelenlét mondai emléke révén újabb színárnyalattal gazdagította a régi Magyarországról festett képet: a Jászságot átszelő hosszú földhányás a nép ajkán a „Csörsz árka” nevet kapta; ezt a regét fűzte Timon a második „hun-avar” kagánhoz.⁶²⁶ Időben előrehaladva elérkezett a VIII. század közepéhez, ott elfogadta és megerősítette Otrokocsi Fóris azon eredményét, miszerint 744-ben nem jöttek ki a magyarok Szkítiából, mivel egyetlen régi író sem említett ilyesmit.⁶²⁷ Nagy Károly avar háborúját Einhardra és Aventinusra való hivatkozásokkal vázolta, de elsőként „*A bajorok és karantánok megtérése*” történetét tárgyaló szövegről is tudomással bírt.⁶²⁸

A magyar krónika Árpád bejövetelét előadó rövid fejezetei a *Fuldai Évkönyvek*, Regino, Liutprand, Theotmar, Aventinus, feljegyzéseivel részletesebb hadi tudósítással bővültek, de figyelmet kaptak még a Nadányi és Otrokocsi Fóris óta használt bizánci értesülések is.⁶²⁹ Timon eljárását jól tükrözik az avar továbbélés mellett sorakozó érvek. „*Egyszóval a hunok és az avarok kipusztításáról hallgatnak a görögök, Dácia lakói és szomszédai... egyértelműen ezt állítják a Fuldai Évkönyvek, amelyek írója a magyarok bejövetelekor élt.*”⁶³⁰ Fontos észrevételeznünk a jezsuita tudós kutatói magatartásában az

⁶²⁴ Timon 1733. 179–194.

⁶²⁵ „Suffecerit ostendere, Avaris fuisse populum Hunnicum, quando neque Germanicae, neque Sclavonicae cuiquam nationi, sed Hunnis Dacis se se adjunxerunt. Hunnoavares utraque gens vocati, quandoque sine copulatione Avaris, vel Hunni; interdum ex Sclavonica appellatione Ugori, vel Unoguri, nonnunquam Graecis Turci.” Timon 1733. 207. E helyt Otrokocsi Fórisra is hivatkozik.

⁶²⁶ „Hic Curs fuerit Hunnus, a quo nomen accepit longissimus agger per Philisthaeorum Hungarorum tractum extensus, hodieque agger Regis Cursi (Csörsz Király árka) dicitur. Chaganus itaque secundus Hunnoavarum fuerit Cursus.” Timon 1733. 221.

⁶²⁷ Timon 1733. 249.

⁶²⁸ Timon 1733. 250–260.

⁶²⁹ Timon 1733. 316–322. A bizánciak közül név szerint említi Kedrenost. Uo. 326.

⁶³⁰ „De excidio denique Hunnorum et Avarum tacent Graeci, homines et viciniore Daciae... Aperte enim id tradunt Annales Fuldenses; quorum scriptor sub adventum Hungarorum vixerit.” Timon 1733. 320.

eseményekkel korosztályos emlékezések tiszteletét. Ezt még Otrókoci Fóris Ferenc hangsúlyozta, de Timon Sámuel jóvoltából hamar meghonosodott, s követendő példává vált: mindez a jelenkori történetkutatásunkat vezérlő elv hazai régiségét dicséri. Timon abban is az *Origines Hungaricae* szerzőjét követi, hogy amint a hun és avar fejezetek esetében, úgy a magyar tárgyú folytatásban is általános történelmet írt a hadvezérek személyes tettei helyett. Forrásadottságát tekintve ez érthető, hiszen szinte kizárólag nyugati feljegyzésekre támaszkodott, amelyek a harcias magyarok dúlásain keseregve meglehetősen távolságtartással nyilatkoztak IX–X. századi eleinkről. Az *Imago* magyar fejezetén uralkodó külhoni források elvonták Timon figyelmét attól, hogy a vélemények ütköztetésébe krónikás irodalmunkat is bevonja. Noha akkora mellőzöttség nem jutott Thuróczy osztályrészéül, mint amekkorát Otrókoci Fóristól kellett elszenvednie, itt is feltűnő a kritika belterjessége, amely csak a nyugati híradásokat vette sorra. A magyar honfoglalás idejére mintha kiapadtak volna a rendelkezésére álló középgörög kútfők. Ezen kívül jórész német híradások egyoldalúsága a személyekben bosszulta meg magát. Timon figyelme nem terjedt ki a nyugati és a hazai címhasználat különbözőségére, így elmaradt az Aventinustól idézett „*Cussal rex*” és a krónikás hagyomány „*Arpadus dux*” méltóságának összehasonlítása.⁶³¹ Terminológiai zavarra mutat még Árpád és a vezérek osztozásakor használt „*jussu Regis Arpadus dux*” kitétel is, de az *Imago* szerzőjének amúgy sem volt szerencséje a magyar krónikával: Vérbulcsút nevét például Verbőczre torzította.⁶³² Mindazonáltal a magyar kijövetel időpontját immár kizárólag Reginóra hagyatkozva a jelölte meg 889-ben,⁶³³ és ez az állásfoglalás a következő nemzedékekre kötelező érvénnyel hatott. A kronológia pontatlansága Kusál „király” halálakor is jelen volt, mivel

---

„Hunnoavares non sunt ab Hungaris deleti.” Oldalszéli jegyzet uo. A Fuldai Évkönyvek többször használta a „magyaroknak nevezett avarok” kifejezést. Kristó, HKÍF. 190–192.

⁶³¹ Timon 1733. 319., 342.

⁶³² Timon 1733. 342.

⁶³³ Timon 1733. 316.

azt a Lipót herceg és Theotmár salzburgi érsek vesztét hozó pozsonyi csatával hozta összefüggésbe, ennél fogva 907-re tolta ki.⁶³⁴

Az őstörténelem 1000. esztendőnél elmetszett fonalát az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum*ban szötte tovább. Hanem a cím arra készíti fel az olvasót, hogy az előadásmódban számottevő fordulat tapasztalható. Timon sokkal óvatosabban, jóval szerényebb célt maga elé tűzve nyúlt a tárgyhoz: nem átfogó képet, csupán egy kortani kivonatot ígért a Magyar Királyság életéről. Nem is nagyon vállalkozhatott többre, mert a terület feltérképezése, az oklevélgyűjtés emberfeletti munkája nagyon az elején tartott. Különösen az államalapítás korára jelenthetett volna nagy segítséget a bollandisa *Acta Sanctorum* adatbázisa, ám az antwerpeni jezsuiták Szent István-életrajza még váratott magára. Újabb hazai feldolgozásként egyedül rendtársának, Turóczi Lászlónak a kötete állt rendelkezésére. Magyarország részletes földrajzi leírásából, majd a királyok rövid históriájából viszont nem sokkal többet lehetett kiolvasni annál, minthogy „*Szent István a magyarok első királya a nagy Attila nemzetségéből származott, atyja Géza fejedelem volt.*”⁶³⁵ István születési idejében Timon Sámuel visszalépett Inchofer Menyhért újjító szellemű gondolatától, s a Thuróczy-krónika 969-ét fogadta el. Az egyéb véleményeket felsorakoztató, ugyanakkor elvető tömör, adatszerű szöveg nem tért ki az indoklásra.⁶³⁶ Az Inchofer szerint 1046-ban elhunyt Asztrik pannonthalmi apát halálát 1004-re teszi, és itt is a magyar egyháztörténeti évkönyv eredményével szemben foglalt állást: „*Hogy ez az Asztrik, avagy Anasztáz volt valaha is kalocsai érsek, az ellen komoly kétely merül fel. A Szent Márton apátság javára 1001 folyamán, István király országlásának második évében kiadott nevezetes privilégium, ami az első magyar királyok 1605-ös hannoveri törvénytárában jelent meg... csupáncsak egyetlen érseket tüntet fel; Anasztáz apát pedig*

⁶³⁴ Timon 1733. 342. V. ö. Kristó. HKÍF. 276.

⁶³⁵ „Sanctus Stephanus primus Ungarorum Rex, ex genere Magni Attilae Patre Duce Geysa...” Turóczi 1729. 215.

⁶³⁶ Timon 1736. 1.

*minden más méltóság nélkül nevezetik.*⁶³⁷ Vitatkozó kedve körütekintőbb okfejtéssel a tudomány előmenetelét szolgálhatta volna, ámde az egyoldalú forrásmagyarázat miatt visszalépést jelent az *Annales Ecclesiastici Regni Hvmgariae*-ban foglaltakhoz képest. Egy valamiben haladja meg Inchofert, amikor Hevenesi nyomán különválasztja a német támadás és Szent Imre herceg halálának évét.⁶³⁸ Ha a Jézus Társaság kétirányú, az első ezredfordulón inneni és azon túli területekre vezető kutatói tevékenységét idézzük fel, szembeszökő, hogy a Hevenesi-kiáltvány jegyében idáig egyetlen könyv sem készült, sőt ellenkezőleg: az érdeklődés súlypontja tovább tolódott a korszakválasztó 1000. év elé, köszönhetően egy itthon eladdig nem művelt tudományág eredményeinek.

Kéri Borgia Ferencről túlzás nélkül állítható, hogy formabontó egyéniség volt. Szokatlanul hangzó nevét is saját maga építette fel, eképpen tisztelegve az első jezsuita nemzedék 1671-ben szentté avatott tagja, Francisco de Borgia előtt.⁶³⁹ Nyitott, rugalmas gondolkodása fogékonnyá tette Descartes filozófiája és Newton mozgástörvénye iránt; filozófiai, teológiai tanársága mellett mechanikai és optikai tárgyú könyveket írt, benne tisztelhetjük az első magyar csillagászt,⁶⁴⁰ nagyszombati rektorsága előtt pedig Bizánc történelmét foglalta kötetekbe. Ebbéli munkásságának értékét jobban megbecsülhetjük, ha a magyar és a külföldi kutatástörténet háttérére is vetünk egy pillantást. Jóllehet Bizánc történeti irodalmának gazdag terméséből Hunyadi Mátyás király híres hollós könyvtárába is sok jutott,⁶⁴¹ mégsem onnan és mégsem akkor indult útjára a középgörög források tudományos igényű hazai feldolgozása. A Corvina igen hamar szétszórátott és a „romlásnak századaiban” egyedül Zsámboki János mutatott érdeklődést görög nyelvű históriák iránt, ám ez a figyelem megrekedt az igényes könyvgyűjtő szintjén, az adatok kiértékeléséig nem ért el. Könyvtárában Ioannes Skylitzes, valamint Ioannes Zonaras és

⁶³⁷ „An hic Astricus, sive Anastasius unquam fuerit Archiepiscopus Colocensis dubium magnum emergit ex insigni privilegio coenobio S. Martini anno M. I. a S. Rege anno Regni secundo concessio, inter Priscorum Hungarorum Regum Decreta Hanoviae M. DC. V. edito... In quo unus Archiepiscopus exprimitur; Anastasius vero Abbas sine ultra alia dignitate nominatur.” Timon 1736. 2.

⁶³⁸ Timon 1736. 3.

⁶³⁹ O'Malley 1994. 1.

Niketas Choniates munkáival találkozhatunk,⁶⁴² de Zsámboki öröksége parlagon hevert, nem akadt kiaknázóra, így nem válhatott a magyar bizantinológia szerves előzményévé. Annak kifejlődéséhez a korszak egyik legjelentősebb történeti gyűjteménye biztosította a szükséges háttérrel. A *Corpus Byzantinae Historiae* sorozata 1645-től 1711-ig készült a párizsi bencések kiadói műhelyében.⁶⁴³ Az akkor ismert bizánci történetírók műveit javarészt párizsi és római kéziratok alapján tették közzé, latin fordítással és magyarázó jegyzetekkel ellátva.⁶⁴⁴ A *Corpus Byzantinae Historiae* viszonylag hamar, 1729–1733 között Velencében újra megjelentették; ennél többet nem is kell mondani a vállalkozás tudományos értékéről.⁶⁴⁵ Mivel a IX. századi ősokról értékes emlékfoszlányokat őriztek meg a Kelet-Római Császárság gondolkodó – nem egyszer koronás – fői, értesüléseiket előbb vagy utóbb a nemzeti műveltség részévé kellett tenni. A XVIII. század immár újra békés Magyarországon végre alkalom nyílt erre.

Kéri Borgia Ferenc 1738-tól közölte kivonatos Bizánc-történelmét. Az *Epitome Historiae Byzantinae* harmadik, 1740-ben megjelent kötete a keleti császárság 829 és 975 közötti időszakát tekinti át.⁶⁴⁶ A középgörög történeti irodalom ez idő tájt teljesnek tudott termését első magyarként ő aratta le, így módon az *Epitome* tárházát – Kéri latinos átírását követve – Leo Grammaticus, Cedrenus, Zonaras, Symeon Logotheta, Georgius Monachus, Theophanes Continuator és Arethas munkái gazdagították.⁶⁴⁷ Legbecsesebb forrásának VII. Konstantin császár (913–959) azon műve bizonyult, amit első kiadója, Johannes Meursius „*De administrando imperio*” címmel látott el 1611-ben.⁶⁴⁸ A korai megjelenés

⁶⁴⁰ M. Zemplén 1964. 214–221.

⁶⁴¹ Moravcsik 1934. 25.; Olajos 1995. 381–382.

⁶⁴² Gulyás–Monok, ZSKK. 307–308. (1691. sz.), 309. (1706/2. sz.)

⁶⁴³ Moravcsik 1934. 5.; RFHMAe. I. 181–185.; Olajos 1995. 383.

⁶⁴⁴ Moravcsik 1966. 18.

⁶⁴⁵ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 399.

⁶⁴⁶ Kéri 1740. A korábbi kötetek bibliográfiai adatai: *Epitome... Ab Arcadio Imperatore ad Heraclium. Tyrnaviae, 1738, Epitome... Ab Heraclio ad Theophilum Imperatorem. Tyrnaviae, 1739.* A kötetek a 395 és 610, illetve a 610 és 829 közötti időszakot fogják át. A legkorábbi témájú kötet negyedikként jelent meg: *Epitome... A Constantino Magno ad Basilium Iunioem. Tyrnaviae, 1741. (306-tól 395-ig)*

⁶⁴⁷ Kéri következetesen latin változatban említi a görög írókat. Hóman Bálint szerint a *Corpus Byzantinae Historiae* második, velencei kiadását használta. Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 399.

⁶⁴⁸ Szabó 1860. 68.; Moravcsik 1934. 149.; Moravcsik–Jenkins, DAI. I. 1967. 11.

láltán furcsának tűnhet, hogy a magyar kutatók figyelmét több mint száz évig elkerülte IX–X. századi történelmünk egyik legfontosabb ismerője. Erről leginkább maga a mű tehet, hiszen nem történelmi, hanem államelméleti igénnyel készült 952-ben; belső használatra, bizalmas, sőt titkos jelleggel, s nem nyilvános tájékoztatásra; ebből adódik a kézirati hagyomány szűkösége is: az egyetlen ránk maradt középkori másolat 1059 után keletkezett, de az sem az eredeti példányról.⁶⁴⁹ Az áttételes közvetítés egyik íráshibája alaposan félrevezette Kéri Borgia Ferencet.

A jezsuita tudós rendjéhez méltó alaposággal látott neki az újonnan nyert adatok kiértékeléséhez: a görög kútfőkön túl a magyar és a nyugati krónikákra tekintett. Lelkiismeretes elemzéseinek azonban gátat szabott választott témája, de így is többet, és alaposabbat nyújt IX–X. századi eleinkről, mint az egy rövidsége törekvő egyetemes történelmi összefoglalástól elvárható. A régi magyar történet kutatásában elért eredményei nemzeti érdeklődéséből fakadtak, ami az idegen tárgy – műve címében vállalt – kereteit minduntalan szétfeszítette. Több ízben sorra vette, kik hogyan hívták a magyarokat,⁶⁵⁰ és mivel jórészt az „*Ungros*” illetőleg a „*Turcos*” változatokat találta, annál nagyobb lelkesedéssel fogott egy eltérő névalak magyarázatába. A *De Administrando Imperio* 37. fejezetét nyitó mondatban szerepel – itt egyedül – egy „*Mazaros*” forma, ami köré Kéri, összevetve az általános türk és az egyszeri, a magyarra kísértetiesen hasonló „*mazar*” elnevezést, tetszetős elméletet szőtt. „*Szilárd meggyőződése szerint ezek a mazarok egészen azonosak a magyarokkal, így a Biborbanszületett helytelenül különbözteti meg a törköket a mazaroktól. Az ugyan meglehet, hogy egy másik, önálló törzset alkottak, és amelyikre a türk nevezet szállt, már előbb megszállta Dáciát, amelyik pedig megmaradt mazarnak, az Etel folyónál időzött, amíg a besenyők el nem üldözték.*”⁶⁵¹ Nézete sokáig

⁶⁴⁹ Moravcsik–Jenkins, DAI. I. 1967. 13.; Moravcsik, ÁMTBF. 32.; Kristó, HKÍF. 110.

⁶⁵⁰ Kéri 1740. 48., 82.

⁶⁵¹ „Sed mihi plane persuadeo Mazaros hosce eandem plane cum Ungaris fuisse gentem, ac perperam Porphyrogenitum inter hosce Turcos, et Mazaros discrevisse; fieri equidem potuit, ut Tribuum aliqua esset diversitas, et altera, quae Turcorum venit nomine, prius jam loca Daciae occuparit, alteram vero, quam Mazari constituerint, ad Atilam flumen adhuc haesisse, ab eaque Patzinacitas expulsos.” Kéri 1740. 86.

tartotta magát historiográfiánkban, holott egy tévedésből fakadt: a „mazar” változat nem a magyar, hanem a kazár népnév elírásával jött létre. E hibát még a XI. század második feléből való ún. párizsi kézirat másolója vétette, a legismertebb és legkorábban kiadott szövegváltozat készítője.⁶⁵² Kéri Borgia Ferenc a földrajzi adatokkal jobb eredményre jutott: az Etil folyót ő azonosította a Volgával, valamint az Etil és a Jaik (Urál) vidékét is helyesen jelölte meg besenyő szállásterületként.⁶⁵³

Amíg Timon Sámuel – aki *„szemmel láthatólag nem ismerte a Bíborbanszületett feljegyzéseit”*⁶⁵⁴ – Kedrenos alapján csak egyetlen hadtörténeti szeletet tált olvasója elé, addig Kéri teljes képet adott a kor összefüggő hadműveleteiről. A magyar–bolgár háborúkat Theophanes Continuatus és Ioannes Zonaras alapján adja elő a 890. évnél, ám a harci krónikán túl a szövetségi rendszerek tárgyalásakor tágabb forráskörből merít.⁶⁵⁵ Érinti az Arnulf és Svatopluk küzdelmében vállalt magyar részvételt – itt Aventinusra hagyatkozik⁶⁵⁶ – és ezzel, tudniillik a hadak Pannóniába távoztával magyarázza, immár a Bíborbanszületett alapján a besenyőktől elszenvedett vereséget.⁶⁵⁷ A bizánci történetre összpontosító szemlélet a magyar honfoglalást a keleti császárság és a bolgárok közötti háborúskodás szűrőjén keresztül láttatta. A Konstantinnál fennmaradt Árpád-családfa első ismertetőjeként látható elégedettséggel nyugtázta, hogy Zoltán és Taksony nemcsak itt, de a hazai krónikákban is szerepel.⁶⁵⁸ Ezen a helyen tért ki a magyar törzsszövetség kormányzatában beállott változásra, amely a hét vezértől Árpád főhatalmaig vezetett, de bővebb elemzés nélkül hagyta az Árpád fejedelmi elsőségét hangsúlyozó kitételt (38. fejezet). Figyelme a X. századi események taglalásakor sem fordult el a magyaroktól.

⁶⁵² A két szó írásképeiből – „Χαζαροισ, Μαζαροισ” – látszik, hogy nem volt olyan nehéz félreolvasni. Moravcsik–Jenkins, DAI. I. 1949. 166., 1967². 166.; V. ö. Moravcsik 1943. 158.; Dvornik–Jenkins 1962. 143.; Moravcsik, ÁMTBF. 40.

⁶⁵³ Kéri 1740. 85–86.

⁶⁵⁴ „R. P. Samuel Timon S. J. praeclare de Ungaria nova, et vetere meritis non videtur ad manum habuisse Porphyrogeniti commentarios...” Kéri 1740. 87.

⁶⁵⁵ Kéri 1740. 82–83.

⁶⁵⁶ Kéri 1740. 84. a) lábjegyzet

⁶⁵⁷ Kéri 1740. 85.

⁶⁵⁸ Kéri 1740. 87.

Bizáncig hatoló első hadjáratukat helyesen datálta 934-re,⁶⁵⁹ a gyula, illetve Tormás és Bulcsú követjárásához is mintaszerű elemzést fűzött. A karcha további sorsát követve kimutatta, hogy tévedett Kedrenos, mivel Bulcsú halálát János frank király és nem Ottó császár ítéletének tulajdonította.⁶⁶⁰ A karcha és a gyula méltóságát a *De Administrando Imperio* 40. fejezete szerint mutatta be.⁶⁶¹

Kéri gondosan ügyelt arra, hogy a nagyszombati egyetem kellő mennyiségben részesüljön Bizánc történelemkönyvéből. Éppen ezért előbb egybeszedte és változatlan utánnyomásban közölte a köteteket *Historiae Byzantinae Epitome* megjelöléssel 1743 folyamán. Nagyon kapós árucikk lehetett, mert egy évvel később *Imperatores orientis, compendio exhibiti, e compluribus maximi Graecis scriptoribus, a Constantino Magno ad Constantinum ultimum, et expugnatam per Turcos Constantinopolim* címen már jött is az újabb változat; a korábbiak átdolgozott kiadását ezúttal a basileosok pénzerméit ábrázoló metszetek díszítették. Az elmondottak alapján annál meglepőbb, hogy milyen hamar elhalványult Kéri Borgia Ferenc emlékezete. A magyar tudósok XVIII. századi életírója, a piarista Horányi Elek csak az 1744-ből való *Imperatores orientis* ismerte;⁶⁶² *Epitome Historiae Byzantinae* címmel először Katona István említette Kéri munkáját.⁶⁶³ Pray György hatalmas művében csupán egyetlen hivatkozás erejéig fordult a bizánci történet összegzőjéhez,⁶⁶⁴ míg Konstantin magyar adatait Pray után száz évvel elemző Szabó Károly teljességgel mellőzi.⁶⁶⁵ Hasonlóképpen hallgat róla Darkó Jenő, aki pedig a magyar bizánci kutatások egész történetét tekintette át.⁶⁶⁶ Vásáry István ellenkezőleg az *Epitome* íróját idegen tollakkal ékesítette, mert a *De Administrando Imperio* első kiadóját látta

⁶⁵⁹ Kéri 1740. 132. V. ö. Makk 1996.

⁶⁶⁰ Kéri 1740. 145. Kedrenos forrása, Skylitzes viszont helyesen említi Ottót. Moravcsik, ÁMTBF. 86.

⁶⁶¹ Kéri 1740. 145–146.

⁶⁶² Horányi 1776. 333.

⁶⁶³ Katona 1809. 967–968.

⁶⁶⁴ Pray 1761. 315. A nagy jezsuita tudós csak a Desericzky József Incének szóló válaszlevelében utalt bővebben rá, amikor a türk-török kérdés kapcsán idősebb rendtársai, Kéri Borgia Ferenc és Schmitth Miklós kutatási eredményeit méltatta. Pray 1762. 82.

⁶⁶⁵ Szabó 1860. 61–167.

⁶⁶⁶ Darkó 1902. 700–715.

benne.⁶⁶⁷ Moravcsik Gyula pontosabban fogalmazott, amikor *A birodalom kormányzásáról* írt tankönyv magyar tudósításának ismertetőjeként méltatta Kérit,⁶⁶⁸ sőt egy gondolatát a *Byzantinoturcica* jeligéjéül választotta, csak az évet vétette el: 1740 helyett 1739-re tette a vonatkozó könyv megjelentét.⁶⁶⁹ (A bizonytalanságot némileg magyarázhatja, hogy Kéri Borgia Ferenc Bíborbanszületett Konstantinra legkorábban az 1738-ból való kötetben hivatkozik, de ott az onogurokhoz küldött bizánci követség 573. évi útját, a türkök, hunok, onogurok földrajzi elhelyezkedését és elkülönítését próbálta meg a segítségével egyértelműsíteni.)⁶⁷⁰ Hóman Bálint a magyar tárgyú bizánci adatok első kiaknázójának tartotta, ami viszont Inchofer, Nadányi, Otrókoci Fóris eredményeit tekintve pontatlan kijelentés.⁶⁷¹ Kéri Borgia Ferenc legfőbb jelentősége valójában az, hogy első és máig egyetlen magyarként önálló munkában összefoglalta a Kelet-Római Császárság történelmét, a honfoglalás legfontosabb középgörög nyelvű értesüléseinek jó részét ő emelte be történeti köztudatunkba: végeredményben a magyar bizantinológia megalapítójává vált.⁶⁷²

Az 1740-es évek végre kézzelfogható eredményeket hoztak a Heveneszi kijelölte kutatási irányban. Először Péterffy Károly jelentkezett 1741 folyamán a hazai zsinatok összegzésével. A „*Constitutiones Ecclesiasticae, sub S. Stephano Rege Hungariae, et Sebastiano Archi-episcopo Strigoniensi, promulgatae Strigonii, circa Annum Christi MXVI.*” cím elsőként kísérelte meg feltárni a magyarországi törvénykezés legmélyebb időrétegét. Az egyházra vonatkozó 13 törvénycikk közlésében nem nehéz felfedeznünk Inchofer válogatását.⁶⁷³ Péterffy nagy jelentőséget tulajdonított a Szilveszter-bullának, de már jeleznie kellett azt, hogy „*az igaz hitről letértek közül sokan koholmánynak*

⁶⁶⁷ Vásáry 1980. 369.

⁶⁶⁸ Moravcsik 1934. 26.

⁶⁶⁹ „...quae vocabula etsi non nihil in Grajum sermonem detorta Ungaricam certe originem aperte redolent...” Kéri 1740. 87. Moravcsik 1942. 3. A berlini kiadások már nem tartalmazzák ezt az idézetet, de a téves évszám rögzült bennük. Moravcsik 1942. 219., 1958². 375., 1983³. 375.

⁶⁷⁰ Kéri Borgia 1738. 244. a) lábjegyzet.

⁶⁷¹ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 399.

⁶⁷² Szabados 1998c. 56.

⁶⁷³ Péterffy, 1741. 6–10.

tartják.”⁶⁷⁴ Három évvel később Prileszky János adta ki a magyar szentéletrajzok újabb gyűjteményét. Bár a bollandista *Acta Sanctorum* követését hirdeti, a kötet elrendezése Laurentius Surius gyakorlatát tükrözi. A Hartvik-legenda újraközlését jegyzetekkel látta el, ahol Thuróczy, Ransanus, Bonfini, Révay, Inchofer és Timon műveire hivatkozott.⁶⁷⁵ Szent Gellért aktáit, Szent Imre életét – de nem a legendaszöveget! – egyaránt Surius alapján idézte.⁶⁷⁶ Prileszky könyve a tárgyi magyarázatok révén korszerűbb lett, mint az *Ungaricae Sanctitatis Indicia*, de ebben ki is merült minden újítása. Az igazi áttörést az antwerpeni jezsuita műhelymunka korszakos eredménye hozta.

Az *Acta Sanctorum* szerzői 1746-ra jutottak el a „naptárban” Szent Istvánhoz. Talán nem kellett volna ennyit várni, de ünnepét valamilyen megfontolásból szeptember 2-ához sorolták.⁶⁷⁷ Az első tudományos igénnyel készített Szent István-életrajz szerzője Joannes Stillingus (Jan Stiltinck) bollandista kutató volt. Művét oly kitörő lelkesedéssel fogadták a magyarországi rendtársak, hogy 1747-ben egyszerre adatták ki a két fontos jezsuita oktatási központban, Győrött és Kassán. Az önálló könyv formáját nyert munka több XVIII. századi utánnyomást ért meg, a hazánktól távol született alkotás ily módon historiográfiánk szerves részévé vált, ami indokoltá teszi a benne foglaltak áttekintését, különösen azért, mert egy kívülálló magyarságszemléletéből fakadnak.

Hosszú őstörténeti rész vezet a hunoktól a X. század végéig. A hun–magyar azonosításáról felemlíti, hogy egyesek vallják, mások ellenzik, ő maga Otrókosi Fórist idézi, úgy tűnik, az *Origines Hungaricae*-t tartotta e terület mérvadó szakkönyvének.⁶⁷⁸ Átlátta, hogy a többszöri honfoglalás az etnikai folytonosság ellen hatott: hangsúlyozta, hogy Attila hunjai nem tartottak ki Pannóniában Szent István koráig, az Erdélybe vonult

⁶⁷⁴ „Magnum praeterea pondus accedit Bullae Sylvestri II. S. Regi donatae (Quam multi Heterodoxorum confictam esse ajunt)...” Péterffy, 1741. 5.

⁶⁷⁵ Prileszky 1744. 185–221.

⁶⁷⁶ Prileszky 1744. 238–247., 307–313.

⁶⁷⁷ Pinius–Stillingus–Limpenus–Veldius, AS. 1746. 456–575.

⁶⁷⁸ Stillingus 1747. 20.

székelyek kivételével, ezért a magyarokat a Szkítiában maradt hunoktól származtatta.⁶⁷⁹ A magyar honfoglalás idejéül elfogadott 889-et a *Metzi Évkönyvek*nek tulajdonította; ezzel voltaképpen Regino állítását fogadta el, mert a metzi annalisták e helyütt a prümi apát szövegét vették át.⁶⁸⁰ A X. századi magyar történethez – Árpád és utódai, az ország földrajzi elhelyezkedése kapcsán – haszonnal forgatta a *De Administrando Imperio*t.⁶⁸¹ Bulcsú rangjáról helytálló terminológiai fejtegetést fogalmazott meg: „*nem volt Árpád utódai közül való, de a magyarok vezére sem, még ha a görögök annak is hívták, hanem a harmadik méltóságot töltötte be a magyaroknál.*”⁶⁸² A hittérítésről úgy vélekedett, hogy az utókor István jelentőségét az első Krisztust követő fejedelem, Géza rovására állapította meg.⁶⁸³ A németalföldi jezsuita egy ma is vitatott kérdésben fejtette ki saját nézetét, de Szent István életírójának ez a tárgyilagosságra való törekvése mindenképpen tiszteletre méltó, független gondolkodásmódra vall; főleg, hogy érvelését kútfőadatra alapozta: elsőként ő idézte Ademar Cabannensist Géza keresztségben nyert új, István nevééről és III. Ottó császár lándzsaküldéséről.⁶⁸⁴ A középkorkutatásban újra kiemelkedő szerephez jutott XI. századi forrás⁶⁸⁵ mellett mára csupán eszmetörténeti érdekesség lett II. András király 1233-as levele Praenestei Jakab kardinálishoz, amit az író a Hartviknál olvasható kettős álomlátás (Géza és Sarolt) hitelének megerősítésére idéz.⁶⁸⁶

Joannes Stillingus leginkább elismerést érdemlő törekvése, hogy István születési idejét döntő részben XI. századi forráshelyek filológiai elemzésével jelölte ki. A kései szerkesztésű krónikáinkból ismeretes, hogy István ifjú korában győzte le Koppányt.⁶⁸⁷ Ennek pontosítására a pannonhalmi kiváltságlevél és Hartvik szövegét hívta segítségül.

⁶⁷⁹ Stillingus 1747. 27.

⁶⁸⁰ Stillingus 1747. 25–27. V. ö. Pertz, MGH. SS. I. 336., 541.

⁶⁸¹ Stillingus 1747. 36–60.

⁶⁸² „...non fuisse eum ex Posteris Arpadi, nec Ducem Hungarorum, etiamsi Dux vocetur a Graecis, sed tertium tantum dignitatis locum apud Hungaros obtinuisse.” Stillingus 1747. 44.

⁶⁸³ Stillingus 1747. 60.

⁶⁸⁴ Stillingus 1747. 82–83.

⁶⁸⁵ Erről összefoglalóan I. Kristó, ÁKÍF. 167–168., a jegyzetekben szereplő szakirodalommal.

⁶⁸⁶ Stillingus 1747. 91.

⁶⁸⁷ „Sanctus autem rex Stephanus iam pridem in adolescentia sua contra Cupan ducem fortem et potentem gessit bellum gloriosum.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 312–313., Chron. Hung. I. 74.

„Amikor a somogyi vezér fölötti diadaláról számolt be, ami atyja, Géza halálát követte 997-ben vagy 998-ban, gyermekkorban volt, s ezt Hartvik a serdülőkor elejének nevezi; úgy tűnik, tizenhárom-tizennégy éves lehetett. Ennélfogva 984, illetve az azt megelőző vagy az azt követő esztendő látszik legalkalmasabbnak a születési idő kijelölésére.”⁶⁸⁸ XX. századi medievisztikánk általában túl késeinek tartotta ezt a dátumot, Döry Ferenc például Ransanus és a lengyel krónikák egymást erősítő független adataira támaszkodva valószínűsítette 975-öt.⁶⁸⁹ Kristó Gyula ellenkezőleg ismét a korai kútfők szóhasználatát vette alapul (kiegészítve a nagyobb és a kisebb legendával), s jutott el a 979–982 közötti időhatárhoz, amelyen belül lehetségesnek véli István születését.⁶⁹⁰ Siltingus következő fontos meglátása a királyi nász diplomáciai környezetére utalt: „Bizony, hihetőbbnek vélem, István nem az ország megtérítével akart házasodni, hanem éppen azért törekedett e házasságra, hogy királyságát könnyebben megtéríthesse.”⁶⁹¹ Az első királyné szerepét egy sokatmondó szójáték idézetével erősíti: Reichenau Hermann fogalmazása szerint „Gizellát – igazán neve szerint a hit kezeseként – feleségül adták Istvánhoz”, Gizella neve így a német ’kezes, tús’ értelmű „Geisel” hangalakkal csendült össze.⁶⁹² István pogány Vajk nevét, amit egyedül Thietmar merseburgi püspök tartott fenn, szintén az antwerpeni jezsuita író tette műveltségünk részévé.⁶⁹³ Az országában székesegyházakat alapító Vajkról közölt fontos híre Katona Istvánnál emelkedik majd döntő jelentőségre. A királyi fejék eredete felől nincs kétsége: olvasottságára jellemző, hogy a koronaküldő pápa személyéről Révay Pétert is idézi.⁶⁹⁴ A *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae*-ban újdonságként tűnik még fel Rodulf Glaber cluny-i szerzetes beszámolója a Jeruzsálembé zarándoklók kegyes

⁶⁸⁸ „Tum refert victoriam relatam de Duce Simigiensi, quam consecutus est post obitum Geysae Patris Anno 997., aut 998. in pueritia erat, quae Adolescentia prima vocatur a Carthuitio, videtur, Annos habuisse tredecim circiter, aut quatuordecim, ideoque Annus natalis aptius statui non potest, quam 984. circiter, ita, ut natus etiam esse potuerit praecedenti, aut sequenti.” Stilingus 1747. 99–100.

⁶⁸⁹ Döry Ferenc: Szent István családi története. SZIE. III. 562–564.

⁶⁹⁰ Kristó 1999. 4–9.

⁶⁹¹ „Quin potius credidero, Stephanum non voluisse Regni conversionem nuptiarum causa; sed nuptias illa quaesivisse, ut Regnum facillius converteret.” Stilingus 1747. 114.

⁶⁹² Stilingus 1747. 95.; Kristó, ÁKÍF. 221.

⁶⁹³ „Cujus nomen ante Baptismum Waic a Ditmaro scribitur...” Stilingus 1747. 108. Thietmar-idézetet l. még uo. 141–142.

megadományozásáról.⁶⁹⁵ Az összes, korábban feltárt latin és görög forrás tanulsága benne foglaltatik a bollandista Szent István-életrajzban, amely a vége felé kútfőgyűjtemény-jelleget öltött. Zsámboki János alapján teljes terjedelmében közli az *Intelmek* és a törvények szövegét; a művet a Hartvik-legenda új kiadása zárja.⁶⁹⁶

Összegzésül elmondható, hogy Joannes Stiltingus könyve sokkal többet nyújtott a címbe vállaltaknál. A *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae* nem „egyszerű” életrajz: az előzmények alapos bemutatásával megerősített monográfia, az első mai értelemben vett tudományos feldolgozás a keresztény államszervezés központi alakjáról és koráról. Értékét az is mutatja, hogy a magyar szentekről – Imre, László, Erzsébet, Margit, de ide sorolható az akkori tudás szerint Salamon király – igényes történetkritikai értekezéseket szerző Pray György, valamint a kor legnagyobb adatbázisát megmozgató Katona István évtizedek múltán sem tartott szükségesnek egy új „Stiltingust” készíteni. Történelmünk jelképes kezdőalakjai közül István király ismertségben ekkorra érte utol Attilát. S hogy ez nem tudatosult mindjárt, annak oka az egész magyar nemzeti művelődést alapjaiban megrengető felfedezés 1748-ban kiadott eredménye volt. Egy tudós evangélikus lelkes örök érdeme.

2. A „jezsuitákon kívüli világ” korabeli eredményei. Bél Mátyás és az első Anonymus-kiadás. Desericzky József Ince.

Bél Mátyás több évtizedes szerteágazó életművét tanári pályafutása mellett alkotói-forráskiadói tevékenység gazdagította. A német államismereti irányzat híveként egymással szoros kapcsolatban állónak tekintette a történelmet, a közjogot, a földrajzot, s e felfogásban kívánta megírni hazája egyetemes ismeretét.⁶⁹⁷ Mivelhogy a szervezett protestáns műhelymunkának nem voltak olyan magyarországi előzményei, mint amelyet

⁶⁹⁴ Stiltingus 1747. 165–166.

⁶⁹⁵ Stiltingus 1747. 242–245.

⁶⁹⁶ Stiltingus 1747. 277–289., 292–304., 341–376.

⁶⁹⁷ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 401–402.

katolikus oldalon Hevenesi Gábor hozott létre, óriási vállalása törvényszerűen torzóban maradt. Mindazonáltal ha ennek csupán a tárgykörünkbe tartozó részleteit tekintjük át, az eredmény így is tiszteletre int.

Elsőként az 1718-os kiadású *De vetere Litteratura Hunno-Scythica* említendő. XVI–XVII. századi kutatók – Székely István, Tsétsi János, Komáromi Csipkés György, Otrokocsi Fóris Ferenc – felidézése után 31 betűből, 4 ligatúrából álló rovásírás-ábécét közölt.⁶⁹⁸ A régi írásokat összehasonlító táblázatba foglalta, s a „hun-szkíta” jelrendszert a héber, a szír, az arab és az etióp ábécével vetette egybe, amiből azt a következtetést vonta le, hogy a magyar nyelv és írásrendszer egyaránt keletről származik.⁶⁹⁹ Ezután az őstörténet előzetes vázlatát jelentette meg. Az egyenetlenül kidolgozott fejezetek nem mutatnak fel semmi új tényanyagot, de a világos tagolás szépen szemlélteti az újonnan befogadott, továbbgondolt tanítást. Bél Mátyás a régi magyarság életszakaszait három helyett négy könyvben kívánta kidolgozni. A szkíta–hun–avar–magyar folytonosságot ily egyértelmű tételekben nem fogalmazta meg senki. A végeredmény viszont felemás lett: az első két szakasz tömör, de adatgazdag áttekintést ad, különösen a második, a hun könyv,⁷⁰⁰ de az avar, s a pogány-kori magyar negyedek Bél Mátyáshoz méltatlan rövid, pár oldalas szikár vázként árulkodnak a befejezetlenségről. Az utolsó történelmi tárgyra tervezett könyvből is csak az új Magyarország négy fejezetre osztott, szintén beváttatlan ígéretről üres kereteit vetette papírra. Különösen elszomorító ezeket a kereteket nézni, mivel a keresztény évszázadok politikatörténeti időhatárait az eddigieknél kifejezőbb, Petthő Gergelyt is túlhaladó tisztánlátással jelölte ki. Elsőként a Szent István országlása alatti keresztény térítést összegezte volna; a második fejezet a „nemzeti” vagy a „belső születésű” királyok korát, harmadjára az idegen uralkodók, végezetül pedig a „felséges

⁶⁹⁸ „Alphabetum Hunno-Scythicum” Bél 1718. 23–25.

⁶⁹⁹ „Diagramma Litterarvm Orientalivm Harmonicvm.” Bél 1718. 30–31.

⁷⁰⁰ „Hvngariae Antiquae Liber Secvndvs. Hvnniacvs.” Bél 1723. 28–56.

ausztriai ház” idejét – lett volna – hivatott előadni.⁷⁰¹ A második fejezet élére szánt két megoldási javaslat megdöbbentő hiányt leplezett le: történettudományunk még a XVIII. század első évtizedeire sem dolgozott ki és fogadott el olyan szakkifejezést, amellyel az 1000-tól 1301-ig trónt birtokló királyi házat jelölte volna! Sőt ezt az adósságot egészen az 1770-es évek végéig görgette maga előtt a kutatás, míg a jezsuita Katona István egy hatalmas gondolati szüleményével nem törlesztette.

Bél Mátyás félbemaradt történetírói próbálkozásait földrajztudósi és forráskiadói életműve feledtette. A felekezetéből érkezett rosszindulatú támadások ellen védekezve váratlan segítséget nyert a katolikus udvartól. Igaz, hogy a királyi támogatás gyümölcsei a földrajzi vonatkozású szervezett anyaggyűjtésben érték be, de a kedvező fordulatnak köszönhetően tudományos központot hozott létre Pozsonyban és tanítványokat gyűjtött maga köré.⁷⁰² Könyveit sem kellett okvetlenül protestáns német kiadókra bízni: Bécs és Pozsony nyomdái egyaránt megnyíltak előtte. Éppen Pozsony városában jelentette meg magyar történelmi tárát. Az *Adparatus ad Historiam Hungariae* befejezetlensége dacára bőséges válogatást ad több mint ezer év terméséből. Az elrendezés azonban nem az írók életidejét követte, így például az Attila udvarában járt, s a követi tapasztalatait feljegyző Priskos Rhetor a második kötet elején kapott helyet.⁷⁰³ Ez nem kisebbíti abbéli érdemét, hogy ő gondozta az első magyar Priskos-szövegközlést, amit kronológiai függelékkel látott el.⁷⁰⁴ Időben nagyot ugorva, ám a tárgy változatlanságát megőrizve Attiláról még a humanista Iuvenus Coelius tanulmányát is felvette.⁷⁰⁵ Az Oláh Miklós-féle *Athila* utóéletét biztosítottnak látta a Bonfini-kiadásokban, helyette az eddig csupán kéziratban fennmaradt másik nagy művét, Hungária leírását választotta, s oly nagy becsben tartotta,

⁷⁰¹ „Capvt I. De propagata in Hungaris Religione Christiana, et auspicio primi Hungarorum Regis S. Stephani. Capvt II. Regvm Hungariae Gentiliorum, siue indigenarum. Capvt III. Regum Hungariae exterorum. Capvt IV. Regum Hungariae, ex Serenissima Domo Avstriaca.” Bél 1723. 65–66.

⁷⁰² Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 402–403.; Szelestei 1989. 62–76.

⁷⁰³ „Attila. Missis, acceptisque legationibus, illustris. Ex Prisco rhetore sophista.” Bél, AHH. II. 1–83.

⁷⁰⁴ „Chronotaxis in Prisci rhetoris excerpta de legationibus.” Bél, AHH. II. 84–88.

⁷⁰⁵ Bél, AHH. I. 89–158.

hogy az *Adparatus* élére illesztette.⁷⁰⁶ A teljes (hun–)magyar történetet felölelő két XVI. századi kronológiáról, Siegler Mihály és Gregoriantzi Pál összeállításáról a maga idején esett szó; ezek a két kötetben egymástól távol kaptak helyet.⁷⁰⁷ Hóman Bálint joggal hangsúlyozta, hogy az *Adparatus* az első hazánkban nyomtatott nagyszabású történelmi kiadvány.⁷⁰⁸ És ezt árnyékolta be a régi hárttyabőrre másolt história.

1744 karácsonya közelgett, amidőn Bél Mátyás egy kicsiny, 24 lap terjedelmű pergamenkódex sajtó alá rendezésével foglalkozott. A sikeres és megbecsült tanár-tudós 1744. december 10-én egykori kedves tanítványához, a műveltségpártoló Radvánszky László báróhoz fordult e szavakkal: „*Úgy vélem, érdemes megírnom Méltóságodnak az új Thuróczy-kiadást, összevetvén egy 1358-ból származó kéziratot kódexszel; valamint hogy egy Bécsi Könyvtárból való pergamenen az I. Béla idejéből, a Jegyzője által írott, ám mindezidáig senkitől sem látott 7 Vezér Története található, amit az igen tudós bécsi társaságtól szereztem, és ami elé barátaim megbízásából bevezetőt írok.*”⁷⁰⁹ A levél historiográfiai értékét a *Bécsi Képes Krónika* első említése önmagában is nagyra tette; felbecsülhetetlenné mégis a „*VII. Ducum Historia*” címmel illetett *Gesta Hungarorum* révén vált. E tudósításában a kézirat napvilágra jutása előtti utolsó állomásra vetül fény. Az évszázadokon át bolyongó 24 lap terjedelmű kis kódex 1610 és 1636 között érkezett a bécsi udvari könyvtárba, ismeretlen szerzője ott kapta 1692-ben a mindennél találóbb *Anonymus* nevet,⁷¹⁰ de a szigorúan őrzött gyűjtemény sötétjéből Bél Mátyás segítette napvilágra a hét vezér viselt dolgait megörökítő művet.

⁷⁰⁶ „Nicolai Oláhi Hvngaria.” Bél, AHH. I. 1–38.

⁷⁰⁷ Bél, AHH. I. 43–88., II. 81–114.

⁷⁰⁸ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 404.

⁷⁰⁹ „Quin et hoc perscribendum Spectabili Dominationi TVAE putatui novam Thuroczii editionem, cum manuscripto codice anni MCCCLVIII. collatam, atque Belae I. temporibus, ab eius Notario conscripta VII. Ducum Historia numquam hactenus visa ex membranis Viennensis Bibliothecae auctam, a doctissima Vindebonensi societate parari: in quam, praefandi provincia ab amicis mihi demandata est.” Bél Mátyás levele Radvánszky Lászlónak. Pozsony, 1744. december 10. Bél, Levelezés. 526. (874. sz.)

⁷¹⁰ Jakubovich 1925. 169.; Jakubovich 1927. 91.

A *Gesta Hungarorum* a másik Bél-tanítvány, ⁷¹¹ Johann Georg von Schwandtner forráskiadványa élén jelent meg először 1746-ban, s hamar a legnagyobb hatású magyar történeti tárrá lett: azzá tette első, mindösszesen harmincnyolc nyomtatott oldalra rúgó tétele, ⁷¹² de a *Scriptores Rerum Hungaricarum* érdemei ettől eltekintve is maradandóak: a Thuróczy-krónika itt közölt szövege 1985-ig szolgálta a középkorkutatást. ⁷¹³ További érdekesség, hogy a kiadást nem az 1488-ból való metszetekkel, hanem a *Képes Krónika* iniciáléival díszítették! ⁷¹⁴ Ezután Ransanus magyar történelmi foglalatja következett. ⁷¹⁵ A szentek legendái közül Schwandtner először Hartvik püspök jól ismert alkotását, ⁷¹⁶ majd Imre herceg életrajzát vette fel, mindkettőt Laurentius Surius gyűjteményéből. ⁷¹⁷ A továbbiakban Révay Péter Szent Korona-történetének mind a két változata olvasható. A harmadik kötetet a délnyugati társországek írói – így például Spalatói Tamás, Ioannes Lucius (Ivan Lučić) – töltötték meg, szempontunkból most érdektelenek. A *Scriptores Rerum Hungaricarum* terjedelmében, jelentőségében egyaránt meghaladta az *Adparatus ad Historiam Hungariae*-t, de ehhez az is kellett, hogy Bél Mátyás ne a saját sorozatát folytassa, hanem bécsi tanítványához csatlakozzék.

A *Scriptores Rerum Hungaricarum* elé írt bevezető tanulmányában Bél Mátyás a tapasztalt kutató magabiztosságával jelölte ki a gesta helyét: „*A gyűjtemény elejére Béla Király Névtelen Jegyzőjének Magyarország Hét Vezéréről való Magyar Históriája*

⁷¹¹ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 403.

⁷¹² „Anonymi Belae Regis Notarii, Historia Hungarica de VII. primis Ducibus Hungariae. Ex Codice membranaceo m. f. Bibliothecae Augustae Vindobon. accuratissime nunc primum exscripta.” Schwandtner, SS. Rer. Hung. I. 1–38.

⁷¹³ „M. Ioannis de Thvrócz Chronica Hungarorum, ab origine gentis, inserta simul Chronica Ioannis Archidiaconi de Kikullew, ad annum usque Christi 1464. et ultra perducta.” Schwandtner, SS. Rer. Hung. I. 39–291. Az ősnymtatvány példáját követve innen sem hiányzik Rogerius mester beszámolója a tatárok pusztításáról. „M. Rogerii Hvngari, Varadiensis Capituli Canonici, miserabile Carmen, seu Historia super destructione Regni Hungariae, temporibus Belae IV. Regis per Tartaros facta.” Uo. 292–321.

⁷¹⁴ Bél Mátyás említi a Lajos-kori krónikaszerkesztményt Chronica Vetera néven, idézi az 1358-as írásra utaló kezdősorokat is. Bél: Praefatio. Schwandtner, SS. Rer. Hung. I. XII.

⁷¹⁵ „Petri Ranzani Siculi, Episcopi Lucerini, apud Matthiam I. olim Hung. Regem per triennium Legati, Epitome Rerum Ungaricarum, per Indices descripta a Ioan. Sambuco Tirnauensi Pannon.” Schwandtner, SS. Rer. Hung. I. 322–412.

⁷¹⁶ „Chartvitii Episcopi Vita S. Stephani, primi Hungarorum Regis, qui eos ad Christi religionem traduxit a Fr. Laurentio Surio Carthusiano, olim inter Sanctos mensis Augusti, Tom. IV. sed stilo Auctoris mutato, edita.” Schwandtner, SS. Rer. Hung. I. 413–428.

kívánczik.”⁷¹⁸ Hanem ez a magabiztosság gyorsan elpárolgott az előszó soraiból, hogy azon nyomban helyére költözzék az immár negyed évezrednél idősebb bizonytalanság: „*A Kódex szerzőjéről nem könnyű valamit is állítani, mivel mind a kor homályba vész, mind a név elfeledett, de még a társadalmi állás sem ismert.*”⁷¹⁹ Bél Mátyás fogalmazta meg tehát az Anonymus-kérdés két fő pontját, a személy és az idő talányát – másfél év sem kellett hozzá, hogy a levelében említett I. Béla-kor (1060–1063) bizonyossága eltűnjék – és ehhez hamar társult a hitelesség felett vívott tollharc.⁷²⁰ Nem lehet célom az említett tételek fő pontjait napjainkig kísérni, mert szétfeszítené e dolgozat kereteit, messze térne a tárgytól; egymástól eltérő felfogású kutatók a közelmúltban több értékes historiográfiai áttekintést készítettek.⁷²¹ Elég az hozzá, hogy a magyarok viselt dolgait taglaló titokzatos személy 1746, sőt 1744 óta állja sikerrel a leleplezésére irányuló lankadatlan ostromot. A Legismeretlenebb Író, akinek a nevetlenség adott nevet, ettől függetlenül elemi erővel formázta át az előidőkről vallott nézeteket és tette kemény próbára az őstörténeti gondolkodásmódot. Az „Anonymus utáni” műveltség legnagyobb kérdésévé vált, hogy a *Hét Vezér Históriaja* beilleszthető-e a hun–avar–magyar hármas osztatóság rendszerébe, avagy azon túlnőve maga alá temeti-e az alig néhány évtizede megszilárdult szerkezetet. A választ majd Pray György és Katona István együtt szemlélt életműve adja meg, de a kiinduláshoz nélkülözhetetlen a Névtelen sarkalatos „újításait” megidéznünk.

„Az elébb mondott [Bél Mátyás *Pdictus*-feloldása] mester, a jó emlékezetű, dicsőséges Béla király jegyzője” ugyancsak ismeretlen barátja, N. felkérésére írta meg „*Magyarország királyainak és nemeseinek származását.*”⁷²² A – változatlanul Thuróczy által képviselt – krónikairódalom illetve a *Gesta Hungarorum* pusztán az őshagyomány

⁷¹⁷ „Vita S. Emerici, B. Stephani Hungarorum Regis Filii, a Fr. Laurentio Surio Carthusiano, olim inter SS. Mensis Nouembris, Tom. VI. sed stilo Auctoris mutato, edita.” Schwandtner, SS. Rer. Hung. I. 429–432.

⁷¹⁸ „Primo Collectionis offert se, Anonymi Belae Regis Notarii, Historia Hungarica, de Septem Ducibus Hungariae.” Bél: Praefatio. Schwandtner, SS. Rer. Hung. I. VI.

⁷¹⁹ „De auctore Codicis non est facile statuere. Nam, et aetas in obscuro posita est, et nomen oblitteratum, neque expedite muneris rationes.” Bél: Praefatio. Schwandtner, SS. Rer. Hung. I. VII.

⁷²⁰ Szilágyi 1946. 7.

⁷²¹ Csapodi 1978. 7–34.; Kristó 1994. 7–43.; Szovák 1994. 10–27.; Thoroczkay 1994–1995. 93–149., 117–143.

szerkezetének egyes lecsupaszított elemeiben egyezik; a súlypontosítás gyökeresen eltér. A Szkítiából történt kétszeri kijövetel, az ősapaként felvállalt Attila pannóniai uralma Anonymusnál sem hiányzik, csupán a visszatérés kényszerű előtörténetévé kicsinyedik, amin a „*minek többet?*” felkiáltással suhan keresztül az író. Teszi ezt annak ellenére, hogy amint Zrínyi Miklós elmélkedései során felmerült, középkori történetíróink közül csak Béla király jegyzője ékesítette fel a hun királyt honfoglalói erényekkel.⁷²³ A *Gesta Hungarorum* tárgya az ország megvívása, s ennek epikus igényű megörökítésével a IX. századi honfoglalás-mondák legbővebb tárházába vezette az olvasókat.⁷²⁴ Legismertebb lett közülük a „hét fejedelmi személy”, Álmos, Előd, Kündü, Ond, Tas Huba, Tétény vérszerződése és esküje (5–6. fejezet),⁷²⁵ valamint a szeri gyűlés (40. fejezet):⁷²⁶ ezeket kizárólag az ő gestája hagyományozta reánk. Bő folyamú előadásában megelevenedtek a vezérek, akik mindamellett, hogy tiszteletre méltó nemzetségalapító hősök, hús-vér emberek: ha kellett, bátor harcosok voltak, mint Bors, Szovárd, Kadocsa, de ha kellett, furfangos fürkészökké váltak, mint Apafarkas apja Agmánd. Különböző helyszíneken vívott küzdelmeik sorozata bármelyik mai film forgatókönyvével felvenné a versenyt, hát még a krónikák egyetlen honfoglalás-történetével, a fehér ló mondájával! A két fejedelem – Álmos és Árpád, az apa és a fiú – alakja azonban a többi vezér fölé magasodik. Egyikük Attila megtagadása nélkül, de az ő helyébe lépve a nemzeti história ős-jelképévé lesz.⁷²⁷

Álmos vagy Árpád? Anonymus a gesta előbeszédében ígéri annak kifejtését, „*mint született Álmos vezér és miért lett Álmos a neve Magyarország első fejedelmének, akitől a magyarok királyai veszik eredetüket*”⁷²⁸ A Mester e szavaival már döntött is, hiszen

⁷²² Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 33.

⁷²³ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 35.

⁷²⁴ Szabados 1998a. 631.

⁷²⁵ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 39–41.

⁷²⁶ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 83.

⁷²⁷ E gondolataimmal kapcsolatban Debreczeni Attila helyesen állapította meg, hogy nem „leváltásról”, hanem „hangsúlyváltásról” érdemes beszélni Attila és Árpád együttes értékelésekor, másfelől viszont túl sarkosan foralmazott, mivel Álmos és Árpád finoman árnyalandozó kettős történelmi fejedelmképét nem sok figyelemre méltatta. Debreczeni 2001. 549

⁷²⁸ „...qualiter sit generatus dux Almus aut quare vocatur Almus primus dux Hungariae, a quo reges Hungarorum originem duxerunt.” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 33.

kimondva-kimondatlanul az „*Álmos-ház*” fogalmát alkotta meg. Sőt a harmadik fejezet, Emese álma, a turulmadár kinyilatkoztatásának bővebb változatban fennmaradt mondája⁷²⁹ Álmost a magyar történelem hatalmas (újra)kezdő alakjává magasztosította, s oly mitikus tisztelettel övezte, amelyet mindenki mástól, Attilától és Árpádtól egyaránt megtagadott. Az már a Pray György és Katona István történelemértelmezésében beállott fordulat páratlan és tanulságos hozadéka lesz, hogy mégsem a Névtelen Jegyző sugallta „*Álmos-ház*” gondolat jutott diadalra.

A *Hét Vezér Históriája* által kiváltott óriási érdeklődésre jellemző, hogy 1747 folyamán kettős újrakiadásban hagyta el Kassa és Kolozsvár sajtóját, s 1772-ig még négyszer jelent meg.⁷³⁰ Ugyancsak 1772-ből való „*A Régi Magyarország földrajzi térképe Béla király Névtelen Jegyzőjének Históriája alapján Hell Miksától.*”⁷³¹ A térkép az első Anonymus-monográfia függelékében kapott helyet. Ezt a nagy és indokolatlanul elfeledett tanulmányt a Bél-iskola egyik legtehetségesebb tagja, az időnap előtt elhunyt Cornides Dániel készítette, aki óriási bizonyító erővel mutatta ki: a *Gesta Hungarorum* szerzője magyar ember volt.⁷³² Mivel a *Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii*t sajnos csak jóval Cornides halála után, 1802-ben adatta ki Engel János Keresztély, a korabeli kutatásra nem fejthetett ki véleményformáló hatást. Hazánk szélesebb közönsége pedig, aki a tudományos értekezések komoly latinsága helyett anyanyelvén kívánta olvasni az országvívó ősök vitézi tetteit, 1790-től Lethenyei János magyarításában vehette kézhez a „*Béla Királynak nevetlen Író Deákja*” tollából fakadt gestát. Az addigra felsorakozott „Anonymus-jelöltek” láttán a derék Lethenyei így bírálta a tudósokat: „*azt bizonyosan egygyik sem mutathattya-meg, hogy ámbár ezek a' Péterek, 's Pálok Kántzelláriusok voltak-is; ezt a' könyvetskét ezeknek egygyike irta-vólna, azért-is Ő, Anonymus, ez-után is tsak nevetlen*

⁷²⁹ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 38. A jelenkori vélemények megoszlanak arról, vajon a gesta, avagy a krónika szövege őrzi-e az archaikusabb mondaváltozatot. Az előbbi nézetet Györffy György, az utóbbit Dümmerth Dezső vallja. Györffy 1993. 44., Dümmerth 1986. 34–46.

⁷³⁰ Az 1747 és 1772 közötti negyedszázad hat utánközlésének bibliográfiai adatait l. Szilágyi 1946. 6.

⁷³¹ „Tabula geographica Ungariae veteris ex historia Anonymi Belae regis notarii a Maximiliano Hell.” Cornides 1802. Függelék.

maradjon, a' mint eddig hivattatott."⁷³³ Az első gestafordító gondolatai nyilván jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a közvélekedés a maga ismeretlenségével fogadja el Anonymus személyét, bár ez az állandósult titokzatosság tagadhatatlanul egy tartós érdeklődést, népszerűséget biztosított neki a tudományon belül és kívül egyaránt. A *Gesta Hungarorum* tehát a legjobb időben érkezett, az általa kiváltott szellemi éhség kiérzik már az „Anonymus utáni” első összefoglalásból is, amely még a XVIII. század közepén öt hatalmas kötetet töltött meg.

Desericzky József Ince a legjelentősebb magyar piarista történettudós minden hazai műhelytől függetlenül, de alapos bölcseleti és teológiai képzettséggel felvértézve, hosszú tanári pálya után lépett kutatói pályára.⁷³⁴ 1742 folyamán, a rend küldötteként utazott Rómába, hogy képviselje Magyarországot a piaristák egyetemes gyűlésén. Négy évet töltött Itália földjén, ez alatt módszeres kutatásokat végzett a vatikáni könyvtárban, de Firenze gyűjteményeit is átnézte. Első komoly írói megnyilvánulásában a keresztény magyar műveltség értékeit és eredményeit védte meg a becsmérő idegen támadásoktól (1743).⁷³⁵ Az 1748 és 1760 között folyamatosan megjelentetett *De Initiis ac Majoribus Hungarorum* tudományos hozadékaik közül ma már csak a Julianus barát útjáról készült Ricardus-jelentés első közreadását méltatják,⁷³⁶ pedig műve legalább annyira fajsúlyos tanulságokat hordoz Anonymussal kapcsolatosan is. A könyv bevezetőjét 1746. február 1-jén, Rómában vetette papírra, s a függelékben az idézett kútfők közé sorolta „*Béla Király Névtelen Jegyzőjének kéziratát, amit a Felséges Bécsi Könyvtárban őriznek.*”⁷³⁷ Eszerint Desericzky József Ince még a kiadás előtt ismerte Anonymus kódexét! Íróink közül ő az egyetlen, aki ebbéli tájékozottságáról magyar historiájában adott számot és forrásfeltárói

⁷³² Cornides 1802. 167–211.

⁷³³ Lethenyei 1790. 1.

⁷³⁴ Juhász 1915. 21–22.; Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 405.

⁷³⁵ Juhász 1915. 28–33.

⁷³⁶ Juhász 1915. 40.; Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 406.; Vásáry 1974. 261.

⁷³⁷ „Manuscriptum Anonymi Belae Regis Notarii, quod in Augusta Vindobonensi Bibliotheca asservatur.” Desericzky I. 1748. XIII.

kedvére tekintettel feltételezhető, hogy Bél Mátyás szorgos munkálódása híján is lett volna XVIII. század közepi kiadója a *Gesta Hungarorum*-nak. Hanem erről az elsőségről lemaradt, így az Anonymus-ismeret bővülését csak a *De Initiis* folyamatos megjelentetése közben követte nyomon: míg az első kötetben csupán a gesta fejezeteire utalt, öt évvel később már a kiadásra hivatkozott.⁷³⁸

Desericzky József Ince monumentális vállalkozásában addig nem látott bőséggel adja elő a szkíták, hunok, avarok, magyarok történelmét, részletezve Attila király életét, kitérve a rovásírásra is. Az anyagkezelés fő jellemzői a részletes előadásmód, a bőséges kútfőidézetek sora, az egyes fejezetek alcíme pedig olyan előrevetett kérdést tartalmaz, amire maga a fejezet ad a választ, vagy legalább törekszik rá. Elgondolása alapvetően jó volt, csak feszesebb, célratörőbb kidolgozást igényelt volna. Ez a fajta beosztás kisebb alegységeknél érvényesült jobban, mint a *Historia Critica* lapjain, Katona Istvánnál. Az első kötet jórészt a hunok, kunok, kumánok, türkök és más keleti népek azonosításával foglalkozik. Ekkor tér ki az őshaza, valamint az Ázsiában maradt magyarok sorsára, ami a XV–XVIII. század folyamán időről-időre felbukkanó kutatási előzményekre tekinthet vissza.⁷³⁹ Vásáry István kimutatta, hogy Desericzky felhasználta Cseles Márton rövid, tízoldalnyi kéziratos őstörténeti tanulmányát, csak az ott felbukkant, keleti magyaroktól eredeztetett „járóka” és „látóka” szavakról nem tudta kideríteni, honnan szedte azokat Cseles. A kézenfekvő magyarázat a *De Monarchia* függelékéhez, Révay Péter titokzatos adatközlőjéhez vezet vissza,⁷⁴⁰ mert valószínűtlen, hogy a koronaőr halála után született jezsuitát ugyanaz tájékoztatta volna, ráadásul Cseles kizárólag írott forrásokat használt, míg Révaynál e vonatkozásban ez nem mutatható ki. Akárhogy is történt, egy lépéssel sem lehetett közelebb jutni a magyarok őshazájához. A vatikáni könyvtár 965-ös kódexe azonban ahogyan Cseles Márton, úgy Desericzky József Ince hasznára is vált.⁷⁴¹ A *De*

⁷³⁸ Desericzky I. 1748. 200., II. 1753. 140.

⁷³⁹ Erről átfogóan l. Vásáry 1974. 263–273.

⁷⁴⁰ Révay 1659. 146.

⁷⁴¹ Vásáry 1974. 269.

*Initiis ac Majoribus Hungarorum*ban részletes beszámolót olvashatunk a kódex, illetve a benne őrzött Ricardus-írásmű felfedezési körülményeiről: a piarista szerző barátságba került a vatikáni könyvtár prefektusával, akinek segítségével 1745-ben kézbe vezette a Julianus barát útjáról készült jelentést. A XIII. század első feléből való hiteles forrás megválaszolta – ha nem is az őshaza, de – a Keleti Magyarország kérdését. Desericzky az első kötetben „*De Facto Ungariae Magnae a F. Ricardo Ordinis FF. Praedicatorum invento tempore Domini Gregorii IX.*” címmel közölte.⁷⁴²

A második kötetet nagyobb szerkesztetlenség terheli. A szkítákkal, amazonokkal foglalkozó részből minden átmenet nélkül a magyar uralkodók családfája emelkedik ki, Gézától Mária Teréziáig, ezután egy rövid királylista következik, amit a pogány ősök sorrávétele vezet be.⁷⁴³ Ekkor követte el Desericzky azt a súlyos hibát, hogy Álmost az Aventinusnál előforduló Kusállal azonosította.⁷⁴⁴ Vitathatatlan, hogy ő volt az első, aki megkísérelte összevetni az ide vonatkozó hazai és nyugati adatokat. Ezután a szkítákhoz és a hunokhoz tért vissza. Attila egész kötetet foglalt el: az eddigi legbővebb magyar életrajzából a tizenegyezer szűz hunok által történt lemészárlásának cáfolata emelendő ki, mint sikerültebb okfejtés, ahol a régi írók után Inchofer évkönyvét idézte.⁷⁴⁵ A régies szemléletbeli hangsúlyokról az előadás aránytalanságai árulkodnak. A negyedik kötet Attila halálától István születéséig terjed, tehát a két, önálló jelképpé emelkedett személy közötti bő félezer évről szól. Írói magatartását tekintve nem meglepő, ha a IX. századi honfoglalás emlékkövét elsodorja elbeszélésének hömpölygő árja. Anonymusról kevés mondanivalója akadt, Anonymustól annál több: oly hosszan idézi a Mester művét, hogy eljárását szemelvényes szövegkiadásnak sem túlzás tartani.⁷⁴⁶

⁷⁴² Desericzky I. 1748. 170–176. A jelentéshez fűzött elemzést l. uo. 177–199. Vásáry Istvánnál téves helymegjelölés olvasható. Vásáry 1974. 261.

⁷⁴³ Desericzky II. 1753. 120–136.

⁷⁴⁴ „Almus hic igitur (Aventino Cusala, quibusdam Cusales) memor Atavi Attilae...” Desericzky II. 1753. 120., V. ö. uo. IV. 1760. 147.

⁷⁴⁵ Desericzky III. 1758. 84–101.

⁷⁴⁶ Desericzky IV. 1760. 158–165., 170–175.

Mindazonáltal történeti kritikája jóval sikerültebb következtetésekre is vezette. Ő fedezte fel az Álmos és Nagy Sándor születésmondái közötti párhuzamát: a magyar turul és a makedón sárkány hasonló szerepét.⁷⁴⁷ A Thuróczy 744-es bejövetele éve ellen érvelő – Reginóra is tekintő – Desericzky József Ince lehetetlennek tartotta, hogy Árpád bejövetelelő Szent István születéséig (nála Stiltingus nyomán 984 szerepel) 240 év telt el, holott kettejük között csak Zsolt, Taksony és Géza alkotja a családfa törzset.⁷⁴⁸ Ennél is találóbb a krónika és a gesta kettős vezérnévsorának elemzése: *„Úgy gondolom, az elbeszélések különbségei az okból keletkeztek, hogy a későbbi korok írói, miután az első hét vezér közül több elaggott s meghalt, fiaikkal, vagy unokáikkal helyettesítették őket, akik a vezéri méltóságban utánuk következtek.”*⁷⁴⁹ A két változat közül Anonymusét tartotta eredetibbnak. Az idézett gondolat ékes tanújele elvitathatatlan elsőségének, ami abban áll, hogy a kettős hazai hagyományt ő vezette be a külhoni források közé: a régi magyar históriák nem elkülönülten, hanem az előbbiekkal összekapaszkodva képezték az eseménymondás vázát. Az őstörténet hosszú pogány folyama végezetül Szent István „Protorex” apostoli királyságába torkollott, de Stiltingus új eredményeihez nem sokat tudott hozzáfűzni.⁷⁵⁰ A kegyesrendi szerzetes 1760-ra az elődök legjelentősebb tudója lett. Méltán kivívott elsőségétől viszont már a következő esztendőben megfosztotta egy nemzedékkel fiatalabb történetíró.

⁷⁴⁷ Desericzky IV. 1760. 144–145.

⁷⁴⁸ Desericzky IV. 1760. 138.

⁷⁴⁹ „Diversae Narrationis eam invenisse caussam arbitror, quod Scriptores posteriores aevi, emortuis nonnullis vetulis e primis VII. Ducibus, substituerint in Numero Ducum, Filios, aut Nepotes eorum, qui eis ipsis in Ducum munere successerant.” Desericzky IV. 1760. 146–147.

⁷⁵⁰ Desericzky V. 1760. 39–78.

V. Fejezet. A kiteljesedés kora – Pray György és Katona István

1. Pray György évkönyvei és történetkritikai értekezései.

A Bél Mátyás és Desericzky József Ince által elbirtokolt történettudományos elsőséget Pray György ragadta újra a jezsuiták kezébe. Az *Annales veteres Hvnnorvm, Avarvm et Hvngarorvm* (1761) csupán egy évvel követte a *De Initiis* utolsó köteteinek megjelentét, a két mű mégis ennél sokkal nagyobb szellemi távolságban van egymástól. A *Régi évkönyvek* forrásköre jelentős mértékben bővült az egyébként nem lebecsülendő Desericzky-őstörténet nyersanyagához képest, míg a rövidebb terjedelem Pray érettebb, gördülékenyebb előadásából ered. Egy ilyen minőségi ugrást kizárólag egy kiemelkedő történetírói tehetség hajthatott végre, de igazságtalan lenne észrevétel nélkül hagyni azt a „dobbantót”, ahonnan a tiroli katonacsalád sarja a magasba rugaszkodott.

Az ifjú Pray György kiváló képzésben részesült: a Jézus Társaság pozsonyi gimnáziuma, s a bécsi Szent Anna kollégium után 1743-tól a nagyszombati egyetemen tanult bölcseletet és teológiát, 1755 során pedig újra Bécsbe, a Theresianumba került.⁷⁵¹ A felkészülés évei egybeestek a hazai és a külföldi forráskutatás felívelő szakaszával. Itthon nagy erővel folytatódott a jezsuiták adatgyűjtő munkája, amely Kaprinai István révén teljeseedett ki. Ennek részese volt Schmitth Miklós, Pray György és Katona István tanára, aki az újonnan feltárt kútforrásokból maga is készített egyháztörténeteket.⁷⁵² Doktori fokozatszerzésének esztendejében vehette kézbe Pray az első Anonymus-kiadást, rá egy évre került ki hazai sajtó alól a bollandista Szent István-életrajz. Ez idő tájt az európai történettudomány újabb hatalmas forrásgyűjteménnyel gazdagodott: Lodovico Antonio Muratori 1723 és 1751 között jelentette meg a *Rerum Italicarum Scriptores* sorozatát,

⁷⁵¹ Lischerong 1937. 16–27.

⁷⁵² Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 399–401.

huszonöt kötetben.⁷⁵³ Jordanest, Prokopiost, Paulus Diaconust, Liutprandot, Freisingi Ottót persze már Muratori előtt ismerték a történetírók, mégis a nagy kiadványcsaládok ezen új tagja a hozzáférhetőség megkönnyítésével – nem egyszer pedig megbízhatóbb szövegközléssel – szolgálta híven a kutatás előmenetelét. Egészen más hatást váltott ki az elbeszélő kútfők egy Európában eddig hírből sem hallott köre, az úgynevezett *Kínai Évkönyvek*. A XVI–XVII. századi egyetemes historiográfia kapcsán került szóba a Jézus Társaság egész világot behálózó missziós tevékenysége. Szempontunkból a kelet-ázsiai térítés tudományos hozadéka fontos igazán, ugyanis a Kínában szorgoskodó rendtagok az igehirdetésen kívül alaposan feltérképezték a nagy ázsiai birodalom földjét, népének múltját.⁷⁵⁴ Történeti gyűjtőmunkájuk eredményét Joseph de Guignes francia keletkutató aratta le, aki 1756–1758 között *Historie générale des Huns, Turcs, Mongols et autres Tartares occidentaux avant et depuis Jésus-Christ jusq' au présent* címen négy kötetbe foglalta a kínai kútfők francia fordítását.⁷⁵⁵ A jezsuita sikerek újabb tárgyi bizonyítékát jelentő kiadványt a lelkes rendtárs, Ribics Ferenc küldte el Pray Györgynek.⁷⁵⁶ Ő pedig amilyen gyorsan, oly alapossággal dolgozta fel a könyvet. Gyorsan, mert az utolsó kötet és az *Annales veteres* megjelenése között csak három év telt el; alaposan, mert e rövid három esztendő alatt nem „csupán” megszerezte s kijegyzetelte a kínai adatokat, hanem azokra építette fel újszerű őstörténeti elméletét.

Az *Annales veteres Hvmnorvm, Avarvm et Hvngarorvm* első pillantásra azt a jól ismert hármas szerkezetet tükrözi, amit Bonfini óta Nadányi, Otrokocsi Fóris és Timon egyre szilárdabbá edzett. A hun–avar–magyar előidők gondolata azonban az új források hatására korszerűbb, erőteljesen átalakult formát öltött. A Kínából származó értesülések az eddigieknél jóval nagyobbra tágították Pray látókörét, amely az eurázsiai steppevilág keleti

⁷⁵³ Bertelli 1960. 290–295.; RFHMAe. I. 510–516. Muratori hatalmas kiadói életművének bibliográfiáját az újraközlésekkel együtt l. uo. 509–522.

⁷⁵⁴ O'Malley 1994. 3.; Steven J. Harris: Mapping Jesuit Science: The Role of Travel in the Geography of Knowledge. O'Malley–Bailey–Harris–Kennedy, 1999. 212–240.; Florence Hsia: Jesuits, Jupiter's Satellites, and the Académie Royale des Sciences. uo. 241–257.

⁷⁵⁵ Vásáry 1979. 288.; Debreczeni 1996. 525.

végeit is befogta. Ekkor szembesült azzal, hogy az Altáj és a Kárpátok hegyei határolta óriási tér múlandó birodalmi, törzsszövetségi rendszerei nem egyszerűsíthetők le a Szkítia és Pannónia közötti ide-odavándorlásra. S ha ez nem is fogalmazódott meg ennyire nyíltan nála, de a hunok, avarok és a magyarok életét már elkülönítve követte nyomon, ameddig a rendelkezésére álló feljegyzések engedték. Az egymásba illeszkedő néptörténeteket az időbeli átfedéssel, több helyszínen játszódó cselekmények rendszere váltotta fel. Ennek szemléltetéséül az általa használt időhatárokat kell előre bocsátani: az első rész Krisztus előtt 210-től, a „*Tevmanvs*” néven felbukkanó ázsiai uralkodójuktól Krisztus után 469-ig, Dengizik haláláig foglalkozik a hunokkal;⁷⁵⁷ 310-nél észlelte az avarok színrelépését, s 827-nél vesztette el történelmük fonalát;⁷⁵⁸ végül a magyarok 997-ig vezetett évkönyveit 551-től üti fel.⁷⁵⁹

A hunok, avarok és magyarok elkülönítése nem jelent elszigetelést. A három nép kapcsolatát Pray sem tagadta, csak éppen egy leleményes szerkezeti újítással óvta meg könyvét a csapongó, széteső előadástól. A fejezetek élére egy-egy bevezető értekezés, „*Dissertatio Praevia*” került, amely az eredet és a rokonság kérdéskörét volt hivatott tárgyalni. Ezek után a tényleges politikatörténet a kronológia szigorú menete szerint halad, s az ötletes, fegyelmezett anyagkezelés nem engedi a gondolatokat elkalandozni, ahogy az Otrokoci Fórisnál és Desericzkynél bekövetkezett. A vélemények ütköztetése is az áttekinthető kereteken belül marad. A „*Dissertatio Praevia de origine Hvnnorvm*” című értekezésében a hunok germán és szláv eredeztetésén kívül a szkíta származást is cáfolja: az újonnan megismert kínai források alapján a belső-ázsiai őshaza mellett foglal állást.⁷⁶⁰ Ez a több évszázad tanítását tagadó fordulat később nagy megrökönyödést és erős ellenkezést váltott ki a szkíta–hun–avar–magyar folytonosságot vallók köréből, kiváltképp

⁷⁵⁶ Lischerong 1937. 42.

⁷⁵⁷ „*Annalivm Pars I. Complectens Res Gestas Hvnnorvm.*” Pray 1761. 13–182.

⁷⁵⁸ „*Annalivm Pars II. Complectens Res Gestas Avarvm ab anno Christi CCCX. ad annvm DCCCXXVII.*” Pray 1761. 183–292.

⁷⁵⁹ „*Annalivm Pars III. Complectens Res Gestas Hvngarorvm ab anno Christi DLI. ad annvm CMXCXVII.*” Pray 1761. 295–388.

Desericzky József Incéből. A hunok fokozatos nyugatra vándoroltával Pray kénytelen volt egy időre félretenni távol-keleti adatait, helyüket a régóta használtban lévő görög és latin kútfők töltötték be. Ammianus Marcellinusra hivatkozva állapítja meg például, hogy a hunok 377-ben foglalták el Pannóniát.⁷⁶¹ Legnagyobb uralkodójuk természetesen itt is történelmi szerepéhez méltó elemzést kapott, de a pogány előidők változatlanul egyetlen „érdekes emberét”, Attilát az eltelt évtizedek alatt egymás után „írták el” az orra elől. Otrókosi Fóristól kezdve Desericzkyig bezárólag; ő sem tehetett mást, mint hogy alapos pályaképet vázolt fel, bőven tűzdelve Priskos-idézetekkel.⁷⁶² De Guignes könyve legközelebb az avar tárgyú bevezetőben jutott szóhoz, ahol a hunokkal fennálló rokoni szálakat a görög és a latin, illetve a kínai írók útmutatásai alapján szötte Pray György.⁷⁶³ A tényleges évkönyvi avar-fejezet indító évszáma, 310 ázsiai uralmuk adatolható kezdetét jelölte ki. A jezsuita tudós változatlan érdeklődéssel viseltetett a kor etnikai/törzsszövetségi tarkasága iránt. Egyaránt fontosnak tartotta feljegyezni azt, hogy a „kuturgur-hunok” csatlakoztak az avarokhoz, és 558-ban együtt támadtak Thrákiára, illetve később az avar-szláv együttélés nyomait, amit az észak-itáliai jezsuita Daniel Farlati nagy egyháztörténetéből, az *Illyrici Sacri* addig megjelent első kötetéből olvasott ki.⁷⁶⁴ Az avarok európai jelenlétét a sokszor idézett írók – Paulus Diaconus, Menander Protector, Theophanes, Theophylactos Simocattes, Einhard, *A bajorok és a karantánok megtéréséről* szerzője, Regino és Aventinus alapján, valamint az újabb feldolgozások figyelembevételével összegezte. Egyetlen általa megismertetett írásos emléket találtam nála, amit a mai kutatás is nagy becsben tart, ez az *Annales Bertiniani*.⁷⁶⁵ Ezen kívül kevésbé jelentős nyugati évkönyveket használt. Az őstörténész Pray két vonatkozásban ért el igazi tudományos áttörést. A távol-keleti értesülések közkinccsé tételével a magyar

⁷⁶⁰ Pray 1761. 1–12.

⁷⁶¹ Pray 1761. 69.

⁷⁶² Pray 1761. 106–177.

⁷⁶³ „Dissertatio Praevia de Avaribvs.” Pray 1761. 183–200.

⁷⁶⁴ Pray 1761. 202., 257., 281. V. ö. Farlati 1751. 123.

⁷⁶⁵ Idézi Pray 1761. 268., 271., 275. V. ö. Kristó, HKÍF. 183–184.

orientalisztika előfutára lett, ám ennél maradandóbbak a IX–X. századi történelmünkéről közölt meglátásai: amelyek napjainban is helyt állnak, azok egyértelműen tudományos értéküknél fogva; amiken viszont túlhaladt az idő, azokban sokszor a problémafelvetés elsősege az ő múlhatatlan érdeme.

Az *Annales veteres* harmadik harmadát bevezető értekezés harmadszorra járja be a nagy steppei országotat keletről nyugatra, a kínai történetírók látótávolságától a görög és latin kultúra hatóköréig.⁷⁶⁶ Még az elején érdekes vegyítéket ad a régies nézetek és az új ismeretek együttéléséből: a hunok és a magyarok közös eredetét Joannes Stiltingus igenlő véleményével támasztja alá.⁷⁶⁷ Kevéssel alább a magyarok hun, avar, onogur, sőt a Niketas Choniates-től kigyűjtött paeon elnevezését sorolva biztos érveléssel utasítja el Anonymus Hungvár-etimológiáját. Hangsúlyozza, hogy a bizánci írók – Theophanes, Bíborbanszületett Konstantin, Georgios Kedrenos, Ioannes Zonaras – többnyire a türk névvel illették a magyarokat, akiknek önálló történelmét 551-től, az avar iga lerázásától, az első türk birodalom megalapításától számítja.⁷⁶⁸ Előbb kínai feljegyzésekben követi nyomon a türkök történetét, ameddig a bizánci írók látókörébe nem kerülnek. Felemás gyümölcsöt értelt abbéli igyekezete, ahogy adatait nem kizárólag politikatörténeti, de nyelvi szempontból is vizsgálta. Helyesen mérte fel, hogy Bíborbanszületett Konstantin császárról várhatta a legfontosabb értesüléseket, bár első ide vonatkozó következtetéseit nem osztja a jelenkori kutatás. A „*Sabartasphali*” formában idézett név mögött például a szabirokat és az eftalita hunokat vélte fölfedezni, s elmarasztalta forrását, amiért az, úgymond, tévesen vonta össze a két hun-fajta népet.⁷⁶⁹ „Etelköz” ma már egyértelműen

⁷⁶⁶ „Dissertatio Praevia de Hvngaris.” Pray 1761. 295–322.

⁷⁶⁷ „Stiltingus recte arguit; Hungaros Hunnicum itidem genus fuisse, contra quam aliqui perperam sentiunt...” Pray 1761. 295.

⁷⁶⁸ „Toumuenum primum omnium fuisse, qui anno Christi DCI. excusso Geougenorum, seu Avarum jugo fundator Turcici imperii existerit...” Pray 1761. 296.

⁷⁶⁹ Pray 1761. 306. V. ö. Dvornik–Jenkins, 1962. 147.; Moravcsik, ÁMTBF. 43.; Makk Ferenc: A korai magyar történelemről. Makk 1998. 27–31.

’folyóköz’ jelentését is félreértette, „*Atel et Cusu*” párrá tette, utótagjában a Bug (*Cubu*) folyó megjelölve.⁷⁷⁰ Ezután pedig a legnagyobb feladattal szembesült.

Álmos vagy Árpád? Ki volt a magyarok első fejedelme? A *De Administrando Imperio* és a *Gesta Hungarorum* egybevetésekor olyan ellentmondást fedezett fel, ami az *Annales veteres Hvmnorvm, Avarvm et Hvngarorvm* lapjain IX. századi történelmünk alapkérdésévé vált. Kéri Borgia Ferenc még nem ismerte Anonymust, Desericzky József Ince pedig nem vállalta fel az ellentétek megmérkőztetését. Miről is van itt szó? A tudós császár, aki tisztában volt Levedi, Álmos és Árpád sajátos vezéri szerepével, úgy vélte, hogy „*ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt.*”⁷⁷¹ A későbbi lejegyzésű, de hazai hagyományt közvetítő Névtelen a vérszerződés teteleit rögtön így kezdte: „*az eskü első pontja ez volt: amíg élnek, maguk és utódaik fejedelme mindig Álmos nemzetségéből származzék.*”⁷⁷² Mindkét híradás sorsdöntő fordulatról emlékezik, egy új minőség kezdetéről, ami a magyarság életében a IX. század végén bekövetkezett. Álmos, az apa vagy Árpád, a fiú legyen az új időszámítás jelképes kezdőalakja? Pray György koponyájában Anonymus birokra kelt Konstantinnal. A valóságban soha le nem folytatott vitát a jezsuita szenvedélyes tudósi természete hívta életre. Bíráló alkata egyértelműsége törekedett és ehhez az út a nézetek szakadatlan ütköztetésén keresztül vezetett. A gesta felett is érdes szavakkal ítél: „*Béla Jegyzője pedig abban, hogy Álmost első fejedelemnek állítja, akinek vezérletével a magyarok kijöttek Szkítiából, erősen téved a Biborbanszületett tanúságához képest, öszerinte ugyanis a türkök felett egyetlen más fejedelem sem gyakorolt hatalmat Árpád előtt.*”⁷⁷³ A forrásadatok kiértékelésében megvillanó kritikai él következetes szigorral fordult Anonymus felé, amit nem enyhített egyfajta elsőség

⁷⁷⁰ Pray 1761. 307. V. ö. Szabó 1860. 123.

⁷⁷¹ Moravcsik Gyula fordítása. Kristó, HKÍF. 125.

⁷⁷² „*Primus status iuramenti sic fuit: Ut, quamdiu vita duraret, tam ipsis, quam etiam posteris suis semper dusem haberent de progenie Almi ducis*” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 40.

⁷⁷³ „*Belae vero Notarius, in eo, quod Almus primum ducem ponit, cuius auspicio Hungari ex Scythia egressi sint, vehementer lapsus est teste Porphyrogenita, qui Turcis nullum ducem suprema potestate praedictum ante Arpadum fuisse*” Pray 1761. 310.

elismerése sem: „*úgy vélem, Béla Király Névtelen Jegyzője legrégebbi hazai írónk.*”⁷⁷⁴ A *De Administrando Imperio* 38. fejezetéből vett kitétel a tekintélyes Pray sarkalatos tanításává, vissza-visszatérő állásfoglalásává merevedett. Ez az ítélet olyannyira erősen kerítette hatalmába nagytudású megalkotóját, hogy az élete alkonyán megjelent rövidebb királyságtörténetének bevezetőjében a vérszerződés szövegét rendre az alábbi „javításokkal” közölte: „*a fejedelmi személyek, akik Álmost (Árpádot) szabad akaratukból választották fejedelmükké*”;⁷⁷⁵ elrendelték, hogy a hitszegőnek olyanképpen ontassék vére, „*amiként az ő vérük ömlött abban az esküvésben, amit ők tettek Álmos (Árpád) fejedelemnek.*”⁷⁷⁶ Az utolsó példa a főhatalom birtokosára vonatkozik, hogy az mindenkor „*Álmos (Árpád) utódai közül*” kerüljön ki.⁷⁷⁷ Úgy tűnik, mintha az idős Pray legszívesebben kiradirozta volna Álmost a történelemkönyv lapjairól, s csak a tisztesség kedvéért hagyta ott, de az *Annales veteres* megírásakor, harmincnyolc évesen azért ilyen messzire nem merészkedett. Dicséretére legyen mondvá, hogy máshol Bíborbanszületett Konstantinnak is kijutott a bírálathoz. A császár alább (40. fejezet) úgy emlékezett, hogy a bolgár háború idején Levente állt a magyarok élén, azt sugallva ezzel, hogy Árpád ekkor már nem élt: a jezsuita ezt György Barát Folytatója alapján utasította el.⁷⁷⁸

Pray György és az írott kútfők viszonyáról változatos képet kapunk. A bibliai ősök mintegy mellékes említések a *Képes Krónika* ismerete derül ki,⁷⁷⁹ amit Bécsben, a kódex akkori őrzőhelyén folytatott kutatásai kielégítően magyaráznak. Annál kevésbé érthető, hogy amikor jezsuita büszkeségétől vezérelve újra kiadta a Ricardus-jelentést Desericzky alapján, miért csupán Josephus Simonius Assemanus vatikáni főkönyvtárost említette, miért nem utalt néhai rendtársára, a másolatot készítő Cseles Mártonra.⁷⁸⁰ Az *Annales Bertiniani* még az avar fejezetben került elő, de 862-es híre kapcsán, amely az addig

⁷⁷⁴ „Anonymus Belae regis Notarius vetustissimus, ut puto, scriptorum domesticorum.” Pray 1761. 310.

⁷⁷⁵ „...ut isti, principalis personae, qui sua libera voluntate, Almun (Arpadum) sibi Ducem elegerunt...” Pray 1801. XXIII.

⁷⁷⁶ „...sicut sanguis eorum fuit fusus in iuramento, quod fecerunt Almo (Arpado) Duci.” Pray 1801. XXVIII.

⁷⁷⁷ „...de posteris Almi (Arpadi) ducis...” Pray 1801. XXVIII.

⁷⁷⁸ Pray 1761. 326.

ismeretlen magyarok „dán” – igazából keleti frank – királyságbeli dűlását ecseteli, Pray újra elővette Hinkmar reimsi érsek bejegyzéseit.⁷⁸¹ A honfoglalás eseménymenetét jórészt a ma elfogadott kronológia szerint a morvák és a bolgárok ellen viselt harcok összefüggésébe ékelve tárgyalja. Egy elem tekintetében viszont a XVII–XVIII. századi íróelődöket követte: bár idézte a *Fuldai Évkönyvek* 896-hoz besorolt híradását, ennek nem tulajdonított túl nagy jelentőséget, sőt oknyomozásában érdekes eredményre jutott: „*Krisztus 889. esztendejében a besenyők kiűzték Erdélyből a magyarokat.*”⁷⁸² Világos, hogy földrajzi tévedéséért csak ő a felelős, mert illet sem Regino, sem Fulda évkönyvíró szerzetese, a Bíborbanszületett basileos pedig végképp nem állított. A 889-es dátum „tulajdonosaként” Joannes Stiltingus alapján nem az átadó Reginót, hanem az átvevő *Metzi Évkönyvet* tartotta nyilván,⁷⁸³ csak hogy jóval a mai értelemben vett, filológiai igényű krónikakutatás megszületése előtt élő és alkotó Pray ezért nem marasztalható el. Az *Annales veteres Hvmorvm, Avarvm et Hvngarorvm* legbecsesebb tudománytörténeti értékű elemzése a *De Administrando Imperio* szövegéhez fűződnek. Az 1711-es párizsi kiadásra hivatkozva kiigazította az úzokkal összefüggésben előforduló 37. fejezetbeli „*Mazari*” névalakot: „*jól figyelte meg Bandurius, hogy ezen a helyen kazárokat, s nem mazarokat kell olvasni, mivel Konstantin másutt az úzokat a kazárok szomszédságába helyezi, és elmondja, hogy mindketten legyőzték a besenyőket.*”⁷⁸⁴ Anselmus Bandurius megbízhatóbb forrásközlésével elsőként javította ki Kéri Borgia Ferenc téves olvasatát, s döntötte meg a rá épített elméletet, ám egy nagyobb horderejű kérdésben ő sem tudott megbirkózni az előtte fekvő szöveggel. A 39. és a 40. fejezet határára nem különítette el a mondatokat,

⁷⁷⁹ „Quem Thuroczius Chamum, MS. autem codex Japhetum statuunt.” Pray 1761. 311.

⁷⁸⁰ Pray 1761. 316–318.

⁷⁸¹ Pray 1761. 321. V. ö. Kristó, HKÍF. 183–184.

⁷⁸² „Annus Christi 889. Hungari a Patzinacitis ex Transylvania ejiciuntur.” Pray 1761. 323.

⁷⁸³ Pray 1761. 327., 329. V. ö. Stiltingus 1747. 25–27. Az *Annales Mettenses* a 858 és 903 közötti időszakhoz egészen Regino *Chroniconjára* hagyatkozik. Pertz, MGH. SS. I. 336., 541.

⁷⁸⁴ „Sed Chazari potius, non item Mazari legendum esse Bandurius recte observavit; quod Constantinus alio loco Uzoz Chazaris confines faciat, et ab utrisque Patzinacitis victos esse narret...” Pray 1761. 324.

ezért a nyolc törzsnevet mind kabarnak vélte!⁷⁸⁵ Pedig biztos fogódzót le lehetett volna a harmadikként felsorolt „Megere” névben, csak hogy a Megyer-Magyar összefüggést nem ismerte fel. Maradandó eredményre jutott viszont egy ennél semmivel könnyebb feladat, a kormányzattörténeti szakkifejezések tisztázásában. Ehhez előbb György Barát Folytatóját hívta segítségül, a nála szereplő Kusánt könnyen azonosította Aventinus Kusáljával,⁷⁸⁶ majd a magyarok között viselt méltóságát a *De Administrando Imperio* útmutatásával jelölte ki. *„A frank szerzők mindenütt Cussolt írnak, a görögök Cusannak hívják: azok határozott szavakkal magyar királynak; ezek, velük ellentétben, a türkök, avagy a magyarok Árpáddal csaknem egyenrangú fejedelmének teszik meg: de meggyőződésem, hogy egyik sem a történeti hűség szerint. A Biborbanszületett ugyanis a legvilágosabban adja tudunkra: Árpád mind közül az első volt, aki a magyaroknál főhatalom birtokában parancsolt... ezért helytelenül vélekedett Timon, amikor azt írta, hogy Árpád vezér Kusál parancsára alapított szálláshelyet Székesfehérvár környékén, mintha ezek szerint Kusál lett volna a magyarok legfelső ura. Ha ugyanis a magyarok fejedelmei, ahogy azt a Biborbanszületett állítja, mindig Árpád utódai közül kerültek ki, akkor csak úgy lehet, hogy Kusál, vagy Kusán semmifajta királyi méltóságot nem viselt, hanem a hadsereg főparancsnoka, esetleg karcha lehetett, már csak azért is, mert az biztos, hogy nem Árpád-leszármazottja volt.”*⁷⁸⁷ Otrókoci Fóris Ferenc felvetésére Pray György válaszolt, egyúttal Timon Sámuel mulasztását is pótolva.⁷⁸⁸ Véggkövetkeztetése, amely kizárja Kusán főhatalmát, alapvető jelentőségű: az újabb kutatásban felmerült Árpád kende – Kusál gyula

⁷⁸⁵ „Tum Cabarorum tribus describens ita pergit: Prima a Chazaris avulsa haec Cabarorum gens est, quam dixi: secunda Nece: tertia Megere: quarta Cuturgermati: quinta Tariani: sexta Genach: septima Kare: octava Case.” Pray 1761. 330. V. ö. Kristó, HKÍF. 127–128., az újabb szakirodalmi utalásokkal.

⁷⁸⁶ Pray 1761. 328.

⁷⁸⁷ „Francici scriptores passim Cussalem scribunt, Graeci Cusanem vocant: illi regem Hungarorum disertis verbis; isti contra Turcorum, sive Hungarorum Principem, et fere Arpado potestate aequalem faciunt: sed neutrum, ut reor, ex fide historica. Porphyrogenita Arpadum primum omnium fuisse, qui suprema apud Hungaros potestate imperitarit, clarissimis verbis perhibet... Itaque non recte Timon sensit, dum Cussalis jussu Arpadum ducem in tractu Albae Regalis sedes collocasse scribit, qui supremus Hungarorum Princeps, proinde et Cussalis fuit. Tum si ex Arpadi posteris; ut Porphyrogenita ait, Principes, qui Hungaris praessent, semper constituti sunt, liquet Cussalem, seu Cusanem numquam regis, sed ad summum Praefecti militaris, aut Carchani titulo insignitum fuisse, propterea, quod certum sit, Cussalem ex Apradi posteris non fuisse.” Pray 1761. 343. V. ö. Timon 1733. 319., 342.

kettősség gondolata ilyenformán a XVIII. századba mutat vissza.⁷⁸⁹ Pray elsőse a Konstantin császárnál fennmaradt X. századi Árpád-leszármazottak elrendezésében is vitathatatlan, mivel Kéri Borgia Ferenc meglegedett a nevek pusztá felsorolásával, valamint annak megállapításával, hogy a Zolta-ág a hazai krónikában is szerepel.⁷⁹⁰ A bizánci közvetítésű genealógiát ugyanakkor nem értékelte ki mindenütt egyforma műgonddal. A 40. fejezetben található ellentmondást – tudniillik a korábban említett Levente későbbi kihagyását az Árpád-fiak közül – még fel tudta oldani azzal, hogy az elsőszülött korai halálát feltételezte, de a családfa ágaiba végül belegabalyodott. Fajsz (Falicsi) fejedelmet előbb *Phalitz*, *Phales* néven, Konstantin tévedését bíráló szó nélkül hagyva, két külön személyként szerepelteti,⁷⁹¹ de húsz oldallal később felvetette, hogy egyesek Falicsit és Falit azonosnak tartják.⁷⁹² Végezetül előszeretettel foglalkozott genealógiával. Nem fogadta el István születési évét a magyar krónika megállapította 969-et, mivelhogy Hartvik püspök életkori utalását tartotta mértékadónak, így Stilingus véleményéhez csatlakozott.⁷⁹³

Pray György az őstörténet határvonalát 997-nél, Géza fejedelem halálánál húzta meg. E tekintetben alig tért el Timon Sámuelről, aki az 1000. év királykoronázását ítélte korszakváltó jelentőségűnek. Szemléletük különbözősége talán azzal ragadható meg, hogy Timon az uralkodó István királyságának, Pray a királlyá lett István uralkodásának kezdetéhez igazította az új történelmi időszámítást. Előbbi tehát az állam életére, utóbbi pedig a sorsformáló személy fellépésére helyezte a hangsúlyt. Jóval nagyobb különbség mutatkozik kettejük írói vállalásában. Timon csak egy kortani kivonatra tartotta magát képesnek, Pray merész hangot ütött meg az *Annales Regvm Hvmgariae* bevezetőjében. „*Azt láttam jónak, hogy Magyarország királyainak évkönyvét ugyanígy készítsem elő, mint*

⁷⁸⁸ „...quod Porphyrogenita scribit, Hungaros habuisse suos Principes ex Arpadi posteris, Francicos scriptores necesse sit errasse, dum Cussalem Hungarorum regem fuisse sibi persuadent.” Pray 1761. 343.

⁷⁸⁹ Kristó 1993. 7–93.

⁷⁹⁰ Kéri 1740. 87.

⁷⁹¹ Pray 1761. 343.

⁷⁹² Pray 1761. 363.

*ahogy a hunok, az avarok és a magyarok régi évkönyveit gyűjtöttem össze. Az ok, ami miatt így tettem, ugyanaz. Mivel a hazai írók krónikái, amikben eleink viselt dolgai foglaltatnak, hemzsegnék a tévedésektől, éppen ezért a királyok eme históriája minél kevesebb hibával terhelve álljon elő.*⁷⁹⁴ Határozott bizakodását eddig elért eredményei, valamint a nyugodt kutatómunka jövőbeli reménye táplálta. Az őstörténeti hármaskönyv hatására ugyanis rendi előjárósága felmentette a tanári és a papi feladatok alól, hogy minden erejét, minden idejét a kizárólag a tudománynak szentelje.⁷⁹⁵ A magyar királyok „évkönyve” valóban egy újabb historiográfiai mérföldkő, ámde jelentősége messziről, Hevenesi Gábortól látszik igazán. Idestova hetven év telt el azóta, hogy sokszor említett felhívását közzétette. Habár a magyar egyháztörténeti források összegyűjtésére buzdító program a politikai eseménymenet feltárására is kitért,⁷⁹⁶ arra maga sem számított, hogy oly nagy szellemi energiák szabadultak fel, amelyek hamar átszakították a felhívásban foglalt gátakat, és szinte kizárólagossá tették a Szent István előtti és utáni évszázadok vizsgálatakor érvényesülő köztörténelmi szempontot. Amint Inchofer Menyhértnek, úgy a kutatói örökséget felvállaló rendtársaknak egyenként kellett számot vetni azzal, hogy teljesnek tudott forrásalap, szilárd politikai váz nélkül lehetetlen az új követelményeket kielégítő nemzeti egyháztörténetet művelni. És ez változatlanul hiányzott a magyarhoni tudományból. 1763-ban tehát az *Annales Regum Hvmgariae* első kötete ezt a mulasztást kívánta bepótolni.

Gyorsan következett az őstörténet folytatása, talán túlságosan is gyorsan. Mert nyilvánvaló, a tekintélyes anyagot nem a rövid két esztendő alatt szedte össze, de éppen a Szent István-kor előadása példázza, hogy nem sikerült kitörnie Stilingus árnyékából. A Szilveszter-bulla tekintélye nála is megismerszik az egész oklevél közlésében, magát

⁷⁹³ Pray 1761. 377.

⁷⁹⁴ „*Annales Regum Hungariae ad eundem modum, quo veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum annales congresseram, adornare mihi libuit. Causa, cur id facerem, propremodum eadem fuit. Ut enim scriptorum domesticorum chronica, quibus Majorum nostrorum res gestas complexi sunt, multis prorsus erroribus scatent, ita Historiam quoque Regum haud minoribus mendis refertam esse constat.*” Pray 1763. I. (Ad Lectorem.)

Joannes Stilingust sokszor idézte, mint ahogy Révay Péter Szent Korona-leírását, amire a bollandista tudós szintén nagy tisztelettel hivatkozott.⁷⁹⁷ E képet némileg árnyalja az, hogy a királyi évkönyvekben több utalás esik Thuróczyra, Ransanusra, Bonfinira, mint az *Annales veteres*ben. Mindettől függetlenül nagy gondot fordított István sokoldalú ábrázolására, erényeinek kidomborítására: a programadó államférfit az *Intelmek* idézete, az országát szentsége erejével megoltalmazni képes királyt Wipo és Hartvik megfelelő szöveghelye dicséri.⁷⁹⁸

A könyv önálló kutatási eredményeket főleg a későbbi korszakok tárgyalásában tud felmutatni, ahová már nem ért el az Inchofer-féle *Annales Ecclesiastici*. Az viszont elvitathatatlanul Pray György érdeme, hogy a pogány-kori történet színvonalát elsőként ő tudta tartani a keresztény királyságot tárgyalván. Ahhoz persze, hogy többet és jobbat mondjon, mint Timon szerény kronológiai vázlata, nélkülözhetetlen volt a nagy jezsuita anyaggyűjtői munka termését betakarítani. Becsületére vált, hogy e kevés hírnevet, de sok fáradságot hozó kutatásnak nem csak kiaknázója, hanem tevékeny részese is volt. Az *Annales Regvm Hvmgariae* ilyenformán a legkorábbi összegzés, ami Hevenesi Gábor programjának és követelményének megfelelt, s a tudomány újult minőségével tekintette át a 997 és az 1564 közötti korszakot. Tovább nem jutott: a pozsonyi és a bécsi levéltár lelkiismeretes látogatásakor hatalmas iratállományról derült ki, hogy kutatási tilalom alá vonták.⁷⁹⁹ A zárlat feloldása a befolyásos Kollár Ferenc Ádámon múlt, aki 1748-ban hagyta el a Jézus Társaságot és az udvari könyvtárba került; ott feltétlen hűsége révén egyre magasabb tisztségekbe jutott, illetve zavartalanul hozzáférhetett a legkényesebb dokumentumokhoz. Kollár felajánlotta segítségét, de Pray nem fogadta el, s hogy miért, arra egy 1774-ben tett utalása derít fényt: „*inkább akarok hallgatni, mint olyasmit leírni,*

⁷⁹⁵ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 407.

⁷⁹⁶ Hóman Bálint: Kissevesi Hevenesi Gábor. Hóman 1938. 342.

⁷⁹⁷ Pray 1763. 3–4., 10–12.

⁷⁹⁸ Pray 1763. 30–34., 38.

⁷⁹⁹ Lischerong 1937. 32–33.

*ami felfogásommal és szabadságommal ellenkezik.*⁸⁰⁰ Vagyis a folytatás ára az udvari kíváncsagságnak tetsző ideológiai engedmény lett volna: erre azonban a királyhű magyar jezsuita nem volt hajlandó.

A sors mindazonáltal más területeken bőséggel kárpótolta a királyi évkönyv félbehagyásáért. Éppen az utolsó, ötödik kötet kiadási évében, 1770 folyamán fedezte fel a legrégebbi, összefüggő szövegű nyelvemlékünket, a *Halotti Beszédet*, s vele együtt a középkori annales-irodalom egyetlen hazai képviselőjét, a *Pozsonyi Évkönyveket*.⁸⁰¹ Azt a XIII. századi kéziratot, amely ezeket fenntartotta, megtalálójáról *Pray-kódexnek* keresztelte el utókor. Ugyanezen esztendőben két kötete is napvilágot látott: az egyik Szent Erzsébet, a másik Szent Margit legendájának első itthoni kiadását tartalmazza.⁸⁰² 1771-re nevezetes esemény miatt vált újra elevenné Szent István vallásos és történelmi emlékezete: a Tengermellékről visszakerült a kézereklye, s a jeles alkalomból a királynő felkérte Prayt, foglalja könyv formájába a Szent Jobb históriáját.⁸⁰³ Így készült el első, egyszersmind műfajteremtő történetkritikai értekezése, függelékében a Hartvik-legenda teljes szövegével.⁸⁰⁴ A tárgyi jegyzetekkel ellátott szentéletrajz nem kritikai, de értékes kiadás, amelyben magas színvonalú, naprakész tudás vezette végig olvasóját a Könyves Kálmán-kori legendaszerkesztésen. Szentjeink iránti érdeklődése nem lankadt, a kritikai értekezések sorozatába Imre herceg és Salamon király együttes, László király különálló élettörténetét illesztette. Az 1774-es év legnagyobb jelentőségű szakirodalmi termését mégis a harmadik könyv hozta, hanem ez teljesen más okból és korról készült.

A legkorábbi magyar őstörténelmi tanulmánykötet több éves tollharc közepette született. Ezt Desericzky József Incével, majd annak korai halála után a szintén piarista

⁸⁰⁰ „Malo tacere, quod non consentaneo animo et libertate scribere.” Leskó József után közli Dümmerth 1966. 401. Kollár botrányos historiográfiai ténykedéséről l. uo. 394–399.

⁸⁰¹ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 407–408.

⁸⁰² Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 408.

⁸⁰³ Lischerong 1937. 38.

⁸⁰⁴ Pray 1771. 113–171.

Cetto Benedekkel vívta a jezsuita Pray György.⁸⁰⁵ Vetekedésük a hazai tudomány első nagy vitája volt, de nem csak arról folyt, vajon a Berossos-féle *Khaldaiika* (Desericzky forrásjegyzékének nyitó tétele), vagy a Joseph de Guignes közvetítette *Kínai Évkönyvek* (Pray kedvelt kútfői) az előidők hitelesebb előadói. Az ősnyelvek és az őshazák kérdése a hagyományos jezsuita–piarista ellentétet szellemi hadviseléssé fokozta, s jó alkalmat teremtett arra, hogy a két rend tudós képviselői közül – a történetírás feletti elsőségért mérkőzve – ki-ki a maga közössége tekintélyét öregbítse. Ennek a háborúságnak volt egyik legjelentősebb fegyverténye a *Dissertationes historio-criticae in Annales veteres Hymnorum, Avarum et Hungarorum* amely az 1761 óta eltelt időszak kutatásait foglalta össze. A jezsuita író következetes maradt a kínai feljegyzésekre alapozott belső-ázsiai eredetelméletéhez, de az újra való nyitottságát jellemzően nem idegenkedett attól, hogy más égtáj felé is tekintsen. Hell Miksa és Sajnovics János észak-európai útjáról a finn és a lapp nyelv magyar párhuzamainak újszerű gondolatát hozta magával. Szóhasználati eredményeikre felfigyelt Pray György, mivel azonban erre vonatkozó írott forrással nem szolgálhattak, nem látott okot arra, hogy az őstörténelem hun–avar–magyar szerkezetét megbontsa, hanem ide beillesztve hun-fajtájúaknak tartotta az említett északi népeket.⁸⁰⁶ A következő érv, amellyel saját igazát erősítette, támadóbb hangvételű volt. Pray újól kimutatta, hogy Berossos Mezopotámia-krónikája hamisítvány, Desericzky elmélete így alapjaiban rendült meg.⁸⁰⁷ A *Dissertationes historio-criticae* e gyűjteményes formája nagyobb nyomatókat adott a védekezés és a támadás érveinek, mint a Desericzkyhez és Cettohoz írott válaszlevelek sorozata. Egyszerre volt a *Régi évkönyvek*hez fűzött pótlék, a kegyesrendi ellenfelekkel folytatott küzdelem fegyvere és az 1773-ban felosztatott Jézus Társaság védőbeszéde.⁸⁰⁸ Mivel a vita tárgya a hunok, s így a magyarok szkíta, avagy belső-ázsiai eredete, tehát az előidők korai szakasza volt, a IX. századig már nem hatolt el

⁸⁰⁵ Vásáry 1979. 288–290. Újabban és részletesebben I. Szörényi 1999. 73–84.

⁸⁰⁶ Erről összefoglalóan I. Szörényi 1999. 76–77.

⁸⁰⁷ Erről összefoglalóan I. Szörényi 1999. 78–79.

a harci zaj: annak legfőbb hírmondója, Anonymus a szakadatlan pengeváltástól nem háborítottan fejtette ki alapos műveltségformáló hatását.

A *Régi évkönyvekhez fűzött Történetkritikai értekezésekben* a fent tapasztalt érzékeny figyelem a hazai gestára és krónikákra irányultan a forráskutatás új fejezete elé írt méltatlanul elfeledett beköszöntőt. A Thuróczytól Prayig terjedő időszakban csak Székely István, Siegler Mihály, Gregoriantzi Pál, Révay Péter és Bél Mátyás tudott az 1488 előtti krónikairódalom bármelyik szülöttéről. Fontos hangsúlyozni, hogy Thuróczy Jánost követően Pray György volt az első, aki mindkét Anjou-kori krónikacsaládból ismert példányokat. Sőt a *Dissertationes* lapjain olyan régi kódexekre is hivatkozott, amelyek emléke a *Chronica Hungarorum* írásáig sem ért el. Baskiria nevét például négy változatból bontotta ki: Thuróczy János, Kézai Simon, a „*Budai Kéziratos Krónika*” (vagyis nem Hess András híres nyomtatványa volt, valószínűleg a *Sambucus-kódex*) és a *Képes Krónika* szövegéből! A XIV. századi szerkesztések szellemi atyja, Kézai Simon ily módon művének nyomtatott megjelenése előtt hét évvel a történelmi nyilvánosság elé jutott. Nem véletlenül bukkan fel Kézai annál, aki maga is a kézirat egyik másolója volt.⁸⁰⁹ Pray ebbéli újítása Desericzky példájával rokonítható: előbbi Anonymust, utóbbi a három krónikát ismerte még a kiadást megelőző formában. Sőt kevéssel alább Pray gyűjteményébe egy negyedik kódex is felvétel. A *XIV. századi krónikaszerkesztmény* 35. fejezete a hét kapitány hagyományával perlekedő véleményt közöl. Szerzője Ákos mester, az V. István-kori gestairó bosszúsan kérdezi: „*honnan ered tehát Ákos, Bor, Aba és a magyarok más nemes nemzetsége, hogyha egyikük sem jövevény, hanem mind Szkítiából származik?*”⁸¹⁰ Csakhogy e kitélt sokkalta bővebb változatban idézi Pray, mint az. akár Thuróczy

⁸⁰⁸ A Pray és Cetto közötti vita már nem is annyira a tudományról, mint a kínai kultúra megbecsüléséről, illetve a jezsuita művelődési eredmények védelméről szólt. Szörényi 1999. 79–81.

⁸⁰⁹ Domanovszky 1906. 9–16. A Pray előtti Kézai-émlítések valójában a *Sambucus-kódexet* jelölik. Domanovszky 1902. 3. A Kézai-kézirat említését ugyanebből az évből I. Pray 1774b. 56.

⁸¹⁰ „...unde ergo venit generatio Akus, Bor, Abe aliorumque nobilium Hungarorum, cum omnes isti non hospites, sed de Scythia descenderunt?” Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 292–293. Mályusz 1971. 54–55.

forrásaiban, vagy akár Thuróczy-nál található.⁸¹¹ A felvonultatott többi nemzetségfő, az ő olvasata szerint *Ugud, Ed, Chaba, Torda, Kadicha, Berend, Bilchu, Zumber, Leventa, Ompud, Mika, Chanad, Bunker, Othman, Kevi, Kelad* névsora kizárólag a *Pozsonyi Krónika* kódexéből kerülhetett az *Értekezésekbe*!⁸¹² Érdekes, hogy Pray nem találta fontosnak megjelölni újonnan felfedezett forrását, mint tette azt Kézai esetében; jobban érdekelte, miként jutottak ezek a nevek a krónikába. „*Ed, akinek Béla Jegyzője a kun vezérek közötti első helyet ítélte, itt, láthatóan a másodikat foglalta el: Aba Obával, Kadicha Cadusával, Zumber Zomborral vagy Zuborral, Bunker Bungerel, Othman Ogmanddal, Bilchu pedig úgyszintén a Jegyző Bulcsijával mutat egyezést.*”⁸¹³ A krónika és a gesta szövegkapcsolatának ily alapos elemzése Pray György kifinomult tudósi érzékenységét dicséri, azon túlmenően szemléletes pillanatfelvétel az őstörténeti irodalom fejlődéséről. E kétféle hazai hagyomány 1774-re a magyar história teljes jogú kútfőcsoportja lett: Desericzky jó irányba fordult kutatásait Pray mélyítette el. A IX–X. század felértékelődése a *Gesta Hungarorum* napvilágra jutásával indult, s az eltelt idő alatt páratlan gyorsasággal járta be felfelé ívelő pályáját. Ez a folyamat már kívül esett Pray György tudományos érdeklődési körén.

Az 1770-es évekből a *Specimen Hierarchiae Hvngariae* érdemel emítést. Ez lényegében az esztergomi és a kalocsai érsekség, továbbá az alájuk tartozó püspökségek archontológiája, jórészt oklevelek alapján. Az első érsekek közül Asztrik „*kalocsai püspök, esztergomi adminisztrátor*” címe tükrözi a hazai egyházszerzés kezdeteiről

⁸¹¹ Thuróczy, Chron. Hung. I. 64.; Mályusz–Kristó. 166–167.

⁸¹² „...unde venit generatio Kaak, Akus, Weor, Abe ac aliorum nobilium Hungarorum, cum omnes isti non hospites, sed de Scicia descenderunt. Constat itaque non tantum septem capitaneos Pannoniam conquestrasse, sed etiam alios nobiles, qui de Scicia descenderunt, qui fuit Gyud, qui fuit Wgud, Ed, Chaba, Torda, Kadicha, Werwnd, Wilchu, Zumber, Leuentha, Ompud, Mika, Chanad, Wunken, Othmar, Kewy, Kelad...” Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 34. V. ö. Pray 1774a. 81.

⁸¹³ „Ed, cui Belae Notarius primum inter Cumanorum Duces locum tribuit, hic secundum, ut liquet, occupat: Aba cum Oba, Kadicha cum Cadusa, Zumber cum Zombor, vel Zubor, Bunker cum Bunger, Othman cum Ogmand, Bilchu cum Bulchuu Notarii non male consentiunt.” Pray 1774a. 81. Különös, hogy a Pozsonyi Krónika történetírásbeli helyét kijelölő Domanovszky nem ismerte Pray ezen okfejtését, ezért a névsor lehetséges eredőjét kizárólag krónikáinkban kereste. Domanovszky 1905. 416–418.

vallott nézetét.⁸¹⁴ Ennek megfelelően Asztrik kalocsai érsekségéről hangsúlyozta, hogy csak az ő személyének szólt, közvetlen utódaira nem volt érvényes.⁸¹⁵ Bonipert pécsi püspök forrástani szempontból érdekes, mivel róla megjegyzi, hogy egy „XII. századi kéziratos krónika” 1042-re tette halálát: a *Pozsonyi Évkönyvet* így felfedezője vezette be a szakirodalomba.⁸¹⁶ A Magyar Királyság egyházkerületeit elsőként átfogó *Specimennel* újra felszínre került a jezsuita tudós anyagkezelési sajátossága: a forrásait megrostáló, erősen kritikus Pray György nem volt hajlandó minden ismert adatot kiértékelni. Ehhez egy más, teljességre törekvő írói magatartás szükségeltetett, amit kilenc évvel fiatalabb rendtársa képviselt.

2. Katona István történetírása – a IX–XI. század vitatott kérdései.

Katona István tudományos hagyatéka minőségben Pray Györgyéhez fogható, de mennyiségben messze tútesz rajta. Negyvenkét kötetre rúgó fő műve, a *Historia Critica* a magyar történetírás legnagyobb egyéni teljesítménye, amely a honfoglalástól 1810-ig követi az eseményeket, s a szerző 1811-ben halt meg!⁸¹⁷ Túlzás nélkül állítható: amit ma e bő kilenc évszázad politikai fejleményeiről tudunk, mind az ő alapjain nyugszik. Önkéntelenül felmerül a kérdés, vajon az egyedülálló mennyiség nem ment-e a minőség rovására; beszélhetünk-e önálló ítéleteket, kritikai észrevételeket is felmutató alkotásról, vagy „csak” egy végeláthatatlan történelmi olvasókönyvet szerkesztett a jezsuita tudós. A válasz benne foglaltatik a negyvenkét kötetben, de sokat elmond Katona Istvánról, hogy munkásságához a *Historia Critica* írása előtt és alatt létrehozott, változatos műfajú kiadványok is hozzá tartoznak.

A tudósi előkészületekben hasonló pályát járt be, mint Pray György. Az ország jelentősebb jezsuita iskoláiból szintén a nagyszombati központba, az egyetemre vezetett

⁸¹⁴ „1006. Astricus Colocensis Episcopus, Administrator Strigoniensis.” Pray 1776. 159.

⁸¹⁵ „...haec praerogativa ad solum Astricum, non item ad ejus Successores, pertinuerit.” Pray 1779. 2–3.

⁸¹⁶ „Chronicon MS. Seculi XII. exeuntis ad laudatum annum haec habet: Bonipertus episcopus obiit. Forte idem Bonipertus fuerit.” Pray 1776. 242. V. ö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 125.

útja, az ő érdeklődését is Schmitth Miklós keltette fel a történelem, s annak tudományos művelése iránt.⁸¹⁸ Nagyszombati egyetemi tanársága idején jelentette meg első könyvét. A *Synopsis Chronologica Historiarum* rövid, de hasznos áttekintést nyújtott a középkori egyetemes történelem időrendjéről. Bevezetőjében a naptári rendszerekről, reformokról értekezett,⁸¹⁹ tehát nem a régies világkrónika műfaját elevenítette fel, hanem a történeti segédtudományok körébe utalható, újszerű kézikönyvet adott, amit a felsőoktatásban használhatott.⁸²⁰ E vezérfonal még nem árulkodik számottevő írói egyéniségről. A hun, majd az avar törzsszövetség életének ázsiai és európai állomásaiban, a var-hun, onogur, szabir elemek feltüntetésében nem nehéz Pray hatását felfedezni.⁸²¹ Az *Annales veteres* tekintélye érvényesül ott is, ahol a magyarok távol-keleti, Altáj-hegység melletti őshazáját a kínai feljegyzések bizonyító erejével állítja.⁸²² Nagy meglepetést okozhatott Katona, amikor három évvel később, alkotói ereje és önállósága teljében indította útjára a magyar kritikai történet hatalmas folyamát.

„Az alábbiakban Magyarország történelmét veszem kritikai oknyomozás alá, de nem megyek vissza a magyarokkal kétségtől azonos származású hunok kiköltöztéig, nehogy a felmerülő, előre nem látható gondok miatt tovább időzzem. A nemzetiünkkel kapcsolatos adatokat tovább tartott összegyűjteni, mint akartam, de minden elbeszélésre tekintettel leszek, ami a magyarokról szól. Mindazonáltal ki fogok térni a hunok tetteire, ahol a magyar história ezekből a fejezetekből nyerhet megvilágítást, avagy megköveteli ezt.”⁸²³ A bevezető kötet bevezető gondolatsora arra bizonyosság, hogy Katona Istvánnal bekövetkezett a tudományos előidő-szemlélet „anonymusi fordulata”. Szerkezeti újítását

⁸¹⁷ A negyvenkettedik kötet „Ad Lectorem” ajánlását 1811. január 11-én vetette papírra. Katona 1817. I.

⁸¹⁸ Hauer 1911. 8–11.

⁸¹⁹ Katona 1771. 6–13.

⁸²⁰ Thoroczkay 2001. II–IV.

⁸²¹ Katona 1773. 96–101.

⁸²² Katona 1775. 41–44.

⁸²³ „Hungariae porro historiam critice pertracturus, non hic ad remotiora Hunnorum, quos ejusdem generis cum Hungaris fuisse, non diffiteor, tempora regrediar, ne tricis, quas apud me nondum ad viuum resecui, diutius immorari, resque cum gente nostra proprius coniunctas, ultra, quam vellem, differre cogar; sed ab ipsis Hungaris narrationem omnem auspicabor; episodiis tamen ad res Hunnorum vltro factis, vbi historia Hungarorum ex illis lucem aliquam mutuari poterit, aut debebit.” Katona, 1778. V–VI.

egyértelműen a *Gesta Hungarorum* ihlette, mert amint a Névtelen is a megszakítatlan Kárpát-medencei jelenlét kezdeteit adta elő, úgy a jezsuita sem írt hun–avar–magyar hármaskönyvet: a *Historia Critica Primorum Hvmgariae Ducvm* a IX–X. századra tekint vissza. Álmos Attilától való származása szintén rövid említésben áll,⁸²⁴ az arányokban megint a Névtelen tanítása ismerszik meg. Ami talán Praytól eredeztethető, az a *De administrando imperio* becsülete: a köztörténet elé írott *Prolegomenon* a kötet három legfontosabbnak ítélt forrását mutatja be.⁸²⁵ Így került Béla király jegyzője és Mátyás király ítélőmestere elé férközve az egyedüli idegen szerző, a Bíborbanszületett császár. Az írókra fordított figyelem aránya ismét Katonára vall, Anonymus bemutatása messze a legbővebb. Újdonságszámba menő nyelvtani érvekkel támasztja alá a Mester magyar voltát. Felfigyelt arra, hogy például a „*Edunec, Edumer nec, Bungere nec*” tulajdonnévi alakok magyar ragozás szerint állnak részeshatározói esetben! Ezt másutt közszavaknál is kimutatta.⁸²⁶ Ezek után a fejedelmi elsőség kérdése sem várathatott magára.

Álmos vagy Árpád? Már a fejezetcímek, „*Álmos, I. fejedelem*”, majd „*Árpád II. fejedelem*”⁸²⁷ egyértelművé teszik, hogy a császár és a jegyző újabb összeapásából ezúttal a magyar író került ki győztesen. Az Álmos megválasztását értékelő rész pedig kimondatlanul Pray nézetét támadja: „*Anonymus eme tamiságtételét addig nem szabad elvetnünk, amíg egy másik, nála régebbi szerző az ő tekintélyét szét nem zúzza.*”⁸²⁸ (Itt nyilván hazai forrásra gondolt, nem Anonymust sorolta időben Konstantin elé.) Ha az *Annales veteres* kapcsán le nem folytatott történelmi vitáról volt szó Bíborbanszületett Konstantin és Anonymus között, akkor kijelenthető, hogy ez a vita egy új idősíkon éledt fel Pray György és Katona István képviselőiben. Nézeteltérésükből mégsem születtek egymásra felelgető tanulmányok: már idősebben is – a másik véleményének tiszteletben

⁸²⁴ Katona 1778. 40–42.

⁸²⁵ Katona 1778. 1–33.

⁸²⁶ Katona 1778. 19–20., 34–35.

⁸²⁷ „*Almus, Dux I.*” Katona 1778. 34–107., „*Arpadus, Dux II.*” 107–268.

⁸²⁸ „*Hoc Anonymi testimonium tamdiu reiiciendum non est, quamdiu vetustior aliquis scriptor eius auctoritatem non cliserit.*” Katona 1778. 35.

tartásával – ki-ki a maga álláspontján maradt meg, pedig ennek ürügyén a forráskritika egyik fő elméleti alapkérdése fejlődhetett volna ki: a korábbi, de idegen, vagy a későbbi, de magyar lejegyzésű hagyománynak hihetünk-e inkább. Ehelyett mindkét jezsuita író az egyéniségére jellemző megoldást választotta. Pray az ütköztetés után az egyik nézetet lesöpörte az asztalról, míg a szelídebben eljáró Katona érdekes elméletet gyártott: a hét fejedelmi személy előbb 884-ben szabad akaratából megválasztotta Álmot, majd 889 folyamán Árpádot kazár szokás szerint inaugurálták: vagyis a két adatot időben egymás mögé illesztve megkettőzte a fejedelemválasztást!⁸²⁹ Álmos fejedelemségét Anonymus 884-e és Regino 889-e között számlálta, ami egy újabb megkettőződés eredménye, mert a prümi apát krónikájából vett évszám torzult másolási hiba folytán 884-re.⁸³⁰

Jóllehet Katona István Béla király Jegyzőjét ismerte el legnagyobb tekintélyű mesterének, kritikai történetét nem kisebb forrásalapozottsággal írta, mint Pray György. Ahoni és a külföldi feljegyzések adatait hasonló magabiztossággal kezelte és rendezte el saját elképzelése szerint. Ahol a *Hét Vezér Históriaja* hallgatott, ott sem állt meg írói tolla. A honfoglalás hadtörténeti szakaszolását nagyobbreszt idegen emlékek alapján végezte el. Belátta, hogy a prümi apát 889-ével kezdődő szkítiai kijövetel a pannóniai országvivásnak csak a kezdete és nem egyedüli mozzanata, így őt dicséri az a máig ható vélemény, amely a szállásváltást hétesztendei, több szakaszra bontható folyamatként értékeli, bár igaz, hogy ezt a hét évet a jelenkori tudomány nem 889-től, hanem 895-től indítja.⁸³¹ A középgörög kútfőket Kéri Borgia Ferencet meghaladó alapossággal aknáztta ki, mert azok tárgyi kötöttségek, amelyek bizantinológus rendtársára voltak érvényesek, őt nem korlátozták, s ez a szabadság az addigi legrészletesebb előadást eredményezte. 889-et követően a görög–bolgár háborút 893-ra, a bolgárokon aratott magyar győzelmet 894-re, a honfoglalókat sújtó bolgár–besenyő támadást 895-re időzítette, ezután 896-ban a magyarok birtokba

⁸²⁹ Katona 1778. 38–40.

⁸³⁰ Szentpétery, SS. Rcr. Hung. I. 41.; Kristó, HKÍF. 288.

⁸³¹ E kérdés sokoldalú áttekintését l. Makk Ferenc: „És erővel elfoglalta egész Pannóniát”. Makk 1998. 59–66.

vették a pannóniai hun örökséget.⁸³² Okfejtései közül mutatvány gyanánt az emelhető ki, ahogy a szövetségi rendszerek tekintetében a bizánci forrásokat összhangba hozza Anonymussal. A görög–bolgár harcban való magyar részvétel, amiről Bíborbanszületett Konstantin és György Barát Folytatója tudósít, szervesen illeszkedik a gesta által előadott Salán feletti győzelem mögé, az akkor ellenséges magyar–bolgár kapcsolatból egyenesen következett a görögparti magyar szerepvállalás. Jó meglátása az is, hogy új haza meghódításához a Szvatopluk halála (894) utáni morva testvérháború kínált kedvező alkalmat.⁸³³ A hét esztendő hadi krónikáját az említett kútfőkön kívül Symeon Logotheta, Theophanes Folytatója, a *Füldai Évkönyvek*, a *Salzburgi Évkönyvek*, valamint Aventinus alapján állította össze.

A IX–X. század törzs-, nép- és személyneveit változó hatékonysággal elemezte. A mazar-kérdés újbóli félremagyarázatával nagy visszalépést tett: Kéri Borgia Ferenc tévedését a XIX. századra örököltette át, ahol Szabó Károly tartósította azt.⁸³⁴ Átvéve Pray György rossz olvasatát ő is nyolc kabar törzsről beszélt, amelyek a kazároktól elszakadva a türkökhöz, azaz a magyarokhoz csatlakoztak.⁸³⁵ Hibája ellenére sem lehet elvitatni, hogy Katona volt az első honi tudós, aki a konstantini ékes középgörögségbe burkolt törökös neveket több mint nyolcszáz év távolságából átemelve az újkori magyar nyelvállapot szerint azonosította, és Nyék, Megyer, Tarján, Keszi jó megfeleltetésével éppen félsikerre jutott.⁸³⁶ Éles tekintetét nem kerülte el a *De Administrando Imperio* és a *Gesta Hungarorum* összecsengő híre a magyarokhoz csatlakozott nép(ek)et illetően, ezért Anonymus kumánjait Konstantin kabarjaival azonosította.⁸³⁷ Elgondolkodtatóak személynévi és genealógiai fejtegetései is. Ő pendítette meg Előd és Levedi azonosságát és

⁸³² Katona 1778. 152–212.

⁸³³ Katona 1778. 186.

⁸³⁴ Katona 1778. 48. V. ö. Szabó 1860. 96.

⁸³⁵ Katona 1778. 97–98. V. ö. Pray 1761. 330.; Pray 1774a. 96.

⁸³⁶ Katona 1778. 98.

⁸³⁷ Katona 1778. 81.

e nézet a közelmúltban újra megfogalmazódott.⁸³⁸ Katonának szintén feltűnt Levente hiánya. Igaz, erre Pray irányította figyelmét, akitől a konstantini tévedések kritikáját át is vette, ám Árpád első fiát nem a csatamezőn halva, hanem a családfán rejtőzve vélte feltalálni: „*nem azért hallgatta el amott Levente nevét, mert amidőn ő maga otthon vitézkedett, meghalt, hanem mert Jeলেখ, vagy egy másik Árpád-fi neve alatt lappangott, avagy kémevű volt és a Levente, azaz bajvivó megszólítást előnévként vette fel.*”⁸³⁹ Árpád vezértársa szintén Katona révén vált hosszú időre Kurszánná: a Kusál, Kusán változat természetesen Anonymus kedvéért szorult háttérbe.⁸⁴⁰ A fejedelmi családtagok kiléte iránti érdeklődése nagy erővel tört át a X. század eddig nem látott részletességű politikai áttekintésén. Máig megoldatlan, s talán megoldhatatlan forrásproblémára hívta fel a figyelmet, amikor az utolsó magyar nagyfejedelem, Vajk-István és a főhatalomra törő somogyi nagyúr kapcsolatát kutatta: „*Jóllehet a Koppány és Szent István közötti vérrokonság fokát pontosan kijelölni nem lehet, mivel a hosszú idő és a történetírók hiányosságai e dolgok megismerését elrejtik előlünk. Az a Biborbanszületett alapján bizonyos, hogy Árpádnak több fia, unokája, dédunokája volt, s feltehetőleg Koppány és apja, Tar Szerind, Árpád ivadékaitól származtak; Szerind talán Ezelech, avagy Falicsi neve alatt rejtezik.*”⁸⁴¹ E rokonságról, s általában Koppány nevééről is mélyen hallgatnak a középkor írástudói, Katona mégis helyesen következtetett arra, hogy az utódlásért folytatott harcot csak az uralkodó nemzetség tagjai vívhatták.

István nagyfejedelem és király történelmi ábrázolása is nála teljesedett ki.⁸⁴²

Idézetekkel bővelkedő előadása, amely az új minőségébe lépett hazai historiográfia első

⁸³⁸ Katona 1778. 114. V. ö. Györffy 1993. 45.

⁸³⁹ „Non igitur ea de causa Liunticam ibi non nominat, quod, dum rem fortiter domi gerit, mortem oppetierit; sed vel quia sub Ielechi vel alterius alicuius Arpadi filii nomine latuerit, vel binomius fuerit, ac appellativum Leventae, seu pugilis, agnomen adsciverit.” Katona 1778. 160. V. ö. Pray 1761. 326.

⁸⁴⁰ Katona 1778. 160–161. Összefoglalóan l. Kristó 1993. 72–93.

⁸⁴¹ „Licet igitur gradum consanguinitatis, quo Cupa S. Stephanum contingebat, designare non liceat, quod longa vetustas et scriptorum inopia harum rerum notitiam nobis subduxerit; quia tamen ex Porphyrogenito constat, plures Arpado filios, plures nepotes et pronepotes fuisse, suspicari licet, Cupam eiusdem patrem, Caluum Zirind, ex hac Arpadi progenie descendisse, et fortassis Zirindum sub Ezelech, aut Phalitzim, latere.” Katona 1778. 710–711. Az újabb vélekedésekről l. 94. jegyzet.

⁸⁴² Vajk-István fejedelemségéről l. Katona 1778. 690–747., István királtságáról l. Katona 1779. 2–470.

szakaszát koronázta meg, hét évszázad hagyományát tükrözi. A *Historia Critica Regvm Hvmgariae*-ban érvényre jutó felfogást jól példázza a magyar korona szentszéki eredete melletti érvelés: itt Hartvik segítségével értelmezi Merseburgi Thietmar kitételét, amely szerint „*az említett császár [III. Ottó] kegyéből és biztatására Henrik bajor herceg sógora, az országában püspöki székhelyeket létesítő Vajk koronát és áldást kapott.*”⁸⁴³ A historiográfiánkban Inchofer óta idézett XI. század eleji tudósítást Katona István nemcsak István Vajk neve miatt értékelte nagyra. Minthogy a merseburgi püspök éppen a koronaküldő személyéről hallgat, s fogalmazása csupán kezdeményező szerepet juttat a császárnak,⁸⁴⁴ értelemszerű volt ezt a részt Hartvik bővebb leírásával összeilleszteni, s így vázolni fel az új keresztény monarchia kedvező külpolitikai háttérét. A diadém szentszéki eredetének emlékeztetét két XIII. századi oklevéllel is szemléltette Katona.⁸⁴⁵ A gyakran megszólaltatott Hartvik-legendán kívül a pannonthalmi, a veszprémi, a pécsi, és a pécsváradi alapítólevél, a Gellért-, a Zoerard- és Benedek-legenda,⁸⁴⁶ a törvények és az *Intelmek* idézetei olvashatók – e két utóbbi teljes közlésben áll.⁸⁴⁷ Reichenau Hermann, Ademar Cabannensis, Rodulf Glaber, Sigebertus Gemblacensis, Marianus Scottus, Annalista Saxo, Wipo és Aventinus nyugat-európai véleményeket képviselt.⁸⁴⁸ A katolikus íróelődök nyomdokában haladva a térítői és az államszervezői érdemeket méltatja, amint előadása végén visszatekint Szent István országlására.⁸⁴⁹

Katona István tudósi életművét a *Historia Critica* tükrében szokás szemlélni és megítélni. Hóman Bálint kritikai magyarázatokkal és jegyzetekkel kísért forráskiadvány

⁸⁴³ „Inperatoris autem predicti gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit.” Holtzmann, MGH. SS. Rer. Germ. 198. Idézi Katona 1778. 700.; Katona 1779. 1779. 15–16.

⁸⁴⁴ A vitatott szöveghely újabb értelmezéséről alapos, de elfogult áttekintést készített Thoroczkay Gábor, aki némileg leegyszerűsítő filológiai megfontolásból, illetve a Hartvik-legenda csekély forrásértékét valló hiperkritikus irányzathoz csatlakozva III. Ottó császár koronaküldő szerepét valószínűsíti (fenntartva az elfogadottabb nézet, a szentszéki korona-eredet létjogosultságát). Kristó. ÁKIF. 110–111.

⁸⁴⁵ „Certum est, sub Ditmari Waic Stephanum latere coronamque cum benedictione, tam eodem Ditmaro, quam Carthutio testibus, a Romano pontifice, non a Graccis imperatoribus, eundem accepisse.” Katona 1779. 16., V. ö. Pray 1763. 6. II. András és IV. László okleveleinek idézetét l. Katona 1779. 16–17.

⁸⁴⁶ Katona 1779. 69., 145–148., 151–153., 194–202., illetve 133–139., 160–165.

⁸⁴⁷ Katona 1779. 208–239., 363–383.

⁸⁴⁸ Katona 1778. 640., Katona 1779. 337–349.

⁸⁴⁹ Katona 1779. 467–468.

jelleget tulajdonított a nagy kötetfolyamnak, ugyanakkor elismerte, hogy számos vitatott kérdést tisztázott, s az egyes kútfők hitelességéről sokszor hasznos eligazítást közölt.⁸⁵⁰ Kosáry Domokos túlzó elmarasztalással csupán kommentált forrásgyűjteményként vette számba, ami már a megírás kezdetén is elavultnak számított.⁸⁵¹ Érdes szavú bírálatakor azonban figyelmen kívül hagyott egy fontos tényezőt. A több évtizeden átnyúló levéltári kutatás eredménye, a Hevenesi–Kaprinai gyűjtemény sosem jutott sajtó alá; a középkor legnagyobb kútfőcsoportját kitevő oklevélmennyiség pusztán kéziratos változatban volt elérhető. A *Historia Critica* éppen ezért nem elavult, hanem ellenkezőleg, hiánypótló és maradandó alkotásnak bizonyult: egyszerre lett az első magyar okmánytár, illetőleg az egyik legjelentősebb történeti szintézis. Ráadásul Hóman Bálint joggal hangsúlyozta, hogy forráskiadványként is megbízhatóbb szövegváltozatokat nyújt, mint Fejér György *Codex Diplomaticusa*.⁸⁵² Önálló következtetéseit még akkor sem lehet elvitatni, ha az idő előrehaladtával egyre gyarapodó oklevéldézetek minduntalan megtörik az okfejtés menetét. Azt azért Katona maga is belátta, hogy eredményeit több olvasóval oszthatja meg, ha rövid kötetekbe foglalja. Ezt a célt szolgálta a *Historia pragmatica Hungariae*, amely kronológiai helyett tematikus elrendezésben mutatja be az uralkodók és népük viselt dolgait, például politikai, genealógiai, hadi és egyházi tárgyú alfejezetek által. Ide kapcsolódik még egy fontos, de – a szerző önhibáján kívül – elsietett kezdeményezése. Elsőként ő elemezte a honfoglaló magyarok hadi tudományát, de Regino, Anonymus és Aventinus sovány utalásain kívül másra nem támaszkodhatott.⁸⁵³ Talán a szűkös kútfők szegték kedvét, mindenesetre a háborús dolgokkal később már nem foglalkozott, holott nem kellett volna sokat várnia ahhoz, hogy a legfontosabb forrásmunkát kézbe vegye. 1783-ban, egy évvel a *Historia Pragmatica Hungariae* bevezető kötete után VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) tollából való *Taktika* vált ismertté; egyes részleteit görög és

⁸⁵⁰ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 410.

⁸⁵¹ Kosáry 1980. 577.

⁸⁵² Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 410.

⁸⁵³ Katona 1782. 22–25.

latin nyelven Kollár Ádám Ferenc tette közzé.⁸⁵⁴ E harcászati alapmű bár Maurikios 600 körül írott *Strategikonját* vette alapul, de a IX. század valóságát is híven tükrözte.⁸⁵⁵ Katona Istvánhoz még egy rövid köztörténet fűződik, az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum*, címéből láthatóan a *Historia Critica* anyagkezeléséhez visszakanyarodó kivonat (1796). Ugyancsak az idő rendje szerint haladt utolsó nagy összegzése; ez végre minden tekintetben megfelelt volna Hevenesi Gábor kívánalmainak.

A programadó kiáltványtól mintegy százötéves út vezetett 1800-ig, a legkorábbi, teljes adattárat megmozgató, magyar vonatkozású egyháztörténetig. A hazánk második főegyháztartományát bemutató *Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae* a legfőbb bizonyosság arra, hogy kimerítő gyűjtőmunka és részletes nemzeti politikatörténet nélkül minden más részterületen csak hiányos feldolgozások teremhetnek. Nem véletlen tehát, hogy a *Historia Critica* írója és nem más készíthette el ezt a magas színvonalú alkotást, amely kidolgozottságában, tudományos értékében messze felülmúlva Péterffy, Schmitth és Pray hasonló irányultságú könyveit,⁸⁵⁶ bátran említhető egy lapon a kor legnagyobb jezsuita összegzésével, az olasz Daniel Farlati *Illyricum Sacrum*ával. Itt jegyzendő meg, hogy a tenger melléki egyháztartományok históriáját ugyanúgy a kútfők hosszas, néhol teljes idézete lett jellemző, s a műfajt mindkét esetben egyházi politikatörténetként lehet meghatározni. A Kalocsa-történelmet földrajzi áttekintés, a vidék őslakosságának sorra vétele, valamint a plébániák ismertetése vezeti be. Prayt követve Katona is úgy tartotta, hogy eredetileg püspöki székhely volt, ugyanakkor ő sem vitatja el az első kalocsai főpásztor, Asztrik érseki rangját. A másként Anasztáznak nevezett egyházi férfiú tetteit jórészt Hartvik Szent István-legendája alapján adja elő, de jól hasznosítja az 1015-re keltezett pécsváradi oklevél adatait is.⁸⁵⁷ Öröndetes tény, hogy a középkort tárgyaló első kötet magyar fordítása 2001-ben napvilágot látott, tehát a XVIII. századi jezsuita egyházi

⁸⁵⁴ Magyar vonatkozású részleteit I. Kollár 1783. 20–44.

⁸⁵⁵ Moravcsik 1951. 334–353.

⁸⁵⁶ Pray György a *Specimen* előtt a Szent Lászlóról írt történetkritikai értekezésében közölt archontológiát az 1000 és 1175 közötti kalocsai főpapokról, de ez hamar elavult. Pray 1774c. 78–79.

szakirodalomból egyedülként ez a tétel, Katona István második legjelentősebb történetírói alkotása időtállóan bizonyult.⁸⁵⁸

Kevésbé tudott dolog, hogy Katona élénken részt vett a XVIII. század közepén született új tudományos műfaj, a történelmi vitairat művelésében.⁸⁵⁹ Prayjal ellentétben az ő szellemi küzdelmei nem az őstörténet, hanem jórészt a keresztény idők tisztázatlan kérdéseire irányultak. Egyetlen kivétel a szlovák Juraj Sklenárral folytatott pengeváltás, amit a honfoglaló eleink által elpusztított „Nagymorva Birodalom” földrajzi elhelyezése gerjesztett. A hagyományos felfogással szemben Sklenár a Duna–Száva vidékén vélte felfedezni Szvatopluk országát.⁸⁶⁰ A historiográfia különös fordulata, hogy napjainkban az ő tájolása igazolódott. Boba Imre ugyanis a kútfők újraértelmezése során kimerítő érvekkel bizonyította a régi morva állam déli fekvését.⁸⁶¹ Csakhogy ennek aligha örülne Juraj Sklenár, mert ezzel együtt világosan kiderült, hogy Ómorávia nem volt se nagy, se birodalom; elég hamar összerogyott volna a rá épített nacionalista szlovák eredetelmélet nyomasztó súlya alatt.

1790-ben az egész ország fellelkesült amiatt, hogy a Szent Korona kiszabadult bécsi fogságából. Ez nagy elégtételként szolgált a közvélemény számára, hiszen egy tíz esztendeig tartó, s a hagyományokat nem tisztelő uralmi forma ismerte be vereségét; egyszersmind a tudomány előtt is megnyílt az út első nemzeti ereklényk kutatása felé.⁸⁶² Mivel a fejék az államalapító király személyéhez kötődött, a körülötte kibontakozó vita egykettőre a magyar múlt újragondolásához, egyfajta történelmi számvetéshez vezetett. Katona István szokatlanul fiatalos lendülettel lépett a küzdőterre: protestáns kihívójával szemben szellemesen érvelő, kemény ellenfélnek bizonyult. Érdekes erről az oldaláról is megismernünk őt.

⁸⁵⁷ Katona 1800. 144–154.; Katona 2001. 78–84.

⁸⁵⁸ Thoroczkay 2001. VI.

⁸⁵⁹ A polémia jegyében fogant művek áttekintését, pontos bibliográfiáját l. Thoroczkay 2001. VII–VIII.

⁸⁶⁰ Thoroczkay 2001. VII.

⁸⁶¹ Boba 1971. 76–85., 157–158.

⁸⁶² A Katona utáni Szent Korona-kutatás legalaposabb historiográfiai áttekintését l. Bertényi 1996. 20–56.

Decsy Sámuel négy pontban foglalta össze a katolikus történelmi tabló vitatott sarkalatos kérdéseit. *„Ketelkedünk: 1. Arról, hogy Sylvester Pápának az Isten angyala meg jelent, és a' Lengyelek fejedelmének készítettett koronát sz. Istvánnak parantsólta volna adattatni. 2. Hogy a' koronával együtt királyi méltóságot is adott, 's adhatott volna nékie. 3. Hogy szent István király ezen koronáért nem tsak magát, hanem egész birodalmát is a' Római udvar hatalma alá vetette volna. 4. Hogy a' fellyebb említett választ maga irta 's kiildötte volna Sylvester Pápa említett szent királyunknak.”*⁸⁶³ Az 1792-ben megjelent könyv a Szent Korona eredetkérdése mellett a keresztény államiság születését kívánta új megvilágításba helyezni. A Szilveszter-bulla és a Hartvik-legenda kritikájával a vita hamar felekezeti színezetet öltött. Az előbbivel kapcsolatos gyanúja egyértelműen beigazolódott, az utóbbi forrás ma is ellentétes nézetek keresztüzében áll. Hartvik püspök bírálatakor azonban Petrus Ransanus túlzott előtérbe állításával olyan elméleti hibát vétett, amelyre Katona István könyörtelenül lecsapott: *„Honnan, úgy mond, és kitől költsönözte légyen Carthuitius ezt az angyali jelenésről támadott hirt, bizonytalan. Tsudálom ezt a' nagy elméjü 's böltsességü embert, hogy ezt a' regulát más írók hiteles bizonyítására nem kívánja; ittem pedig kívánja. Hányszor él Ránzán Péter' bizonyításival; noha honnan és kitől költsönözte légyen azokat Ranzámus, bizonytalan? Mi ennek a' külömbözésnek az oka? Mert tudni illik, a' mit Carthuitius bizonyit, nem tetszik; a' mit Ranzámus bizonyit, tetszik; azért errül, akárkitül költsönözte azt, nem kételkedik. Azomban Carthuitius sokkal nagyobb hitelt érdemel, mint Ranzámus; mivel ez Sz. István után majd öt száz esztendővel késöbben élt és irt; ellenben amaz Sz. István királyt személyesen ismérhette; és ha nem ismérte-is, olly közel időben élt, mellyben még nyers emlékezete vólt ennek a' történetnek.”*⁸⁶⁴ Nem járt szerencsével Decsy akkor sem, amikor Thietmárhoz fordult Hartvik hitele dolgában: *„Dethmár sz. István idejében élt tudos merseburgi Püspök egy szóval sem emlékezik ezen angyali jelenésről, mellyet bizonyoson el nem halgatott volna,*

---

⁸⁶³ Decsy 1792. 96.

⁸⁶⁴ Katona 1793. 7–8.

ha így történt volna a' dolog.”⁸⁶⁵ Katona 1793-ban kelt válasza elsőként mutatott rá az *argumentum e silentio* érvelés elvi korátaira: „Tehát valamit Dethmár a' Magyarokról fel-nem jegyzett; azokat hinnünk nem kell; mert ő azt bizonyosan el-nem hallgatta volna. Be-keveset fogunk a' Magyarokról tudni; ha csak azt fogjuk tudni 's hinni, a' mit Dithmár püspök irt!”⁸⁶⁶ Bár Decsy Sámuel felkészültsége jóval elmaradt Katona Istvánétól, problémaérzékenysége kiemeli a műkedvelő kutatók sorából. Egyenes gondolkodása nem kerülte ki a szent király földi jegyeit firtató egyik legkényesebb kérdést, Koppány felnégyelését sem. „Igaz dolog az is, hogy Boleslaus Lengyel Fejedelem vad természetű ember volt, és gyakorta meg rontotta a' természetnek és nemzeteknek szentséges törvényeit. De sz. István ditsőséges emlékezteti királyunk sem volt minden indulatoktól türes, ő is mint más szent emberek elegendő jeleit adta emberi gyarloságának, és meg mutatta tselekedetei által, hogy ő sem bújhatott ki emberi bőréből. A' Somogyi hertzeget Kúpát nemcsak meg ölette ellene való pártütéseért, hanem fel kontzoltatott testét is tsifos tárgyil tétette ki.”⁸⁶⁷ Ahogy a megvakított Vazul unokája 1083-ban elérte István szentté avatását, úgy emelte egyszersmind minden vita fölé. Évszázadok teltek el anélkül, hogy életét és tetteit a kegyes emlékezeten kívül más szempontok szerint bírálták volna. Decsy merész felvetésével szemben viszont Katona sem fordulhatott már máshoz, mint a tudomány eszköztárához. „Ki bizonyítja ezt? Mit olvasunk Turótzai Jánosban, a' ki, hogy gróff Ventzel Kúpát a' hartzban meg ölte, írja; de, hogy azt Sz. István parantsolatjából tselekedte, sem ő, sem más nem mondja. És így nem eleven, hanem holt teste vágattatott négy felé, másoknak példájára, hogy az ország' tsendességét pártütésekkel ne háborgassák.”⁸⁶⁸ A rokonvérontás újkeletű vádját sikerrel verte vissza a jezsuita tudós, majd egy fel-felbukkanó terminológiai zavart oszlatott el biztos kézzel, egy eddig nem tekintett adat csatasorba állításával. „Nem arra kell tehát vigyázni, kiket neveztek a' külső írók Magyar

---

⁸⁶⁵ Decsy 1792. 96.

⁸⁶⁶ Katona 1793. 8.

⁸⁶⁷ Decsy 1792. 101.

⁸⁶⁸ Katona 1793. 14–15.

Királyoknak; hanem kiket tartottak a' Magyarok azoknak. A' Magyarok pedig mindenkor Sz. Istvánt tartották első Királynak, nem az ő atyját, Gejzát; másként már három Gejza nevezetű Királyaink voltak volna; és a' második Béla' fiát nem második, hanem harmadik Gejzának kellene nevezni; holott ő maga magát második Gejzának nevezi ama petsétes levelében, mellynek ez a' kezdete: »Ego Geisa II. rex, secundi Belae regis filius.«⁸⁶⁹

Meglepő, hogy a hagyományos Szent István-kép védelmezője a Szent Korona eredetvitájában milyen békülékeny hangot ütött meg, pedig Decsy a görög feliratokból bizánci készítésre következtetett.⁸⁷⁰ Úgy tűnik, azt az okfejtést, amely Dukas Mihály császárt és I. Géza királyt látatta a diadém hátulján,⁸⁷¹ nem tudta elhárítani Katona, ezért áthidaló javaslattal élt: *„Rómában a' Görög irás nem olly szokatlan vólt, mint a Deák Konstantzinápolyban... A' hol nyóltz apostol vólt; hihető, hogy a' többi is ott vólt. Nem ok nélkül gondolom tehát, hogy a' többi apostolok és evangyelisták azon az alsó karikán vóltak, melly helyett a' Géjza' Koronája tétetett. Már azt nem határozhatom-meg, kivétetett-é az a' régi alsó karika, vagy tsak arra tétetett az a' Géjza' Koronája. Méltó volna ezt annak idejében valami bölts mivesekkel jól meg-visgáltatni. Én ugyan, mivel azt vizsgálván és sokszor kezemben forgatván, semmi forrsztást észre nem vehettem rajta, abban a' vélekedésben vagyok, hogy a' régi karika belől meg-maradott, és kiüül reája a' Géjza' Koronája borittatott. Imé e' képen öszve lehet szerkeszteni mind a' két ellenkező vélekedést. Senki sem kényszerítettik tagadni, hogy ez a' Korona Silveszter pápától küldtetett Sz. Istvánnak; mert a' felső része, és talám az alsónak belső része, a' hol az apostolok Deák betökkal vannak, Szilvester ajándéka. Senki sem kényszerítettik tagadni, hogy ez a' Korona Ducás Mihálytól küldtetett első Gejzának; mert az alsó 's külső része, a' hol a' képek Görög betükkal vannak, Ducás Mihály ajándéka. És így a' Deák irás Rómában; a Görög Konstantzinápolyban készittetett. Ha tetszik ez a' könnyű alkú; kezét*

⁸⁶⁹ Katona 1793. 20.

⁸⁷⁰ Többek között Révayra hivatkozik, amikor a Szent Korona görög készítését vallja, bár elveti a Nagy Konstantin császártól való eredetet. Decsy 1792. 79–85.

⁸⁷¹ Decsy 1792. 177., 191., 207.

*foghatunk.*⁸⁷² Itt ütközik ki legtisztábban, hogy a vitatkozó Katona István mennyire nem tagadta meg a történetíró Katona Istvánt: ugyanaz a szándék, az adatok lehetőség szerinti egyeztetése vezette; szöges ellentétben Pray György határozottabb megfogalmazásaival, egyértelmű ítéleteivel.

A lépten-nyomon felbukkanó párhuzam miatt elkerülhetetlen a két legnagyobb jezsuita történettudós megítélését sorra venni. Vitathatatlan, hogy mind kortársai, mind a kései szakirodalom Pray írói magatartását értékelte többre. Tekintélyét nem a királynő által adományozott „*historiographus Hungariae*” cím táplálta,⁸⁷³ mert ez nem segített rajta, amikor a Jézus Társaság feloszlását követően megélhetési gondokkal küzdött.⁸⁷⁴ Életműve biztosította őszinte megbecsültségét. Első méltatója, a református Csokonai Vitéz Mihály szép szavakkal emlékezett róla 1802-ben, amikor honfoglalási eposzához keresett új szakirodalmat: „*Óhajtanám a' Magyar Histórianak attyát, ki nem érti ezen a' néven az idvezült Prayt? a' legutolsó Munkájában e' felől látni, de még az kezembe nem adathatott.*”⁸⁷⁵ Lényegében ezt a gondolatot elevenítette fel Hóman Bálint azzal, hogy kritikai történetírásunk megalapítójaként tisztelte Prayt.⁸⁷⁶ Nincs nézetkülönbség abban sem, hogy Pray György biztos ítéletei hiányoznak Katona István munkásságából: az ő érdemeit számos részlet tisztázásában, főleg a roppant nagy tudományos apparátus létrehozatalában jelölték ki.⁸⁷⁷ Tény, hogy a XIX. századi összegzők – Fessler Ignác Aurél, Szalay László, Horváth Mihály – mind rá voltak utalva, őt másolták, ám vannak még méltatlanul mellőzött, időtálló szellemi értékei. Olyan fajsúlyos gondolatokat fogalmazott meg éppen a nemzeti történelem jelképes kezdőpontjairól, hogy ezek méltó elemzése külön alfejezetet kíván.

⁸⁷² Katona 1793. 51–53.

⁸⁷³ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 409.

⁸⁷⁴ Pray György megpróbáltatásairól I. Lischerong 1937. 77–88.

⁸⁷⁵ Kultsár Istvánnak – Debrecen, 1802, augusztus. Csokonai. Levélezés. 193. (109. sz.) Csokonai Vitéz Mihály honfoglalási epikájáról, történetírói programjáról I. Szabados 1999b. 137–150.

⁸⁷⁶ Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. Hóman 1938. 407.

3. Katona István a magyar történelem kezdeteiről. Az Árpád-ház tana. Párhuzamos

gondolatok Attiláról, Szent Istvánról.

A *Historia Critica Primorum Hvmgariae Ducum* egyik legfontosabb hozadéka volt, hogy a fejedelmi elsőség – Álmos vagy Árpád? – kérdésében történeti igazságot szolgáltatott Anonymusnak, illetve a gestában és a krónikákban egyaránt megőrzött régi magyar eredethagyománynak, amely a nagyra hivatott uralkodó csodás álmom jövendőlte születését mesélte el a turulmadár mondájában. Mindezek után mi sem lenne, lett volna természetesebb, minthogy Katona István a fiágon 1301-ig fejedelmeket és királyokat adó családot a magyar fejedelmek sorát nyitó Álmosról nevezze el. Ám az anonymusi ihletettségű jezsuita történetíró nem hagyta a *Gesta Hungarorum* előbeszédében foglalt ősmegjelölést érvényesülni. Az „Álmos-ház” várható fogalmának bevezetése helyett az „Árpád-ház” máig ható tételét dolgozta ki és tette közzé 1779-ben.

A *Historia Critica Regum Hvmgariae* bemutatkozó kötetének elején maga teszi fel a kérdést: „miért nevezték el az első uralkodóházat Árpádról?” A válasz a magyar történelem szakaszolásának immáron kimunkált elmélete: „Amint az első frank királyi nemzetséget Merovingnak, a másodikat Karolingnak nevezik az írók, noha Meroveust is atyja, Clodius, Károlyt is atyja, Pipin előzte az országzásban; minthogy tudniilik az atyákat a kiválóságban felülmúló fiak az uralkodóházuk számára megszerzett szilárd méltóságot tartósabban örökölték utódaikra; eképp Magyarország első, Árpádtól származó királyi háza lépten-nyomon azt hallotta, hogy noha Álmos előbb állt a magyar nemzet élén, mint Árpád; mégis mivel Árpád hatalma nagyobb és híresebb volt, mint Álmosé, az egész nemzet úgy ítélte, azt emennél az elsőségre érdemesebbnek tartja.”⁸⁷⁸

⁸⁷⁷ Uo. 410.: Pintér 1931. 837–838.

⁸⁷⁸ „Cur prima stirps Arpadiana vocatur? Quemadmodum primam Francicorum regum prosapiam Merovingicam, alteram Carolingicam scriptores appellant, licet et Meroveum Clodius, et Carolum M. Pipinus pater in regno praecesserint; quia scilicet filii, prae patribus illustres, assertam stirpi suae dignitatem magis stabilitam ad posteros transmiserunt: ita prima regum Hungariae stirps Arpadiana passim audit, licet Almus prius, quam Arpadus, genti Hungaricae praefuerit; quia scilicet et amplior Arpadi, quam Almi, potestas, et illustriora filii, quam patris, in universam gentem promerita, hanc illi prae isto praerogativam conciliarunt.” Katona 1779. 1. Ezt a tételt Kortana elején is közölte. Katona 1796. 5–6.

Katona eljárása csak első pillantásra meglepő; tudatossága vitathatatlan, hiszen döntése a gesta mély megértését tükrözi. Az ő érdeme az a felismerés, hogy Anonymus sem tudott igazán választani: Álmost a turul-monda s a vérszerződés nemzeti históriánk mitikus kezdőalakjává magasztosítja, ezért helyénvaló őt első fejedelemként tisztelni; ám a honfoglalás nagy művét mégis Árpád teljesítette be, aki Attila örökét diadalmasan birtokba vette, így vált a folyamatos Kárpát-medencei magyar uralom kezdetének méltó jelképévé, a magjából fakadt királyok névadó ősatyjává.

Ez a gondolat a magyar krónikások, történetírók, történettudósok több évszázada húzódó – hol nyíltan megfogalmazott, hol bűvópatakszerűen fel-felötlő – vitáját zárta le eldöntetlenül. Az Álmos fejedelmi elsősége dacára megfogalmazott „Árpád-ház” tétel ugyanakkor tudománytörténeti előzményei nélkül bajosan értelmezhető. Emlékezetes, hogy a kereszténység felvétele erősen megváltoztatta a pogány eredetű dinasztia uralmi jogalapját: a vérszerződést az első koronázás „érvénytelenítette”, Álmos utódai pedig az 1200-as évektől a szent királyok nemzetségébe sorolták magukat.⁸⁷⁹ (A vallási-politikai örökséget, s nem vér szerinti kötődést vállalták: Szent Istvántól és Szent Lászlótól egyetlen magyar király sem származott!) Ebben a szellemi környezetben „illetlenség” lett volna a keresztény kor előtti ősokeket nyíltan a maguk dinasztiaalapító érdeme szerint méltatni: ez magyarázza azt az írói magatartást, hogy – a „különc” és hamar elfeledett Anonymus kivételével – csak óvatosan kimért utalások szólnak Álmos és Árpád ebbéli jelentőségéről. Álmosra a turul-monda, valamint a később biblikusra bővített uralkodói leszármazásrend gyűjtőpontjában elfoglalt helye, Árpádra Pannónia megvétele irányítja a figyelmet. Ősatyai szerepükre először Petrus Ransanus érzett rá, de azt a maga helyén kimutattam, hogy nem tudatos okfejtéssel, inkább véletlenszerű találattal jutott el idáig. Az „Árpád-ház” fordítással visszaadott latin „*stirps Arpadianae*” szókapcsolat elemei Zsámboki Jánosnál tűntek fel, Taksony fejedelem származásáról szólva: „*Arpadii clara genitus de stirpe*

---

⁸⁷⁹ Bartonic 1924. 125.

ferocis.⁸⁸⁰ (Árpádról viszont nem költött epigrammát!) A fejlődés következő fokán Petthő Gergely jelölte ki III. András halálát politikatörténeti határként, de mélyebben nem érdeklődött e kérdés iránt. Először Bél Mátyás törekedett az 1301-ig uralkodó ház korszerű, tudományos elnevezésére. 1723-ban kiadott könyve a „*Regvm Hungariae Gentiliorum, siue indigenarum*” fejezetcímmel azt jelzi, hogy Bél nem járt messze egy igazán találó szakkifejezéstől.⁸⁸¹ A végső fordulatot előbb Bíborbanszületett Konstantin, majd Anonymus felfedezése hozta; ellentétükből Pray György gerjesztett „vitát”. Az Árpád mellett szóló érvelésből mégsem ő vonta le elsőként a következtetést, de nem is Katona István! Az „Árpád-kor” és az „Árpád-ház” kitétel először 1770 során tűnt fel történeti irodalmunkban „*Regum Hungariae primae, sive Arpadianae Periodi series*”, illetve „*Arpadianae stirpi*” formát öltve.⁸⁸² Ez az elsőség Palma Ferenc Károly érdeme. A jezsuita szerző eredetileg címertani vizsgálódásokat folytatott, majd a tudomány népszerűsítésébe kezdett. Rendtársai közül legkorábban neki sikerült a teljes magyar históriát áttekinthető kivitelen összefoglalni.⁸⁸³ Önálló kutatói tevékenység híján csak a múlt szemléletében mondhatott valami újat. Szörényi László kimutatta, hogy a magyar történelem dinamikájában három csúcspontot jelölt ki Palma; Szent István, Mátyás és Mária Terézia korát, s talán ezért kellett elhagynia a pogány tetőpontot jelentő Attilát, mert az összképet zavarta volna.⁸⁸⁴ Ezzel a *Notitia Rervm Hungaricarvm* fő értékeit fel is soroltuk, mivel ez a könyv 1564-ig Pray *Annales*-ét kivonatolta. Így érthető, hogy az „Árpád-ház” kifejezés sem tőle terjed el. Palma túlon túl erős Pray-függése a történeti kritika hiányát eredményezte: ugyanott, ahol az Árpád-házról ír, a gestából megjegyzés nélkül idézi a vérszerződés azon pontját, amely szerint „*a fejedelmek mindig Álmos ivadékaiból legyenek*.”⁸⁸⁵ (Itt Pray Anonymus-bírálatára is támaszkodhatott volna!)⁸⁸⁶ Nem

⁸⁸⁰ Bonfini. RUD. 1568. 891.

⁸⁸¹ Bél 1723. 65–66.

⁸⁸² Palma 1770. XIV., 31.

⁸⁸³ Szörényi 2000. 329.

⁸⁸⁴ Szörényi 2000. 336.

⁸⁸⁵ „...semper Ducum haberent de progenie Almi Ducis.” Palma 1770. 31.

véletlen, hogy a *Notitia* nem tudta meghonosítani az általa felkínált lehetőségeket, sőt e tudásbeli bizonytalanság másutt is felütötte a fejét. Egy hat évvel később kiadott könyv címe, „*Az első magyar uralkodóház királynéi*” mindennél beszédesebben hallgat a dinasztia nevééről.⁸⁸⁷ Az „*Árpád-ház*” elméletét ilyenformán Katona István dolgozta ki és terjesztette el kötelező érvénnyel mind a mai napig, ezért méltányos a névhasználat tudatformáló erejét neki tulajdonítani. Bartoniek Emma teljes joggal hangsúlyozta, hogy ez egy olyan pogány alapú megjelölés, amit a magyar királyok sohasem használtak,⁸⁸⁸ de ennek igazi jelentőségét nem ismerte fel. Katona István érdeme pedig nem kevesebb, minthogy katolikus világnézetén, erős egyházas kötődésén felülkerekedve tisztelte és elfogadta az igazságot. Tudatosította azt, hogy történelmünk nem Szent Istvánnal vette kezdetét: a Kárpát-medencei folytonosság eredője Álmos és Árpád életműve. Ha ebből valaki Katona 1779-ben feltört pogánykodó hajlamaira következtet, az súlyosan téved. Erre kilenc évvel későbbi szónoklata a legerősebb bizonyság.

1788-as kiadású könyve, a „*Szent István, Magyarok' első Királya' Ditsérete*” eredetileg emlékbeszéd volt, ami „*Bétsben, a' N. Magyar Nemzet' nemzeti inneplésének alkalmatosságával, a' Szent János Templomában Kis-Asszony havának 24-dik napján*” hangzott el.⁸⁸⁹ E kevéssé méltatott műből nem a forrásokat hangyaszorgalommal gyűjtő és kritikai históriába szerkesztő tudóst, hanem a régmúltról tárgyyszerűen gondolkodó Katona Istvánt ismerhetjük meg. Kiindulásképpen Zrínyi Miklós Mátyás király életéről való elmélkedéseit kell emlékezetbe idéznünk. Fontos tanulság gyanánt fogalmazta meg a fényes, de hirtelen ellobbanó világhódítás mulandósága, valamint az országalapítás kevésbé látványos, de tartós értéke közötti kiáltó ellentmondást. E példázatot Nagy Sándor és Attila személyesítette meg. Katona István ugyanerre az ellentétpárra épített. „*Ez a' két*

⁸⁸⁶ Pray 1761. 310. Palma szellemi függését jellemzi a *Notitia* harmadik, átdolgozott kiadása is. (Tyrnaviae. 1785.) Itt már Katona hatása is megismerszik, és a hun, avar részek önálló fejezetüket veszítve két oldalnyira zsugorodtak. Uo. 2–4.

⁸⁸⁷ Schier Xystus: *Reginac Hungariae primae stirpis*. Vindobonae, 1776.

⁸⁸⁸ Bartoniek 1924. 139.

⁸⁸⁹ Katona 1788. 5.

leghiresebb Királyai vóltanak tehát a' régi magyar nemzetnek: Attila, és Sz. István: amaz vérengző, imez békeség' szerető: amaz Pogány, imez Keresztyén: de a' mit Attila szerzett, meg nem maradott, a' mit Sz. István kezdett, mind eddig fen-maradott: amannak birodalma tsak hamar halála-után fel-fordült, imennek országa mái napig is, majd 800. esztendő alatt, szépen virágzik. Tsudálatos dolog! Attilának mind népe, mind ereje, mind fegyvere nagyobb vólt, hiresebb vólt, győzedelmesebb vólt; még-is, a' mit ő szerzett, meg-nem maradott. Sz. Istvánnak se népe, se ereje, se fegyvere olly nevezetes nem vólt; még-is, a-mit ő kezdett, mind eddig fen-maradott. Mi ennek a különbözésnek oka? Hiszen, annál állandóbb lehet az ország, mennél hatalmasabb a' Király! Miért szakadt tehát vége olly hamar Attila birodalmának, vége nem szakadt mind ez ideig Sz. István országának? Valamint, ha valaki állandó kő házat akar építeni; szükséges, hogy nem fűvényen vagy hómokon, hanem kemény földön vagy kő-szálon építsen: úgy, valaki állandó országot akar venni 's építeni; szükséges, hogy azt a' hitnek kő-szálán építse. Attila azt az országot, mellyet messze-való tartományban vett, és győzedelmes fegyverével szerzett magának, nem a' hit' kőszálán építette; a' hit' kőszálán építette Sz. István. Attila Isten ostorának, Sz. István Krisztus apostolának nevezetett, a' kinek nem vólt elég az igaz Istent meg-ismérni; hanem az egész országgal meg akarta azt ismértetni. ⁸⁹⁰

Zrinyi és Katona párhuzamos gondolata a honi eszmetörténet azon időpontjairól csendült össze, amelyet hatalmas szakadék választott el. A XVII. század legnagyobb politikai elmélkedője kora szunnyadó historiográfiájának foglya volt. A jezsuita tudós életműve azt a páratlan gyorsaságú tudományfejlődést tetőzte be, amely révén a XVIII. század folyamán a legtöbb kútfő ismertté vált, és amely létrehozta a magyar kritikai történetírást. Kettejük életének művelődéstörténeti háttere magyarázza, mint cserélődtek ki a példázat nagy személyiségei, és hogyan szorult vissza a hun király Sándor helyére, hogyan lépett Attila szerepébe Szent István.

---

⁸⁹⁰ Katona 1788. 6.

Attila „bukása” után az anonymusi fordulat előbb a honfoglaló fejedelmeket állította a figyelem középpontjába. Álmos és Árpád azonban csak együtt alkotott egy történelemkezdettel felérő életművet; amannak kezdete, emennek vége volt dicsőséges. Álmos turultól jövendölt születésével szemben fia, Árpád mítosz nélkül, gyalogszerrel lépett a történelem színterére; viszont ő teljesítette be a honfoglalást, sőt a szeri gyűlés egy pogány államalapító ki nem bontott képét előlegezi.⁸⁹¹ Álmos vagy Árpád? Katona sem tudott biztosan dönteni, hát mindkettejüket választotta. István személye körül nem lebegett ily bizonytalanság köde, ráadásul olyan életművet alkotott, amely az utókor értékrendjében nemhogy teljességgel vállalható, de éppen alapvető volt, a kereszténység és jogfolytonos királyság alapvetése. Törvényeivel az állam, alapítóleveleivel az egyház szervezetébe lehelt életet, fiának szánt intelmeiben távlatos programot adva önmagát jelölte ki a követendő út és hagyomány kezdetül. Az országfelajánlásával a *Regnum Marianum* eszme megteremtője immár a tudomány erejével igazoltan lett a „*magyarnak új példája*”. A róla vallott műveltség tehát a *Kritikai magyar történetben* ért delelőjére. Ezért egyértelmű, hogy Zrínyi Miklós Attiláját kizárólag Katona István Szent Istvánja válthatta fel a példázatban; mindezt szerves és fokozatos fejlődés révén, a jezsuita tudós ugyanis semmi tanújelét nem adta az *Elmélkedések* ismeretének!

Attila, Álmos, Árpád, Szent István. A *Gesta Hungarorum* által kiváltott történeti érdeklődés Katona István életművével érett meg arra, hogy a magyar honfoglalásról alkotott több évszázados kép alapjaiban formálódjék át. Attila háttérbe szorult; az uralkodóház tragikus sorsú mondai ősevé vált. Anonymus felfedezése kellett ahhoz, hogy Álmos és Árpád műve, a magyarok végső honra találása méltó erővel jelenjék meg a köztudat előtt, egyszersmind az első millennium közeli sorsfordulójára mutasson. Ott pedig a keresztény utód, a Szent Istvánná lett Vajk határozta meg a magyar állami és szellemi élet új irányát. A magyar történelem pogány és keresztény kezdeteinek jelkép értékű

---

⁸⁹¹ Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 83.

személyei elfoglalták az őket megillető helyet. Az előidő-szemlélet ma érvényes hangsúlyait az a tudós jelölte ki, aki mintegy hét évszázad történelemismereti fejlődésének összegzőjeként nem csupán rideg adathalmazt épített a legnagyobb forrásalapokra, de azokat máig élő gondolatokkal is megtöltötte: Katona István.

Rövidítések, irodalomjegyzék

- Arany 1860. = Arany János: Naiv eposzunk. Szépirodalmi Figyelő 1860. November. 2–4., 17–19., 33–35.
- Bakschay 1567. = Abrahami Bakschay Shemnicensis, Pannonii Secretarii... Chronologia de Regibus Hungaricis, prius nunquam edita. Cracoviae, 1567.
- Baronius 1591. = Baronius, Caesar: Annales Ecclesiastici. Antverpiae, 1591.
- Baronius 1610. = Baronius, Caesar: Sacrv Martyrologivm Romanvm ad nouam Kalendarij rationem, et Ecclesiasticae historiae veritatem restitutum. Coloniae, 1610.
- Baronius 1666. = Baronius, Caesar: Annales Ecclesiastici I–II. Parisiis, 1666.
- Bartelli 1960. = Bartelli, Sergio: Erudizione e storia in Ludovico Antonio Muratori. Napoli, 1960.
- Bartonic 1924. = Bartonic Emma: Az Árpádház neve. Minerva 1924. 123–139.
- Bartonic 1934. = Bartonic Emma: Corona és regnum. Századok 1934. 314–331.
- Bartonic 1975. = Bartonic Emma: Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyar történetírás történetéből. (Kézirat.) Budapest, 1975.
- Békesi-Concilia 1877. = Békesi Concilia Emil: A legrégibb történeti ének kora. Figyelő II. kötet. 1877. 81–98.
- Bél 1718. = Bél, Matthias: De Vetere Litteratvra Hvnno-Scythica Exercitatio. Lipsiae, 1718.
- Bél 1723. = Bél, Matthias: Hvngariae Antiquae et Novae Prodomus. Norimbergae, 1723.
- Bél 1735. = Bél, Matthias: Notitia Hvngariae Novae Historico Geographica. Tomvs primvs. Viennae, 1735.
- Bél, AHH. = Bél, Matthias: Adparatus ad Historiam Hvngariae. I–II. Posonii, 1735–1745.
- Bél, Levelezés. = Szelestei N. László szerk.: Bél Mátyás levelezése. Budapest, 1993.
- Bertényi 1996. = A magyar Szent Korona. Budapest, 1996.
- Blazovich 1975. = Blazovich László: Ransanus és a „legregibb István-legenda”. Irodalomtörténeti Közlemények 1975/2. 186–188.
- Blazovich–Galántai 1999. = Blazovich László – Galántai Erzsébet: Utószó. Petrus Ransanus: A magyarok történetének rövid foglalata. Budapest, 1999.
- Boba 1971. = Boba, Imre: Moravia's history reconsidered. A reinterpretation of medieval sources. Hague, 1971.
- Boba 1992. = Boba Imre: Szent András-Zoerard: lengyel volt-e vagy isztriai? Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1992. 5–11.

Bokor 1904. = Bokor János: Bevezetés. Jordanes: A gótok eredete és tettei (De origine actibusque Getarum).

Brassó, 1904.

Bonfini, MTT. = Antonio Bonfini: A magyar történelem tízei. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995.

Bonfini, RUD. 1543. = Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades tres, nunc demum industria Martini Brenneri Bistriciensis Transsylvani. Basileae, 1543.

Bonfini, RUD. 1568. = Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades quatuor, cum dimidia Ioan. Sambuci Tirnauiensis. Basileae, 1568.

Bonfini, RUD. 1744. = Antonii Bonfinii civis Asculani Rerum Ungaricarum Decades IV. Cum Dimidia. Seu Libri XLV. Gesta Hunnorum et Ungarorum a primis initiis, ad Annum usque R. S. MCCCCLXXXV. complexi. Adjungitur Chronologia Abrahami Bakschay. Posonii, 1744.

Bonfini, RUD. 1936. = Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum Decades. Ediderunt I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. Tomus I–IV. Decas I–IV. Lipsiae, 1936.

Bongarsius, Rer. Hung. SS. = Bongarsius, Jacobus: Rerum Hvgaricarum Scriptores Varii. Francofurti, 1600.

Bónis 1981. = Bónis György: Révay Péter. Budapest, 1981.

Cornides 1791. = Cornides, Daniel: Commentatio de religione veterum Hungarorum. Viennae, 1791.

Cornides 1802. = Cornides, Daniel: Vindiciae Anonymi Belae Regis Notarii. Budae, 1802.

Csapodi 1978. = Csapodi Csaba: Az Anonymus-kérdés története. Budapest, 1978.

Császár 1902. = Császár Mihály: A magyar művelődés a XV. században Antonio Bonfini Rerum Hungaricarum Decades-ének alapján. Budapest, 1902.

Csóka 1967. = Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században. Budapest, 1967.

Csokonai, Levelezés. = Debreczeni Attila – Szuromi Lajos szerk.: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Debreczeni Attila. Budapest, 1999.

Darkó 1902. = Darkó Jenő: A byzantiumi philologia fejlődése, mai állása és feladatai. Egyetemes Philologiai Közlöny 1902. 700–715.

Debreczeni 1996. = Debreczeni Attila: Az „őstörténész” Csokonai. Magyar Könyvszemle 1996. 523–532.

Debreczeni 2001. = Nemzet és identitás a 18. század második felében. Irodalomtörténeti Közlemények 2001. 513–552.

Decsy 1792. = Decsy Sámuel: A' Magyar Szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak historiája. Béts, 1792.

- Desericzky I. 1748. = Desericius, Iosephus Innocentius: De Initiis ac Majoribus Hungarorum Commentaria, Quibus accedit circa finem Libri Secundi insigne ac perantiquum Manuscriptum ex Vaticana Bibliotheca depromptum, hactenus desideratum. Tomus primus. Budae. 1748.
- Desericzky II. 1753. = Desericius, Iosephus Innocentius: De Initiis ac Majoribus Hungarorum Liber III. Qui est Exegeticon de Scythis, Amazonibus, Hunnis, atque Magaris. Tomus II. Budae, 1753.
- Desericzky III. 1758. = Desericius, Iosephus Innocentius: De Initiis ac Majoribus Hungarorum Attila videlicet ejusque decessoribus proximis. Liber IV. Tomus III. Budae, 1758.
- Desericzky IV. 1760. = Desericius, Iosephus Innocentius: De Initiis ac Majoribus Hungarorum Liber V. Cujus Pars I. complectitur filios, et reliquias Attilae; Pars altera potior, Hunnos Abaros; Pars III. potissima, Hungaros usque ad Nativitatem auspicatissimam D. Protoregis et Apostoli Stephani sanctorum posterorum generarchae. Tomus IV. Pestini, 1760.
- Desericzky V. 1760. = Desericius, Iosephus Innocentius: Stephanus Supremus, et Ultimus Majorum Hungarorum: Atque adeo Corona et Coronis sive Apex Consummatissimus Libri V. Ac totius operis Commentariorum De Initiis ac Majoribus Hungarorum. Tomus V. Pestini, 1760.
- Domanovszky 1902. = Domanovszky Sándor: A Budai Krónika. Budapest, 1902.
- Domanovszky 1905. = Domanovszky Sándor: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 1905. 397–419., 518–547.
- Domanovszky 1906. = Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Budapest, 1906.
- Domanovszky 1907. = Domanovszky Sándor: Mügelin Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes Krónika. Századok 1907. 20–35. 119–142.
- Domanovszky 1942. = Domanovszky Sándor: Attilától Árpádig. Adalék krónikáink kritikájához. Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára. Budapest, 1942.
- Dümmerth 1966. = Dümmerth Dezső: Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése. Filológiai Közöny 1966. 398–413.
- Dümmerth 1976. = Dümmerth Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában 1641–1648. A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus-Társaság meghiúsult reformja. Filológiai Közöny 1976. 191–210.
- Dümmerth 1986. = Dümmerth Dezső: Álmos, az áldozat. Budapest, 1986.
- Dümmerth 1987. = Dümmerth Dezső: Az Árpádok nyomában. Budapest, 1987.
- Dvornik–Jenkins, 1962. = Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio II. Commentary by Francis Dvornik and Romilly James Heald Jenkins. Edited by Romilly James Heald Jenkins. London, 1962.

- Eckhardt 1943. = Eckhardt Sándor: Révay Péter a magyar őshazáról. *Magyar Nyelv* 1943. 341–344.
- Evenett 1968. = Evenett, Henry Outram: *The Spirit of the Counter-Reformation*. Cambridge, 1968.
- Fallenbüchl 1899. = Fallenbüchl Ferenc: Otrokocsi Fóris Ferenc élete és irodalmi működése. Esztergom, 1899.
- Farlati 1751. = Farlati, Daniel: *Illyrici Sacri Tomus Primus. Ecclesia Salonitana ab ejus exordio usque ad sacculum quartum Aerae Christianae. Venetiis, 1751.*
- Fest 1935. = Anonymus angol forrásai. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1935. 162–180.
- Gárdonyi 1926. = Gárdonyi Albert: *A történelmi segédtudományok története Magyarországon*. Budapest, 1926.
- Gargallo 1972. = Gargallo, Gioacchino: *Storia della storiografia moderna. Il Settecento*. Roma, 1972.
- Gazda 1990. = Gazda István: Szerkesztői előszó az új kiadáshoz. Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. Budapest, 1990. XIV–XXXII.
- Gerézdi 1968. = Gerézdi Rabán: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok*. Budapest, 1968.
- Gerics 1961. = Gerics József: *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Budapest, 1961.
- Gerics 1966. = Gerics József: a Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. *Történelmi Szemle* 1966. 1–24.
- Gerics 1995. = Gerics József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995.
- Gombos 1927. = Gombos F. Albin: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása. *Hadtörténelmi Közlemények* 1927/4. 429–519.
- Gombos, CFHH. = Gombos, Albinus Franciscus: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III. Budapestini, 1937–1938.*
- Gulyás–Monok, ZSKK. = Monok István szerk.: *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*. Szeged, 1992.
- Günther 1994. = Günther, Hans-Jürgen: *Vater und Sohn Johannes Pistorius Niddanus*. Nidda, 1994.
- Győry 1942. = Győry János: P. mester franciaországi olvasmányai. *Magyarságtudomány* 1942/1. 8–25.
- Győry 1943. = Győry János: Adalékok XI. századi krónikáinkhoz. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1943. 214–221.
- Györffy 1966. = Györffy György: egy krónikahely magyarázatához. *Történelmi Szemle* 1966. 25–35.
- Györffy, DHA. = Györffy, Georgius: *Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131. Budapestini, 1992.*

- Györffy 1993. = Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest, 1993.
- Györffy 1998. = Györffy György: István király és műve. Budapest, 1998.
- Hauer 1911. = Hauer Ferenc: Katona István emlékezete. Kalocsa, 1911.
- Havas 1994. = Havas László: Az antik organikus történelemfelfogás elemei Nadányi Jánosnál. Bitskey István – Tamás Attila szerk.: Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban. Debrecen, 1994. 43–52.
- Havas 1996. = Havas László: A honfoglalás és államalapítás Nadányi János organikus történelemfelfogásában. Jankovits László – Kecskeméti Gábor szerk.: Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. Pécs, 1996. 153–162.
- Hay 1977. = Hay, Dennis: *Annalists and Historians. Western Historiography from the Eighth to the Eighteenth Centuries*. London, 1977.
- Heltai 1575. = Heltai Gáspár: Krónika az Magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575.
- Helmár 1876. = Helmár Ágost: Bonfiniusnak mint történetírónak jellemzése és műve kútfőinek kimutatása s bírálati méltatása. Budapest, 1876.
- Helmár 1877. = Helmár Ágost: Heltai Gáspár „Magyar Krónikája”. Figyelő III. kötet. 1877. 161–177.
- Hermann 1973. = Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.
- Hevenesi 1692. = Hevenesi, Gabriel: *Ungaricae Sanctitatis Indicia. Sive Brevis quinquaginta Sanctorum, et Beatorum memorialibus expressa... A Divi Stephani Primi Regis tempore, in Ungaria viventes in Divorum censum venerunt. Tyrnaviae, 1692.*
- Holl 1964. = Holl Béla: Sámbooky János könyvtárának magyar könyveiről. Magyar Könyvszemle 1964. 344–348.
- Holtzmann, MGH. SS. Rer. Germ. = *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*. Herausgegeben von Robert Holtzmann. München, 1980. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 9.)
- Hóman 1925. = Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Budapest, 1925.
- Hóman 1935. = Hóman Bálint: Magyar történet I. Budapest, 1935.
- Hóman 1938. = Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika. Budapest, 1938.
- Honti 1942. = Honti János: Anonymus és a hagyomány. Budapest, 1942. Minerva XXI.
- Horányi 1776. = Horányi, Alexius: *Memoria Hungarorum II*. Vindobonae, 1776.
- Horányi 1777. = Horányi Elek ford: Magyar Országának hatalmas és ditsőséges Királyainak és első vitézkedő Kapitányainak Emlékeztető Koporsó Épülete. Pest, 1777.

- Horányi 1790. = Horányi, Alexius: *De Sacra Corona Hungariae ac de Regibus eadem redimitis Commentarius*. Pestini. 1790.
- Horváth 1954. = Horváth János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest. 1954.
- Horváth 1963. = Horváth János: *A hun történet és szerzője*. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 446–476.
- Hsia 1998. = Hsia, R. Po-chia: *The World of Catholic Renewal*. Cambridge, 1998.
- Ianziti 1988. = Ianziti, Gay: *Historiography under the Sforzas. Politics and Propaganda in Fifteenth-century Milan*. Oxford, 1988.
- Imre 1880. = Imre Lajos: *A Pannónia megvételeéről szóló ének*. Figyelő IX. kötet. 1880. 214–235.
- Imre 1958. = Imre Samu: *A Szabács viadala*. Budapest, 1958.
- Inchofer 1644. = Inchofer, Melchior: *Annales Ecclesiastici Regni Hvngariae*. I. Romae, 1644.
- Ipolyi 1854. = Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. Pest. 1854.
- Jakubovich 1925. = Jakubovich Emil: P. mester. (Adalékok az Anonymus-kérdéshez.) Emlékkönyv Dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Budapest, 1925. 169–213.
- Jakubovich 1927. = Jakubovich Emil: *Az ambrasi gyűjteményből való-e Béla király névtelen jegyzőjének kódexe?* Magyar Könyvszemle 1927.
- Jánosi 1996. = Jánosi Monika: *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged, 1996.
- Juhász 1915. = Juhász Vince: *Desericzky Ince élete és művei*. Budapest, 1915.
- Katona 1771. = Katona, Stephanus: *Synopsis Chronologica Historiarum*. Pars I. Tyrnaviae, 1771.
- Katona 1773. = Katona, Stephanus: *Synopsis Chronologica Historiarum*. Partis II. Sectio I. Tyrnaviae, 1773.
- Katona 1775. = Katona, Stephanus: *Synopsis Chronologica Historiarum*. Partis II. Sectio II. Tyrnaviae, 1775.
- Katona 1778. = Katona, Stephanus: *Historia Critica Primorum Hvngariae Ducum, Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini, 1778.
- Katona 1779. = Katona, Stephanus: *Historia Critica Regum Hvngariae. Stirpis Arpadianae. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata...* Tomvlvs I. Complectens res gestas S. Stephani, Petri, Samvelis Abae. Pestini, 1779.
- Katona 1781. = Katona, Stephanus: *Historia Critica Regum Hvngariae. Stirpis Arpadianae. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata...* Tomvlvs IV. Complectens res gestas Stephani III. Ladislai II. Stephani IV. Belae III. Emerici, Ladislai III. Posonii–Cassoviae, 1781.
- Katona 1782. = Katona, Stephanus: *Historia Pragmatica Hvngariae*. Pars I. Complectens Periodum Arpadianam. Bvdae, 1782.
- Katona 1788. = Katona István: *Szent István, Magyarok' első Királlya' Ditsérete*. Bécs, 1788.

- Katona 1793. = Katona István: A' Magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Sámuelről írtt Históriának megrostálása. Buda. 1793.
- Katona 1796. = Katona, Stephanus: Epitome Chronologica Rervm Hvngaricarvm. Transsilvanicarvm et Illyricarvm. Pars I. Periodvs Arpadiana. Budae, 1796.
- Katona 1800. = Katona, Stephanus: Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae I. Colocae, 1800.
- Katona 1805. = Katona, Stephanus: Historia Critica Regvm Hvngariae. Stirpis Austriacae. Ex fide domesticorvm et externorvm scriptorvm concinnata... Tomvlvs XVII. Ordine XXXVI. Ab anno Christi MDCXCVII. Ad annum usque MDCCV. Budae. 1805.
- Katona 1809. = Katona, Stephanus: Historia Critica Regvm Hvngariae. Stirpis Austriacae. Ex fide domesticorvm et externorvm scriptorvm concinnata ... Tomvlvs XX. Ordine XXXIX. Ab anno Christi MDCCXL. Ad annum usque MDCCCLXXX. Budae, 1809.
- Katona 1817. = Katona, Stephanus: Historia Critica Regvm Hvngariae. Stirpis Austriacae. Ex fide domesticorvm et externorvm scriptorvm concinnata ... Tomvlvs XXIII. Ordine XLII. Ab anno Christi MDCCCII. Ad annum usque MDCCCX. Budae, 1817.
- Katona 2001. = Katona István: A kalocsai érseki egyház története I. Kalocsa, 2001.
- Kéri Borgia 1738. = Kéri Borgia, Franciscus: Epitome Historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim Scriptoribus concinnata, ab Arcadio Imperatore ad Heraclium. Tynaviae, 1738.
- Kéri Borgia 1740. = Kéri Borgia, Franciscus: Epitome Historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim Scriptoribus concinnata, a Theophilo Imperatore ad Basilium Iuniorem. Tynaviae, 1740.
- Klaniczay 1964. = Klaniczay Tibor: Ősköltészet. Klaniczay Tibor szerk.: A magyar irodalom története 1600-ig. Budapest, 1964.
- KMTL. = Kristó Gyula főszerk.: Korai magyar történeti lexikon. Budapest, 1994.
- Kollár 1783. = Kollár, Adamus Franciscus: Historia iuris publici regni Ungariae amoenitates. Volumen I. Vindobonae, 1783.
- Koller 1782. = Koller, Josephus: Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. Tomus I. Posonii, 1782.
- Kosáry 1980. = Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1980.
- Kristó 1970. = Kristó Gyula: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Etnographia 1970. 113–135.
- Kristó 1974. = Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. Századok 1974. 585–619.
- Kristó 1986. = Kristó Gyula: A Képes Krónika szerzője és szövege. Képes Krónika. Fordította Bellus Ibolya. Budapest, 1986. 459–516.
- Kristó 1992. = Kristó Gyula: Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. Makk Ferenc szerk.: Acta Historica. Tomus XCVI. Szeged, 1992. 25–30.

- Kristó 1993. = Kristó Gyula: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993.
- Kristó 1994. = Kristó Gyula: A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig. Budapest 1994.
- Kristó, HKÍF. = Kristó Gyula szerk.: A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995.
- Kristó 1996. = Kristó Gyula: A székelyek eredetéről. Szeged, 1996.
- Kristó, ÁKÍF. = Kristó Gyula szerk.: Az államalapítás korának írott forrásai. Szeged, 1999.
- Kristó 1999. = Kristó Gyula: Szent István születési ideje. Kristó Gyula szerk.: Acta Historica. Tomus CX. Szeged, 1999. 3–9.
- Kristó 2000a. = Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000.
- Kristó 2000b. = Kristó Gyula: Géza fejedelem és István király. Aetas 2000/3. 25–35.
- Kristó 2001. = Kristó Gyula: Utószó. Thuróczy János: A magyarok krónikája – Rogerius: Siralmas Ének. Budapest, 2001. 453–462.
- Kristó–Makk 1981. = Kristó Gyula – Makk Ferenc: III. Béla emlékezete. Budapest, 1981.
- Kristó–Makk 2000. = Kristó Gyula – Makk Ferenc szerk.: Európa és Magyarország Szent István korában. Szeged, 2000.
- Kulcsár 1973a. = Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Budapest, 1973.
- Kulcsár 1973b. = Kulcsár Péter: Heltai Gáspár – Krónika az Magyaroknak dolgairól – Kolozsvár, 1575. Budapest, 1973. (kísérő tanulmány a krónika hasonmás kiadásához)
- Kulcsár 1995a. = Kulcsár Péter: Antonio Bonfini és műve. Bonfini, MTT. 1009–1019.
- Kulcsár 1995b. = Kulcsár Péter: Bonfini-kéziratok. Magyar Könyvszemle 1995. 213–237.
- Kulcsár 2000. = Kulcsár Péter: Utószó. Oláh Miklós: Hungária – Athila. Budapest, 2000. 131–143.
- László 1944. = László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.
- László 1978. = László Gyula: A „kettős honfoglalás”. Budapest, 1978.
- Latzkovits 1792. = Latzkovits János: A magyar történeteknek rövid rajzolattya. Pest, 1792.
- Legende Sanctorum [1484]. = Legendae Sanctorum Regni Hungariae in Historia Lombardica non contentae. [Hely megjelölése nélkül, 1484 körül.]
- Legende Sanctorum 1486. = Legende Sanctorum Regni Hungariae in Historia Lombardica non contentae. Argentinae, 1486.
- Legende Sanctorum 1512. = Legende Sanctorum Regni Hungariae in Historia Lombardica non contentae. Venetiis 1512.
- Leihenyei 1790. = Anonymus, az az: Béla Királynak nevetlen Író Deákja a’ ki ama Hét-Magyaroknak Szittyából Álmos Hertzeg’ vezérlése alatt lőtt ki-jöveleteket meg-irta. Most peniglen Deák nyelvből Magyarra fordította és a’ Nemes Magyar Nemzetnek fel-ajánlotta Lethenyei János. Pest, 1790.

LFTUK. = Lexikon für Theologie und Kirche. Begründet von Michael Buchberger. I–X. Freiburg, 1957–1965.

Lischerong 1937. = Lischerong Gáspár: Pray György élete és munkái. Budapest, 1937.

Lukács 1989. = Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus. (1649–1773) Szeged, 1989.

Makk 1996. = Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996.

Makk 1998. = Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged, 1998.

Makk 2001. = Makk Ferenc: A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása. *Hadtörténelmi Közlemények* 2001/1. 130–138.

Mályusz 1966. = Mályusz Elemér: Krónika-problémák. *Századok* 1966/4–5. 713–762.

Mályusz 1967a. = Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai. *Magyar Könyvszemle* 1967. 1–10.

Mályusz 1967b. = Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, 1967.

Mályusz 1971. = Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. Budapest, 1971.

Mályusz–Kristó 1988. = Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum II. Commentarii*. 1. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Budapest, 1988.

Mándy 1799. = Mándi Mándy István: Magyar Sunád, avagy I. Béla Királynak nevetlen Író-Deákja. Debrecen, 1799.

Mátyás 1894. = Mátyás Flórián: Magyar történeti problémák. *Századok* 1894. 291–297., 396–408.

Moravcsik 1934. = Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1934.

Moravcsik 1942. = Moravcsik Gyula: *Byzantinoturcica I*. Budapest, 1942.

Moravcsik 1943. = Moravcsik Gyula: *Byzantinoturcica II*. Budapest, 1943.

Moravcsik 1951. = Moravcsik Gyula: Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok* 1951. 333–353.

Moravcsik 1966. = Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Budapest, 1966.

Moravcsik, ÁMTBF. = Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.

Moravcsik–Jenkins, DAI. I. 1949. = Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio I*. Greek text edited by Gyula Moravcsik. English translation by Romilly James Heald Jenkins. Budapest, 1949.

Moravcsik–Jenkins, DAI. I. 1967. = Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio I*. Greek text edited by Gyula Moravcsik. English translation by Romilly James Heald Jenkins. New, Revised Edition. Washington, 1967.

Morvai 1912. = Morvai István: Gersei Pethő Gergely élete és krónikája. Budapest, 1912.

MTAK. Kézirattár. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár, Régi Nyomtatványok Tára.

M. Zemplén 1964. = M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Budapest, 1964.

Nadányi 1663. = Nadányi, Joannes: *Florus Hungaricus sive Rerum Hungaricarum*. Amstelodami, 1663.

Nádasdy-Mausoleum 1664. = [Lanzmayr Ferenc]: *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae Ducum*. Norimbergae, 1664.

O'Connel 1974. = O'Connel, Marvin R.: *The Counter Reformation 1559–1610*. New York–Evanston–San Francisco–London, 1974.

Oefele, MGH. SS. Rer. Germ. = *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi. Annales Altechenses Maiores. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele*. Hannoverae, 1891.

Olajos 1995. = Olajos Teréz: *A magyarországi bizantinológia a XX században*. Koszta László szerk.: *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 1995. 381–399.

Olajos 2001. = Olajos Teréz: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged, 2001.

O'Malley 1994. = O'Malley, John W.: *The first Jesuits*. Harward–Cambridge–London, 1994.

O'Malley–Bailey–Harris–Kennedy, 1999. = O'Malley, John W. – Bayley, Gauvin Alexander – Harris, Steve J. – Kennedy, Frank T.: *The Jesuits. Cultures, Sciences, and the Arts 1540–1773*. Toronto–Buffalo–London, 1999.

O'Malley 2000. = O'Malley, John W.: *Trent and all that. Renaming Catholicism in the Early Modern Era*. London, 2000.

Otrokocsi Fóris 1693. = Otrokocsi Fóris, Franciscus: *Origines Hungaricae, seu Liber, quo vera Nationis Hungaricae Origo et Antiquitas, e Veterum Monumentis et Linguis praecipuis, panduntur*. Franekerae, 1693.

Ötvös 1992. = Ötvös, Péter: *Die Bibliothek von Joannes Sambucus (Einleitung)*. Gulyás–Monok, ZSKK. 7–8.

Palma 1770. = Palma, Carolus Franciscus: *Notitia Rervm Hungaricarvm. Pars I. Tyrnaviae*, 1770.

Pertz, MGH. SS. I. = Pertz, Georg Heinrich: *Monumenta Germaniae Historia. Scriptorum. Tomus I*. Hannoverae, 1826.

Pertz, MGH. SS. V. = Pertz, Georg Heinrich: *Monumenta Germaniae Historia. Scriptorum. Tomus V*. Hannoverae, 18.

Pethő 1660. = Pethő Gergely: *Rövid magyar krónika*. Bécs, 1660.

- Péterffy 1741. = Péterffy, Carolus: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae Celebrata. Posonii. 1741.*
- Pinius–Stiltingus–Limpenus–Veldius, AS. 1746. = *Acta Sanctorum Septembris. Ex Latinis et Graecis. Aliarumque Gentium Momumentis Collecta, digesta, Commentariisque et Observationibus illustrata a Joanne Pinio, Joanne Stiltingo, Joanne Limpeno, Joanne Veldio, e Societate Jesu presbiteris, theologis. Tomus Primus. Antverpiae, 1746.*
- Pintér 1930. = Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Első kötet. A magyar irodalom a középkorban. Budapest, 1930.
- Pintér 1931. = Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Negyedik kötet. A magyar irodalom a XVIII. században. Budapest, 1931.
- Potthast, BHMAe. = Potthast, August: *Bibliotheca Historica Medii Aevi I–II. Graz, 19573.*
- Pray 1761. = Pray, Georgius: *Annales Veteres Hvnnorvm, Avarvm et Hvngarorvm. Vindobonae, 1761.*
- Pray 1762. = Pray, Georgius: *Epistola Responsoria ad Dissertationem Apologeticam Josephi Innocentii Descricii. Tyrnaviae, 1762.*
- Pray 1763. = Pray, Georgius: *Annales Regvm Hvngariae. Pars I. Complectens res gestas ab Divo Stephano ad Carolvm I. Robertvm. Vindobonae, 1763.*
- Pray 1771. = Pray, Georgius: *Dissertatio Historico-Critica de Sacra Dextera Divi Stephani Primi Hungariae Regis. Vindobonae, 1771.*
- Pray 1774a. = Pray, Georgius: *Dissertationes historio-criticae in Annales Veteres Hvnnorvm, Avarvm et Hvngarorvm. Vidobonae, 1774.*
- Pray 1774b. = Pray, Georgius: *Dissertationes historico-criticae de Sanctis Salamone rege et Emerico duce Hungariae. Posonii, 1774.*
- Pray 1774c. = Pray, Georgius: *Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao Hungariae rege. Posonii, 1774.*
- Pray 1776. = Pray, Georgius: *Specimen Hierarchiae Hvngaricae. Pars I. De Archiepiscopatv Strigoniensi et ejvs Svffraganeis. Posonii–Cassoviae, 1776.*
- Pray 1779. = Pray, Georgius: *Specimen Hierarchiae Hvngaricae. Pars II. De Archiepiscopatv Colocensi et ejvs Svffraganeis. Posonii–Cassoviae, 1779.*
- Pray 1801. = Pray, Georgius: *Historia Regum Hungariae I. Cvm notitiis praeviis. Budae. 1801.*
- Pray 1805. = Pray, Georgius: *Syntagma Historicvm de Sigillis Regvm, et Reginarvm Hungariae. Budae, 1805.*
- Prileszky 1744. = Prileszky, Joannes Baptista: *Acta Sanctorum Ungariae, ex Joannis Bollandi, S. J. Theologi. Continuatoribus, aliisque Scriptoribus excerpta. Tyrnaviae, 1744.*

- Pullapilly 1975. = Pullapilly, Cyriac: Caesar Baronius. Counter-reformation historian. London, 1975.
- Ransanus. ERH. 1558. = Epitome Rerum Ungaricarum velut per indices descripta autore Petro Ranzano. Vindobonae. 1558.
- Ransanus, ERH. 1977. = Petrus Ransanus: Epithoma Rerum Hungaricarum. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Budapest, 1977.
- Révay 1613. = Petrus de Rewa: De Sacrae Coronae Regni Hungariae Commentarius. Augustae, 1613.
- Révay 1659. = Petrus de Rewa: De Monarchia et Sacra Corona Regni Hvgariae Centuriae Septem. Francofurti, 1659.
- RFHMAe. = RepertoriumFontium Historiae Medii Aevi. Romae, 1962–
- Rózsa 1991. = Rózsa György: A Nádasdy Mausoleum. Budapest, 1991. (kísérő tanulmány a Nádasdy-Mausoleum hasonmás kiadásához)
- Sambucus. Decretorum. = Decretorum seu Articulorum aliquot priscorum Vngariae Regum ad contextum Bonfinii illustrandum, forique Pannonici vsum necessariorum Liber. Francofurti, 1581.
- Schwandtner, SS. Rer. Hung. = Johann Georg von Schwandtner: Scriptores Rerum Hungaricarum I–III. Vindobonae, 1746–1748.
- Stiltingus 1747. = Stiltingus, Joannes: Vita Sancti Stephani Regis Hungariae ex Latinis et Graecis, Aliarumque Gentium Monumentis collecta. Cassoviae, 1747.
- Surius 1617. = Vitae Sanctorum Ex Probatis Authoribus et M SS. Codicibus Primo quidem per R. P. Fr. Lavrentium Svirum Carthusianum editae. I. Coloniae, 1617.
- Szabados 1998a. = Szabados György: A krónikáktól a Gestáig. Az elődöszemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században. Irodalomtörténeti Közlemények 1998. 615–641.
- Szabados 1998b. = Szabados György: Árpád írói. Tiszatáj 1998/1. Diákmelléklet. 1–19.
- Szabados 1998c. = Szabados György: Bizantinológiánk jezsuita kezdetei. Makk Ferenc szerk.: Acta Historica. Tomus CVII. Szeged, 1998. 53–61.
- Szabados 1999a. = Szabados György: Imre és András. Századok 1999. 85–111.
- Szabados 1999b. = Szabados György: Csokonai és Anonymus. Szajbély Mihály szerk.: Mesterek és tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére. Budapest, 1999. 137–150.
- Szabó–Hellebrant, RMK. III/1. = Szabó Károly – Hellebrant Árpád: Régi Magyar Könyvtár. III-dik kötet. Első rész. Budapest, 1896.
- Szabó 1860. = Szabó Károly: Biborbanszületett Konstantín császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. Magyar Akadémiai Értesítő 1860. 61–167.

- Szádeczky-Kardoss 1996. = Szádeczky-Kardoss Samu: Az avarok története Európában. 21–30. Kristó Gyula – Makk Ferenc szerk.: Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szeged. 1996.
- Szádeczky-Kardoss, ATF. = Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. Budapest, 1998.
- Szász 1912. = Szász Béla: Pethő Gergely krónikájának kiadója. Magyar Könyvszemle 1912. 219–223.
- Szász 1994. = Szász Béla: A húnok története. Attila nagykirály. Budapest, 1994.
- Széchy 1892. = Széchy Károly: A Pannóniai Ének. Irodalomtörténeti Közlemények 1892. 273–310.. 433–471.
- Székely 1548. = Soltar Kön'ü Szekel' Istuantul magyar nielre fordítatott. Krakkó, 1548.
- Székely 1559. = Székely István: Chronica ez vilagnac ieles dolgairol. Krakkó, 1559.
- Szekér 1791. = Szekér Joákim: Magyarok' Eredete a régi és mostani Magyaroknak nevezetesebb tselekedeteivel együtt. Első könyv. Pozsony–Komárom, 1791.
- Szelestei 1989. = Szelestei N. László: Irodalom- és tudományszervezeti törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Budapest, 1989.
- Szentmártoni Szabó 1991. = Szentmártoni Szabó Géza: Székely István – Zsoltárkönyv – Krakkó, 1548. Budapest. 1991. (kísérő tanulmány a zsoltárkönyv hasonmás kiadásához)
- Szentpétery, Reg. Arp. I. = Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.) I/1–3. Budapest, 1923–1930.
- Szentpétery 1934. = Szentpétery Imre: A Zágrábi és a Várad Krónika egymáshoz való viszonya. Századok 1934. 410–425.
- Szentpétery, SS. Rer. Hung. = Szentpétery, Emericus: Scriptorum Rerum Hungaricarum I–II. Budapestini, 1937–1938.
- SZIE. = Serédi Jusztinián szerk.: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Budapest. 1938.
- Szilády, RMKT. I. = Régi Magyar Költők Tára. I. Középkori magyar költői maradványok. Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1877.
- Szilády, RMKT. II. = Régi Magyar Költők Tára. II. XVI. századbeli magyar költők művei. Első kötet. 1527–1546. Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1880.
- Szilágyi 1946. = Szilágyi Loránd: A 200 éves Anonymus-kérdés. Magyar Könyvszemle 1946. 5–24.
- Szovák 1994. = Szovák Kornél: P. mester Gesta Hungarorum és a Szent László-legenda. (A magyar király uralmának Karoling-kori vonásai a XII. század végén.) Kandidátusi értekezés. (Kézirat.) Budapest, 1994.

- Szörényi 1989. = Szörényi László: „A szent hazának képe.” Östörténet és epika Zrínyitől Krúdyig. „Multaddal valamit kezdeni.” Budapest, 1989. 208–221.
- Szörényi 1993. = Szörényi László: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből. Budapest. 1993.
- Szörényi 1996. = Szörényi László: Östörténet és metrika. A magyar metrikus verselés XVIII. századi föltámasztásának eszmetörténeti háttére. Memoria Hungarorum. Budapest, 1996. 141–150.
- Szörényi 1999. = Szörényi László: Nyelvrokonság, östörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomból. Budapest, 1999. 73–84.
- Szörényi 2000. = Szörényi László: A tudós aranykor teréziánus álma – Palma Ferenc Károly. Philologia Hungarolatina. Akadémiai doktori értekezés. (Kézirat.) Budapest, 2000. 328–340.
- Téglásy 1980. = Téglásy Imre: Zsámboky János (Sambucus) nyelv- és irodalomszemléletéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 1980. 245–265.
- Theiner, VMSM. = Theiner, Augustus: Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium. I. Romae, 1863.
- Thompson–Holm 1950. = Thompson, James Westfall – Holm, Bernard J.: A history of historical writing I–II. New York, 1950.
- Thoroczkay 1994–1995. = Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). Fons 1994/2. 93–149., 1995/2. 117–143.
- Thoroczkay 2000. = Thoroczkay Gábor: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerkesztette Piti Ferenc. Szerkesztőtárs Szabados György. Szeged, 2000. 569–591.
- Thoroczkay 2001. = Thoroczkay Gábor: Előszó. Katona 2001. I–XXX.
- Thuróczy, Chron. Hung. I. = Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest. 1985.
- Timár 1914. = Timár Kálmán: Néhány ferencrendi írónkról. Irodalomtörténet 1914. 306–310.
- Timon 1733. = Timon, Samuel: Imago Antiquae Hungariae. Cassoviae, 1733.
- Timon 1736. = Timon, Samuel: Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum a nativitate Divi Stephani Primi Regis Apostolici. Cassoviae, 1736.
- Tóth 1947. = Tóth Zoltán. Szent István legrégibb életirata nyomán. Századok 1947. 23–94.
- Tóth 1990. = Tóth Sándor László: Árpád megasz arkhón címéhez. Magyar Nyelv 1990. 228–230.
- Turóczi 1729. = Turóczi, Ladislaus: Ungaria Suis cum Regibus Compendio data. Tyrnaviae, 1729.

- Váczy 1941. = Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Levéltári Közlemények 1941. 304–338.
- Váczy 1974. = Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. Századok 1974. 1041–1061.
- Vásáry 1974. = Vásáry István: A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés. (A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez.) Horváth János – Székely György szerk.: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Budapest, 1974. 261–275.
- Vásáry 1979. = Vásáry István: Az őstörténész Pray. Irodalomtörténeti Közlemények 1979. 287–292.
- Vásáry 1993. = Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. Szeged, 1993.
- Velics 1914. = Velics László: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. III. (1690–1773.) Budapest, 1914.
- Venard–Smolinsky 1992. = Die Geschichte des Christentums. Religion–Politik–Kultur. 8. Band. Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/30). Hrsg. von Marc Venard. Deutsche Ausgabe bearb. und hrsg. von Heribert Smolinsky. Freiburg–Basel–Wien, 1992.
- Venard–Smolinsky 1998. = Die Geschichte des Christentums. Religion–Politik–Kultur. 9. Band. Das Zeitalter der Vernunft (1620/30–1750). Hrsg. von Marc Venard. Deutsche Ausgabe bearb. und hrsg. von Heribert Smolinsky et al. Freiburg–Basel–Wien, 1998.
- Veszprémy 1990a. = Veszprémy László: A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. Hadtörténelmi Közlemények 1990/2. 1–20.
- Veszprémy 1990b. = Veszprémy László: Ransanus krónikája Géza–Szt. István fejezetének forrásproblémája. Magyar Könyvszemle 1990. 99–112.
- Závodszy 1904. = Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Budapest, 1904.
- Zen 1994. = Zen, Stefano: Baronio Storico. Controriforma e crisi del metodo umanistico. Napoli, 1994.
- Zrínyi, Elmélkedések. = Gróf Zrínyi Miklós: Mátyás király életéről való elmélkedések. Sajtó alá rendezte, magyarázatokkal és utószóval ellátta Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Budapest, 1990.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	1
I. Fejezet. Előzmények – a krónikás hagyomány	3
1. Hagyomány és kritika – a kezdetek hangsúlya Kézai Simon előtt.	3
2. A hun történet beillesztése. A hangsúly eltolódása Attila felé.	10
3. A krónikás műveltség kései emléke. Csáti Demeter és az Ének Pannónia megvételéről.	26
II. Fejezet. Régi és új a XVI. századi fejlődésben.....	41
1. Késő-középkori humanista alapok. Ransanus és Bonfini.....	41
2. Régies kronológiák és újító kiadványok. Zsámboki János kora.....	60
III. Fejezet. A XVII. század kétirányú fejlődése	84
1. A királyi Magyarország írói a történelem kezdeteiről. Révay Péter és a Nádasdy-Mausoleum. Petthő Gergely és Zrínyi Miklós.....	84
2. A programszerű forráskutatás kezdetei Nyugat-Európában. Caesar Baronius kora. Jezsuita és maurista bencés eredmények.....	107
3. A XVII. századi Nyugat-Európában kutató magyarok. Inchofer Menyhért, Nadányi János és Otrókoci Főris Ferenc.	117
IV. Fejezet. A programszerű történetírás kezdetei (1695–1761)	140
1. A programszerű jezsuita történetkutatás első eredményei. Hevenesi Gábor, Timon Sámuel és Kéri Borgia Ferenc nemzedéke.....	140
2. A „jezsuitákon kívüli világ” korabeli eredményei. Bél Mátyás és az első Anonymus-kiadás. Desericzky József Ince.	158
V. Fejezet. A kiteljesedés kora – Pray György és Katona István.....	170
1. Pray György évkönyvei és történetkritikai értekezései.....	170
2. Katona István történetírása – a IX–XI. század vitatott kérdései.....	186
3. Katona István a magyar történelem kezdeteiről. Az Árpád-ház tana. Párhuzamos gondolatok Attiláról, Szent Istvánról.	200
Rövidítések, irodalomjegyzék	207